

52.545

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus LX.

TÓTH ÁRPÁD

**A HADIGAZDÁLKODÁS JOGI
SZABÁLYOZÁSÁNAK PROBLÉMÁI
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN
MAGYARORSZÁGON**

Tanulmánygyűjtemény



Szeged, 2002

aj

52545

TÓTH ÁRPÁD

A HADIGAZDÁLKODÁS JOGI SZABÁLYOZÁSÁNAK PROBLÉMÁI
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN MAGYARORSZÁGON



Dr. Tóth Árpád

*ny. tanszékvezető egyetemi docenst
hetvenötödik születésnapján*

e tanulmánykötete kiadásával köszönti

Alma Matere,

a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara



ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus LX.

TÓTH ÁRPÁD

**A hadigazdálkodás jogi szabályozásának
problémái az első világháború idején
Magyarországon**

Tanulmánygyűjtemény

Szeged, 2002

Edit

Comissio Scientiae Studiorum Facultatis Scientiarum Politicarum et
Juridicarum Universitatis Szegediensis

ELEMÉR BALOGH, LAJOS BESENYEI, LÁSZLÓ BODNÁR,
JÓZSEF HAJDÚ, ÉVA JAKAB, JENŐ KALTENBACH, TAMÁS KATONA,
JÁNOS MARTONYI, FERENC NAGY, PÉTER PACZOLAY,
BÉLA POKOL, JÓZSEF RUSZOLY, LAJOS TÓTH, LÁSZLÓ TRÓCSÁNYI

Redigit
KÁROLY TÓTH

Nota
Acta Jur. et Pol. Szeged

Kiadja

a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos bizottsága

BALOGH ELEMÉR, BESENYEI LAJOS, BODNÁR LÁSZLÓ,
HAJDÚ JÓZSEF, JAKAB ÉVA, KALTENBACH JENŐ, KATONA TAMÁS,
MARTONYI JÁNOS, NAGY FERENC, PACZOLAY PÉTER,
POKOL BÉLA, RUSZOLY JÓZSEF, TÓTH LAJOS, TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ

Szerkeszti
TÓTH KÁROLY

Kiadványunk rövidítése
Acta Jur. et Pol. Szeged

ISSN 0324–6523 Acta Univ.
ISSN 0563–0606 Acta Jur.

Bevezetés

A hadigazdálkodás, amely rendszerint a hosszabb ideig tartó, nagyobb háborúk velejárója, az államhatalom rendkívül széles körű, erőteljes beavatkozását jelenti a rendes gazdasági élet folyamataiba, nem kímélve még az olyan alapvető burzsoá vívmányokat sem, mint a tulajdon szentsége, a szerződéses szabadság, vagy a szabadkereskedelem elvén alapuló piacgazdaság. Ez a gazdálkodási forma érvényesült Magyarországon is az első világháború idején, mégpedig fokozott mértékben, mivel hazánknak a szorosabb értelemben vett hazai háborús szükségletek kielégítésén túlmenően, jelentős részt kellett vállalnia a közös hadsereg, valamint Ausztria ellátásában is.

A következőkben ennél fogva azt vizsgáljuk, hogy az illetékes korabeli magyar állami intézmények a jog milyen eszközeinek megalkotásával és alkalmazásával igyekeztek az említett kihívásoknak megfelelni, és milyen eredményeket, illetve kudarcokat könyvelhettek el ebbeli törekvéseikben. A mondott cél érdekében gyűjtöttük össze jelen kiadványba azokat a tanulmányokat, amelyeket az elmúlt évek, illetve évtizedek során – részben német nyelven – a szóban forgó témakörben publikáltunk, mivel azok felölelik a hadrakelt sereg szükségleteire igénybe vehető személyes és dologi természetű ún. hadiszolgáltatásokat, a külső és belső áruforgalomnak a közellátás érdekében történő korlátozását, valamint a hatósági ármaximálásra és az árdrágító visszaélések letörésére hozott intézkedések jogi szabályozását. Felölelik továbbá a mezőgazdasági munkaviszonyokra vonatkozó szükségintézkedéseket, s ennek kapcsán a közérő és az ún. személyes szolgálatok igénybevételét, valamint katonai munkásosztagoknak mezőgazdasági munkákra történő kivezénylését biztosító felhatalmazásokat. Úgyszintén tartalmazzák a háborús szénellátásra, a militarizált üzemek katonai felügyelet és –büntetőjog alá helyezett, munkahelyhez kötött munkásainak jogállására vonatkozó jogi előírásokat, és végül a pénzügyi összeomlás megelőzése céljából, főként a pénzintézetek megmentése érdekében kibocsátott ún. moratóriumi rendeleteket csakúgy, mint mindezek gyakorlati alkalmazását, és az annak során felmerült problémákat, illetve azok megoldására tett erőfeszítéseket.

Ezeknek a háborús gazdasági rendelkezéseknek, illetve a rájuk vonatkozó, velük foglalkozó tanulmányoknak az együttes közzététele reményeink szerint megkönnyítheti a korszak és a téma iránt érdeklődők tájékozódását, sőt talán a jogban kevésbé járatos történész szakemberek tudományos tevékenységét is.

A hadiszolgáltatások jogi szabályozása

I.

Ismeretes, hogy a háborús szükségletek mindig különleges személyes, valamint dologi szolgáltatásokat követeltek, amelyek gyakran szinte az elviselhetetlenségig fokozták a háború sújtotta országok polgári lakosságának terheit. Ezek az ún. *hadiszolgáltatások*, azaz a mozgósított vagy hadrakelt sereg számára térítés ellenében, de kötelezően elrendelt, rendszerint nem fegyveres személyes és dologi szolgáltatások a kiegyezés után is csakhamar szükségessé váltak és elrendelésük már az 1878-as okkupáció idején összeüt-közést okozott a kormány és Pest megye vezetői között. Az történt ugyanis, hogy a honvédelmi miniszter, a közös hadsereg Boszniában működő egységei számára szükséges élelmiszerek szállítása végett, arra utasította az említett törvényhatóságot, miszerint „500 kétlovás előfogatnak akár önkénytes vállalkozás, akár hivatalos kirendelés útján leendő kiállítása iránt intézkedjék”. A megye főjegyzője azonban – az alispán távollétében – azt jelentette, hogy „magát a szóban levő rendelet végrehajtására illetékesnek nem érezhetvén, azt a megyének ... bizottsági évnegyedes közgyűlése elé terjesztendi”. A honvédelmi miniszter erre ismét nyomatékosan követelte rendeletének azonnal végrehajtását, mire most már az alispán jelentette ki, hogy „ezen rendelet után sem érzi magát a végrehajtásra kötelezettnek, hanem ezen rendeletet is az évnegyedes közgyűlés elé terjesztendi”. A honvédelmi miniszter azonban, annak ellenére, hogy „az évnegyedes megyei közgyűlés már holnap meg fog tartatni”, annak eredményét nem tartotta célszerűnek bevárni, „mert bizonyosnak vehető, hogy a közgyűlés az alispán eljárását helyeselni fogja”. Ehelyett – nehogy a törvényhatóság első tisztviselője közgyűlési határozattal fedezhesse engedetlenségét – a honvédelmi miniszter azt javasolta, hogy az alispánt fegyelmi úton függesszék fel hivatalából és az előfogatok kiállítására vonatkozó rendelet végrehajtására a főispán kapjon felhatalmazást. S miután a honvédelmi miniszter javaslatát az igazságügyi miniszter is támogatta, a minisztertanács ennek megfelelően határozott és megbízta a honvédelmi minisztert, hogy „ily értelemben intézkedjék”.¹

Ez az incidens, noha elsősorban a központi végrehajtó hatalom és az említett törvényhatóság közötti ellentéteket tükrözte, egyúttal jelezte azt is, hogy a jövőben bekövetkező hasonló esetek elkerülése végett a kormánynak törvényben biztosított jogalapról kell gondoskodnia a hadiszolgáltatások ügyében. Volt ugyan már olyan törvény, nevezetesen az 1873:XX. tc., amely mozgósítás esetére a hadsereg lősükségletének biztosításáról rendelkezett, ez azonban az ilyenkor felmerülhető egyéb szükségletekről hallgatott. Sőt még a lovakkal kapcsolatos igényeket sem elégítette ki teljesen, mert csak a végleges átengedést, vagyis az állam tulajdonába történő átvételeket szabályozta, az ideiglenes ló-igénylésekről viszont nem rendelkezett. Úgyszintén nem oldotta meg a

¹ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek. 1878. augusztus 26., 23. sz.

szóban forgó problémát a katonai beszállásokról szóló 1879:XXXVI. tc. sem, amely 59. §-ában megelégedett annak rögzítésével, hogy „a katonai szállásoknak és mellék-szükségleteknek háború esetében való kiszolgáltatása külön törvényben fog szabályoztatni”, mert noha 1895-ben újabb törvény (1895:XXXIX. tc.) született a beszállások ügyében, de a hadiszolgáltatásokat illetően az nem tartalmazott rendelkezéseket.

A hadiszolgáltatások törvényi rendezése tehát megoldásra várt, s ezt a feladatot, sok egyéb mellett, eleinte a *háború esetére szóló kivételes intézkedések* szabályozásába építve igyekezett elvégezni. Igaz ugyan, hogy a kiegyezés után készült első ilyen tárgyú törvénytervezet² még nem tartalmaz a hadiszolgáltatásokra vonatkozó rendelkezéseket, egy 1888-ban készült hasonló témájú törvényjavaslat 6. §-a szerint azonban: „Felhatalmaztatik a ministerium arra is, hogy a haderő mozgósított seregtestei részére megkívántató hadiszükségletek kiszolgáltatása, továbbá fuvarok, háticas és hámos lovak, valamint málhás állatok szolgáltatása és az ezekhez alkalmazandó személyek kirendelése iránt rendeleti úton intézkedjék...” Ugyanezen paragrafus átjavított változata pedig talán még sommásabban fogalmaz, felhatalmazván a kormányt, hogy „a haderő részére megkívántató különböző hadiszükségletek kiszolgáltatása és az ezeknek kezelésére, illetve teljesítésére alkalmazandó polgári állású személyek kirendelése iránt rendeleti úton intézkedjék...”³

Ügyszintén rendelkezett a hadiszolgáltatások ügyében kettő, a '90-es években készült és a háború esetén alkalmazandó kivételes intézkedésekről szóló további törvénytervezet is, mégpedig jóval részletesebben, mint az imént idézett jogszabálytervezetek. Ez utóbbiak ugyanis arra biztosítottak felhatalmazást, hogy a kormány rendeleti úton intézkedhessék „a fegyveres erőnek mozgósított, hadilag felszerelt vagy útnak indított részei számára, valamint a védelmi intézkedések céljából szükséges

- a) elhelyezések és mellékszükségletek, elhasználható tárgyak szolgáltatása és ingatlanok átengedése iránt, továbbá a vasutakon és vízi utakon való közlekedéshez, munka végzéséhez, betegápoláshoz és a kincstári vagyongra való felügyeléshez szükséges személyek kirendelése és eszközök szolgáltatása iránt,
- b) fuvarok, háticas és hámos lovak, valamint málhás állatok szolgáltatása, s a megfelelő számú fuvarosok, málhásállat vezetők, nemkülönben kovácsok és kalauzok kirendelése iránt...”⁴

Tartalmazza egyébként a most idézett rendelkezéseket két másik, hasonló témájú és ugyanezen évekből származó törvénytervezet is, anélkül azonban, hogy közülük bármelyik is a törvényhozás színe elé került volna.⁵

Az ún. koalíciós kormány idején, amikor újra előtérbe került a kivételes hatalom törvényi szabályozásának problémája és a szakértők számos tervezetet készítettek ebben a tárgykörben, a hadiszolgáltatások rendezése nem került be az általuk végül is elfogadott

² OL Igazságügyminisztériumi elnöki bizalmas iratok (a továbbiakban: IM.Bi.) 1878:2585.sz., 22. lajstromszámú törvénytervezet.

³ Lásd uo. az 1888:2566. sz., 22. lajstromszámú törvénytervezet.

⁴ OL IM.Bi. 1895:4138. sz., 22. lajstromszámú törvénytervezet és uo. az 1894:869. sz., 22. lajstromszámú törvénytervezet.

⁵ OL IM.Bi. 22. lajstromszámú iratok között található „részletező”, „közös országgyűlés” feliratot viselő számozás nélküli törvénytervezet, továbbá az 1899:5113.sz., 22. lajstromszámú törvénytervezet 2. §-ának 6. pontja.

törvénytervezetbe.⁶ Ennek oka bizonyára az lehetett, hogy 1906-ban az akkor elkészült és a magyar kormánynak megküldött osztrák kivételes rendelkezések csupán jelezték, hogy a hadiszolgáltatások ügyében majd kormány, illetve császári rendelet intézkedik,⁷ e rendelet szövegét azonban nem közölték, így azt a magyar szakértők nem is vehették alapul. Abban a törvénytervezetben azonban, amelyet 1909-ben a szakértői javaslatokat mellőzve fogadott el a koalíciós kormány, már helyet kapott a hadiszolgáltatások szabályozása. A hivatkozott jogszabálytervezet 7. §-a szerint ugyanis: „Felhatalmaztatik a minisztérium, hogy a fegyveres erő mozgósított részének, az azt kísérő személyzetnek, a fegyveres erő betegeinek, hadifoglyainak és állatállományának élelmezésére, ellátására és elhelyezésére, az e törvény alapján bevont egyének gyámolításra szoruló családtagjainak segélyezésére, a szükséges fuvarok, hidas és hámos lovak, valamint málhás állatok mellé lehetőleg a népfölkelés tagjaiból alkalmazandó személyek kirendelésére, a fegyveres erő felszereléseinek és a hadi mozdulatok elősegítése végett szükséges eszközöknek előállítására és pótlására vonatkozó hadiszolgáltatásokat illetőleg még a mozgósítást elrendelő legfelső parancs kibocsátása előtt is rendeletileg intézkedhessék és az ezen hadiszolgáltatásokért járó kárpótlásokra vonatkozó szabályokat rendelettel megállapíthassa.”⁸ A tervezet indokolása szerint ugyanis: „Ezek a szolgáltatások azok, a melyek nélkül egy modern hadsereg működése alig elképzelhető, s a melyeknek kötelező alakban való biztosítása ezért a véderő szempontjából háború esetén elsőrendű fontosságot képez.” Hangsúlyozza azonban az indokolás azt is, hogy e szolgáltatások „csak megfelelő kárpótlások fejében kívánhatók”, amelyek „a hadiszolgáltatásokra nézve általában kibocsátandó kormányrendeletben” nyernek majd részletes szabályozást.⁹

A koalíciós kormány által a kivételes hatalom ügyében elfogadott törvénytervezet azonban, hasonlóan a korábbi hasonló témájú tervezetekhez, szintén nem került a törvényhozás elé, ennek folytán természetesen annak a hadiszolgáltatásokról rendelkező, most idézett 7. §-a sem válhatott törvénné. És talán éppen emiatt, mindenesetre az annexiók válság sürgető hatására, szintén 1909-ben elkészült egy kizárólag csak a hadiszolgáltatásokról rendelkező, s mindössze hat paragrafusból álló másik törvénytervezet, valamint egy hasonló témájú, igen részletes kormányrendelet-tervezet is,¹⁰ így azok áttekintése szintén indokoltnak látszik.

A kizárólag csak a hadiszolgáltatásokról rendelkező, imént említett, nem túl terjedelmes törvénytervezetről mindenekelőtt azt szükséges elmondani, hogy azt elkészítői csupán ideiglenes megoldásnak tekintették, és kizárólag az akkor is éppen kitöréssel fenyegető fegyveres balkáni konfliktus esetére szánták. Mindenesetre ez derül ki 1. §-ának szövegezéséből, amely szerint: „A ministerium felhatalmaztatik, hogy a fegyveres erő számára mozgósítás és háború tartama alatt szükséges hadiszolgáltatásokat a *legközelebbi háború esetére* még a mozgósítást elrendelő legfelsőbb parancs kibocsátása előtt is elrendelhesse, és úgy ezen hadi szolgáltatásokra, mint az értök járó megtérítésekre vonatkozó szabályokat rendelettel megállapíthassa.” Ami pedig a hivatkozott tervezet

⁶ OL Belügyminisztériumi elnöki iratok. Az 1909:1717. sz. törvénytervezet, amelyet 1909. III. 19-én a miniszterelnöknek megküldöttek.

⁷ OL IM.Bi. 1908. évi iratok, lajstromszám 22., alszám 3. (POLNER ÖDÖN kézírásos kivonata az 1906. évi osztrák Orientierungsbehelf-ből, XI. iv.)

⁸ A Budapesti Napló 1912. december 6-i, 288. számában közzétett törvénytervezet, amely az OL IM.Bi. 1909:2217., V.sz. alatt is megtalálható.

⁹ OL IM.Bi. 1909:227., V.sz. alatti „Indokolás”.

¹⁰ OL Magyar Királyi Miniszterelnök 1519/1909. ME.sz., tételszám XLI., alapszám: 63. sz. iratoknál található „Törvényjavaslat a hadi szolgáltatásokról”, valamint „Kormányrendelet a hadiszolgáltatásokról”.

további rendelkezéseit illeti, 2. §-a a személyes hadiszolgáltatásokra igénybe vett egyének katonai büntető és fegyelmi hatalom alá helyezéséről, valamint hozzátartozóik segélyezéséről rendelkezik. (Hasonló rendelkezések egyébként a korábbi e témakörbe tartozó tervezetekben is szerepeltek, noha ismertetésüktől eltekintettünk.) A 3. § vétségge minősíti és három évig terjedő fogházzal, valamint 2000 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel fenyegeti azokat, akik a szóban forgó törvénytervezet, továbbá az annak alapján kiadandó kormányrendelet által megállapított kötelezettségüket cselekvéssel vagy mulasztással megszegik. A 4. § bélyeg- és illetékmentességet biztosít a hadiszolgáltatásokkal kapcsolatos beadványokra és egyéb okmányokra, míg az 5. § ismét a hivatkozott jogszabálytervezet „alkalmi” jellegét hangsúlyozza. Eszerint ugyanis: „E törvény és az e törvény-alapján kiadott rendeletek a hadjáratokból kifolyólag szükséges utóműveletek teljes befejezéséig érvényesek, ha pedig az 1. §-ban jelzett legközelebbi háború az e törvény hatályba lépésétől számított 2 év alatt ki nem tör, e törvény és az e törvény alapján kiadott rendeletek érvényüket veszítik.” A szóban forgó tervezet 6. §-a végül a szokásos záró rendelkezéseket tartalmazza, indoklása pedig újra visszatér annak a sürgősségből fakadó alkalmi jellegére. „Mindezek – mondja ugyanis egyebek között a szóban forgó indoklás – legmegfelelőbbben egy már békeidőben megalkotott törvény útján voltak volna biztosítandók. Minthogy azonban ilyen törvény eddigelé megalkotható nem volt, most pedig az idő rövidsége miatt már szintén meg nem alkotható, a szükséges hadiszolgáltatások az idecsatolt kormányrendeletbe foglaltattak, a melynek mozgósítás esetére való kiadhatására kéri a jelen törvényjavaslat 1. §-a a törvényhozás felhatalmazását.”¹¹

Gyakorlatilag tehát arról volt szó, hogy az említettek folytán a hadiszolgáltatásokat valójában rendeleti úton kívánták érdemben szabályozni, s el is készült ebből a célból egy igen részletes rendelettervezet, valószínűleg az, amit Bécsből már korábban kilátásba helyeztek, amelyet a következőkben igyekszünk – legalábbis főbb vonásaiban – ismertetni.

A szóban forgó jogszabálytervezet „Kormányrendelet a hadi-szolgáltatásokról” cím alatt két részből, valamint néhány mellékletből áll, és talán nem érdektelen megemlíteni, hogy nyomtatásban is elkészült, kézírással pedig az 1909. III. 13-i dátumot jegyezték rá. Az első rész, amely címében a szükséges járművek, közúti motoroskocsik (autók), hidas- és hámoslovak és málhásállatok szolgáltatásáról, valamint az ezekhez alkalmazandó fuvarosok, motorkocsivezetők (sofőrök), málhásállat vezetők, kovácsok és kalauzok kirendeléséről szól, összesen 24 paragrafust tartalmaz. Az említett szolgáltatások, illetve kirendelések iránti kötelezettség az idézett tervezet szerint az uralkodó parancsára fogatosítandó mozgósítás kihirdetésével veszi kezdetét, éspedig a fegyveres erő (amely alatt a népfelkelés, sőt valamely szövetséges állam hadereje is értendő) mozgósított, hadilag felszerelt vagy útnak indított részei számára, valamint a szükséges védelmi intézkedések létesítéséhez, megszűnését pedig a honvédelmi miniszter fogja „köztudomásra hozni” (1. §). A szolgáltatandó szállítási eszközök azonban csak annyiban és olyan mértékig vehetők igénybe, amennyiben a fegyveres erő ebbeli szükségletei rendes úton, vagyis a béke idején is alkalmazott módok szerint idejekorán nem, vagy csak aránytalanul nagyobb költségen volnának biztosíthatók – szögezi le a szóban forgó rendelettervezet (2. §). A 3. § pedig úgy rendelkezik, hogy a szállítási eszközök szolgáltatásának kötelezettségét az érintett területeken található ilyen eszközök számához ké-

¹¹ Lásd *uo.* az említett törvényjavaslatot, valamint annak indokolását.

pest kell megállapítani, míg a 4. § szerint azoknak szolgáltatására a községek (puszták), a közigazgatási járások és a törvényhatóságok kötelezhetők. Az illetékes közigazgatási hatóság szabja meg azután – a katonaság megkeresésére – a szállítási eszközök iránti kötelezettség terjedelmét, idejét és helyét. A követelés azonban csak a legszükségesebbekre szorítkozhat, s ez a katonaság részéről a honvédelmi miniszterhez, sürgős esetekben a törvényhatóságokhoz, rendkívüli esetekben közvetlenül a községekhez, sőt szükség esetén magukhoz a szolgáltatásra kötelezettekhez intézendő. A továbbiakban a kormányrendelet-tervezet igen részletesen fel is sorolja azokat a minisztériumokat, illetve katonai-, sőt csendőrpáncsnokságokat, amelyek a szállítási eszközök szolgáltatását követelni jogosultak (a közös hadügyminiszter azonban csak a magyar honvédelmi miniszter útján – 5. §), mégpedig vagy a közigazgatási járásokra és törvényhatóságokra felosztva, vagy pedig együttesen. Ez utóbbi esetben egyébként az igényelt szállítási eszközöket a honvédelmi miniszter veti ki a törvényhatóságokra, azok pedig a járásokra, míg a járások a községekre nézve szabják meg az őket terhelő hányadot. Mindezek során azonban ügyelni kell arra, hogy a szolgáltatás terhe, amennyiben ez a katonaság érdekeinek veszélyeztetése és számottevő költségdöbbllet nélkül eszközölhető, megfelelő nagyságú területekre nyerjen felosztást, és hogy a kivetés lehetőleg arányos, valamint az egyes törvényhatóságok, járások és községek szolgáltatási képességéhez mért legyen (6. §). Az idézett jogszabálytervezet a továbbiakban a községekre bizza, hogy azok az igényelt szállítási eszközöket az erre kötelezettek útján állíttatják-e ki, vagy pedig közvetlenül teljesítik a követelt szolgáltatást, mely utóbbi esetben azonban a költségek fedezésére mindazok kötelesek, akik a községi terhek viselésében részt vesznek (7. §). Arra nézve pedig, hogy a községek kiket kötelezhetnek a szállítási eszközök szolgáltatására, az idézett rendelettervezet 8. §-a rendelkezik, amely szerint mindazokat terheli a szóban forgó kötelezettség, akik a községi terheket viselni tartoznak, valamint valamennyi, a községben tartózkodó ily szállítási eszközök birtokosait, hacsak az ilyen természetű terhek viselése alól nemzetközi szerződések alapján, vagy „népjogi szokás szerint felmentve nincsenek”. Megjegyzendő azonban, hogy a mentességet élvezők köre korántsem zárult le az imént említettekkel, mert úgyszintén a 8. § szerint hasonló privilégiumot élveztek még az uralkodó, valamint az uralkodóház tagjainak udvartartásához tartozó szállítási eszközök; a postamesterek és postabérlők, a köztisztviselők, a vidéki gyakorló orvosok nélkülözhetetlen szállítási eszközei; az udvari és állami ménesek és az állami tenyésztézetek lovai; továbbá mindazon tenézslovak, amelyek az 1873. évi XX. tc. 8. §-a értelmében mentesek, ez utóbbiak azonban csak akkor, ha „a szükséglet a községben vagy járásban levő alkalmas lovak által fedezetét nyeri”.¹²

A mentességek felsorolását követően a szolgáltatások szükség esetén akár erőszakos eszközökkel is történő kikényszerítéséről rendelkezik az idézett jogszabálytervezet. 9. §-a szerint ugyanis vonakodás vagy mulasztás esetén a közigazgatási hatóságok és a községi előljárásságok a szolgáltatást kényszereszközök alkalmazásával is tartoznak teljesíteni, és evégből szükség esetén katonai karhatalmat is kötelesek igénybe venni. A 10. § pedig azt a még ennél is továbbmenő, de háború esetén aligha mellőzhető felhatalmazást tartalmazza, miszerint: „Ha a katonaság követelése a kellő időben és mérvben nem teljesítettik, vagy ha a közigazgatási hatóságok vagy közösségek közreműködése egyáltalában nem volna igénybe vehető, a katonaság a szolgáltatást ezek közben jötte nélkül,

¹² Az 1873:XX. tc. 8. §-ának második bekezdése szerint az állítási kötelezettség alól a tenyésztésre alkalmas mének, valamint az olyan kancák mentesültek, amelyeknek szopós csikajuk volt, vagy vemhesek voltak, és ezt a tulajdonosok megfelelően igazolni tudták.

közvetlenül is követelheti, sőt vonakodás vagy ellenszegülés esetében az illető parancsnok felelősségére a hadiszükségletet kényszerrel elveheti, s még a tulajdonos távollétében is elvitetheti, de az utóbbi esetben tartozik a parancsnok, a lehetőség szerint bizalmi férfiakat tanukul meghívni.”

Ami pedig a szolgáltatások igénybevételének időbeliségét illet, arra nézve úgyszintén rendelkezik a most vázolt rendelettervezet. 11. §-a ugyanis kimondja, hogy a szállítási eszközök mind rövidebb használatra, mind pedig a mozgósítás egész tartamára igénybe vehetők, s ezen az alapon a) helyi fuvarokra, b) előfogatokra, s végül c) országos fuvarokra osztja azokat. A helyi fuvarok vagy egész napra (24 óra), vagy fél napra (12 óra) vehetők igénybe, az előfogatok rendszerint egy menetállományi távolságra, kivételesen messzebbre is használhatók, három menetállomás után azonban, „hacsak lehetséges” felváltandók, míg az országos fuvarok azok, amelyeket bizonytalan időre vesznek igénybe a hadseregnél vagy valamely felszerelt erősségekben előforduló szállító szolgálat ellátása céljából. Ez utóbbiakhoz kapcsolódik a 12. § is, amennyiben igen részletesen szabályozza, hogy a bizonytalan időre igénybe vett szállítási eszközöknek milyen minőségi, felszereltségi és egyéb követelményeknek kell megfelelniük.

A hadiszolgáltatásokról szóló idézett rendelettervezet a következőkben a szállítási eszközökhöz szükséges személyi feltételekről, pontosabban az ún. személyes szolgáltatásokról rendelkezik. Ennek során előírja, hogy minden egyes befogott járműhöz egy fuvaros, minden málhásállat vezetékhez (két málhásállathoz) egy málhásállat vezető, minden ötven fuvarhoz egy kalauz és minden közúti motoroskocsihoz egy kocsivezető (sofőr) állítandó ki (13. §). Úgyszintén a 13. § mondja ki továbbá, hogy minden egyes kalauzkülönítményhez, azon községcsoporthoz tartozó területéről, amely ezt a különítményt kiállította, egy a patkoláshoz és a kocsi javítási munkához értő egyén (kovács) is kirendelendő, mégpedig az említett munkák elvégzéséhez szükséges szerszámokkal ellátva. Végül ugyancsak a most idézett paragrafus rendelkezik arról is, hogy a benne felsorolt személyes szolgálatra kirendelt egyének „a seregtesthez csatlakozásuk napjától kezdve a segregkövetési kötelezettségük tartamára a katonai büntető törvénykezés és katonai fegyelmi büntető hatalom alá helyeztetnek”. Arra nézve pedig, hogy kik kötelezhetők a fentiekben részletezett személyes szolgáltatásokra, illetve kik mentesülnek azok alól, a következő, 14 §-ban történik rendelkezés, amely szerint ilyen kötelezettség terheli a községben tartózkodó és a követelt szolgálatra alkalmas mindazon polgári egyéneket, akik

- a) 50-ik életévüket még túl nem haladták;
- b) hadkötelezettség alatt nem állnak;
- c) bár népfölkelésre kötelezettek, de katonailag nincsenek kiképezve, és
- d) mindazok, akik a szóban forgó személyes szolgáltatások alól az idézett rendelettervezet szerint kifejezetten felmentve nincsenek.

Megjegyzendő azonban, hogy kivételesen a katonailag kiképzett népfölkelők is kirendelhetők voltak személyes hadiszolgáltatásra, de csak mint sofőrök, kalauzok és kovácsok, amennyiben a fentebb felsoroltak közül az említettek nem volnának előállíthatók. A sofőr, fuvaros és málhásállat vezető szolgálat teljesítésére pedig, egyébként úgyszintén a 14. § rendelkezése szerint, elsősorban az igénybe vett szállítási eszköz tulajdonosa volt hivatott, már amennyiben az ilyen személyes szolgáltatási kötelezettség alá tartozott. „A tulajdonos azonban maga helyett egy alkalmas és megfelelő ruházattal ellátott, illetőleg kellően felszerelt férfit is állíthat” – szögezi le a hivatkozott paragrafus, amely

azt is megengedi, hogy kivételesen indokolt esetben, ha a tulajdonos ezt nem tehetné, a község rendelje ki helyette „ezen szolgálat teljesítésére ... a szükségelt egyént”.

Mint fentebb már utaltunk rá, úgyszintén a 14. § a fenti szolgáltatások alóli menteségek eseteit is felsorolja, rendelkezése szerint ugyanis feltétlenül mentesülnek a szóban forgó szolgáltatások alól mindazok, akik

- a) szellemi vagy testi fogyatékoságuk következtében ezekre alkalmatlanok;
- b) az állami és egyéb köztisztviselők, a községi előjárók, továbbá azok, akiket a véderőtörvény (1889:VI. tc.) 56. §-a felsorol;¹³
- c) az egyházi szolgálatot teljesítő lelkészek;
- d) azon egyének, akiket nemzetközi szerződés kifejezetten mentesít, „avagy népjogi szokás alapján felmentvük”.

A felsoroltakon túl, a tartózkodási községen kívüli hosszabb tartamú szolgálat teljesítése alól, felmenthetők voltak még azok is, akiknek távolléte miatt családjuknak fenntartása nyilvánvalóan veszélyeztetve volna. A felmentés tekintetében egyébként a közigazgatási hatóság határoz, és a fellebbezések halasztó hatállyal nem bírnak – szögezi le az idézett jogszabálytervezet.

A továbbiakban a vizsgálatunk tárgyát képező rendelettervezet arról szól, hogy a bizonytalan időre szolgáltatandó szállítási eszközöket a katonaság mely szervei és hol veszik át (15. §), majd úgy rendelkezik, hogy azok értékét becslés útján, bizottságilag kell megállapítani. A bizottság a katonaság képviselőiben egy tisztből, továbbá egy közigazgatási tisztviselőből, s végül még három szakértőből áll, akiknek egyike állatorvos vagy legalább is lókovács kellett, hogy legyen. A szakértőket különben az illetékes közigazgatási hatóság nevezi ki, és fel is esketi őket, s úgyszintén a közigazgatási hatóság egy jegyzőkönyvvezetőt is kirendel a becslőbizottsághoz. Látszólag ésszerűnek tűnik, valójában azonban főleg a háború kezdeti szakaszán rengeteg méltánytalanságot okozott az idézett jogszabálytervezetnek az az előírása, mely szerint a bizottsági tagok a becsérték megállapításánál a mozgósítás folytán pillanatnyilag netán beállott áremelkedéseket figyelembe nem vehetik, és a megállapított becsár ellen a tulajdonos vagy meghatalmazottja kifogást nem emelhet. (Ti. a mozgósításkor beállott áremelkedés a háború alatt még tovább fokozódott, a tulajdonosnak viszont csak a „békebeli” becsárra lehetett igénye, ha szállítási eszköze a háborúban odaveszett.) Az ily módon megállapított becsárakat egyébként kimutatásba kellett venni, amelybe a tulajdonosok, a sofőrök, a fuvarosok, a málhásállat vezetőik és a kalauzok nevei is beírandók voltak. A szóban forgó kimutatás egy-egy bizottságilag aláírandó példányát azután mind a katonaság képviselője, mind pedig az illető közigazgatási tisztviselő megkapja a 16. § szerint, arra nézve azonban nem történt rendelkezés, hogy a tulajdonos vagy meghatalmazottja milyen igazolásra számíthat az általa beszolgáltatott szállítási eszközökért.

A „teljes” becsérték megállapításán kívül rendelkezett a koalíciós kormány idején készült, most idézett jogszabálytervezet az igénybe vett szállítási eszközök használati

¹³ Az 1889:VI. tc., amely a véderőről rendelkezett, csak 1912-ig maradt hatályban. Akkor az 1912. évi XXX. tc. lépett a helyébe, amelynek 57. §-a szerint: „A közös hadsereg, hadi tengerészet vagy a honvédség kötelékébe álló egyének közül azok, a kik a fegyveres erő vagy a közszolgálat fontos érdekeire való tekintettel hivatalaikban (alkalmazásukban), illetőleg polgári hivatásukban nélkülözhetetlenek, kivételesen a mozgósítás és a háború egész tartamára meghagyhatók alkalmazásukban, illetőleg polgári hivatásukban.” Itt említjük meg továbbá, hogy a népfölkelésről szóló 1886:XX. tc. 2. §-a szerint pedig „Azon népfölkelésre kötelezettek, a kik a közszolgálat teljesítésére vagy annak érdekében nélkülözhetetlenek, a népfölkelési szolgálat alól felmenthetők.”

dijáról, valamint a hozzájuk kirendelt személyek bérezéséről is (17. §),¹⁴ továbbá kimondta, hogy a bizonytalan időre kiállított szállítási eszközökhöz tartozó személyek és állatok azon csapatnál vagy intézetnél veendő élelmezésbe, amelynél alkalmazásba léptek, s a szóban forgó személyeket a 17. §-ban megállapított béreken kívül a katonának járó természetbeni ellátás is megilleti, „a lovaknak és málhásállatoknak pedig a takarmány a rendszeresített mérvben szolgáltatandó ki” (18. §). A 18. § ezen kívül még azt is elrendeli, hogy a szolgálat teljesítése közben megbetegedett sofőrnek, fuvarosnak, málhásállat vezetőnek, kovácsnak és kalauznak díjtalan ápolásra van igénye, és a megbetegedett állatok is díjtalanul vétetnek a katonai állatorvos gyógykezelése alá. Végül ugyancsak a hivatkozott paragrafus mondja ki – egyebek közt –, hogy „az ezen rendelet alapján szolgálattételre bevonult egyének saját és hátramaradtjainak esetleges ellátási igényére nézve – amennyiben a fennálló törvények szerint már ellátásban nem részesülnek –, rendfokozat nélküli katonák gyanánt kezeltetnek, ha a keresetképtelenséget (szolgálatképtelenség) okozó törődöttség, vagy a halál kimutathatólag e szolgálattétel következtében állott be”, valamint hogy „az ezen rendelet alapján szolgálattételre bevont egyének gyámolításra szoruló családjaiknak ugyanolyan segélyezésre van igényük, mint a mozgósításkor behívott nem tényleges állományú katonai személyek családjaiknak”.

A továbbiakban a hadiszolgáltatások fejében járó különböző térítések kifizetésének módozatairól rendelkezik az 1909-ben készült, vizsgálatunk tárgyát képező kormányrendelet-tervezet. Ennek során kimondja, hogy az előfogatokért és a helyi fuvarokért, valamint az ezekkel egyenlő elbánás alá eső szállítási eszközökért a térítés azonnal, készpénzben kifizetendő. A bizonytalan időre szolgáltatott szállítási eszközökért járó térítések a személyi szolgáltatások tekintetében szintén készpénzben teljesítendő, a dologi szolgáltatásokra nézve pedig igazolandók, és az ezen szállítási eszközök után járó bérek kifizetése, illetőleg igazolása 10 napról – 10 napra utólagosan eszközözlendő. Ez utóbb említett igazolásokat és kifizetéseket azonban oly bonyolultan szabályozta a hivatkozott jogszabálytervezet, hogy azok eszközzése háborús időben aligha lett volna megnyugtató módon keresztülvihető. Eszerint ugyanis a bizonytalan időre igénybe vett szállítási eszközök után járó bérek igazolása akként történik, hogy az ún. vonatparancsnokok illeték kimutatást „szolgáltatnak ki”, amely az igényjogosultak neveit és lakhelyeit, valamint a minden egyes jogosult részére esedékes illetéket tartalmazza. Úgyszintén a vonatparancsnok kötelessége ezután az illeték kimutatást a saját felettes csapatparancsnokságának a katonai területi parancsnokságok által eszközözlendő utalványozás céljából beküldeni, s végül a katonai területi parancsnokság intézkedik, hogy a szóban forgó kimutatások alapján az összegek kifizetése, a közigazgatási hatóság útján, az igényjogosultak részére „haladéktalanul eszközöltessék” (19. §).

A bérek és használati díjak kifizetésének szabályozása után a kártérítések rendezéséről is szó esik a jogszabálytervezetben, melynek 20. §-a szerint: „Amennyiben a bizonytalan időre szolgáltatott közúti motorkocsik, járművek és állatok a szállítási szolgálat alkalmából, illetőleg annak következtében, a további használatra alkalmatlanná válnak, a tulajdonosnak csak abban az esetben nyújtatik kártérítés, ha ezen használhatatlanság a

¹⁴ Csupán néhány példát kiragadva említjük meg, hogy a bizonytalan időre igénybe vett egy db személyszállító autóért 800 kg-ig terjedő önsúllyal 15 korona, 800 kg-on túlmenő önsúllyal 20 korona, motorkerékpárért 4 korona, teherautóért 1500 kg-ig terjedő szállítható tehersúllyal 25 korona, egy kétlovas, „kellőleg felszerelt országos fuvarért” 4 korona napi térítés járt, a gépkocsivezetőnek 4 korona, a fuvarosnak (málhásállat-vezetőnek) 2 korona, a kovácsnak 3 korona, a kalauznak 4 korona volt a napi bére a hivatkozott 17. § szerint.

tulajdonos vagy az általa előállított chauffeur, fuvaros (málhásállat-vezető) önhibáján kívül és különös balesetek következtében keletkezett”, „a természetszerűleg beállott hasznavehetetlenségért” azonban a tulajdonos kártérítési igényt nem támaszthat. Úgy-szintén a most hivatkozott § mondja ki továbbá azt is, hogy a szállítási eszközökben történő azon veszteségeket és károkat, amelyek után a fentiek szerint kártérítési igény támasztható, azon csapat vagy intézet parancsnoka (főnöke) állapítja meg, amelynél a szállítószolgálatot teljesítették. S ugyanő állapítja meg a kártérítés pénzösszegét is, majd pedig mindezekről az illető sofőrnek, kalauznak vagy fuvarosnak, ill. málhásállat-vezetőnek hivatalos pecséttel ellátott igazolványt állít ki. A kártérítési összeg megállapításánál egyébként az a becsérték veendő alapul, amelyet az átvétel alkalmával a szállítási eszközre nézve az illető bizottság megállapított – szögezi le végül az 1909-es kormányrendelet tervezet most hivatkozott 20. §-a, míg a 21. § az olyan, úgyszintén a bizonytalan időre szolgáltatott szállítási eszközökben és állatokban keletkezett veszteségek és károk iránti igények, valamint a teljesített személyes szolgálatokért járó azon követelések ügyében rendelkezik, amelyeknek kifizetését a katonaság megtagadta. Ez utóbbi, némileg a boldog emlékeztű Jaroslav Hasek tollára kívánczó, igen részletes szabályozás szerint az említett igényeket és követeléseket a „honilletékes” községnél lehetett bejelenteni az igazolásukra szolgáló okmányok bemutatása mellett, akár írásbeli, akár szóbeli kérelem alapján, de mindenképpen a hadszolgáltatási kötelezettség megszűnését követő hat hónap letelte előtt, mert „az ezen időtartam alatt be nem jelentett igények után térítés nem jár”. A hivatkozott 21. § a következőkben felsorolja, hogy a szóban forgó követelések igazolására milyen okmányokat kell az igényt támasztónak bemutatni, majd úgy rendelkezik, hogy „a község a beérkező folyamodványokat összegyűjti, illetve a szóbeli bejelentésekről jegyzőkönyveket vesz fel, továbbá gondoskodik arról, hogy a támasztott igényeket igazoló okiratok mellékeltesse és azután az összes igény-bejelentéseket kimerítő és könnyen áttekinthető név- és iratjegyzékbe foglalja”. Az igazi kálváriajárás azonban csak ezután kezdődik, mivel ugyancsak e paragrafus szerint a térítési összegek kipuhatolására és a térítési igények megállapítására bizottságok alakítandók községekben a főszolgabíró, városokban pedig a polgármester elnöksége alatt és a megfelelő bizottság veszi át a községektől az igénybejelentéseket, valamint intézkedik az utólagos tanúkihallgatásokról, illetve a szenvedett károk szakértői megvizsgálása és becslése iránt. A szóban forgó bizottság ezután a tárgyiratokat a törvényhatósági közigazgatási bizottsághoz véleményes jelentése kíséretében felterjeszti, az pedig az előbb említett bizottság munkáját felülvizsgálja és saját véleményének kíséretében a honvédelmi miniszterhez továbbítja, aki „a kétszeres kifizetés elkerülése végett” a közös hadügyminiszterhez küldi a szóban forgó követeléseket, „szakszámvevősége által leendő felülbíráltatása céljából”. „Végérvényesen” azután a közös hadügyminiszternek és mindkét állam érdekelt minisztereinek, illetve a horvát-szlavónországi bánnak a képviselőiből alakítandó bizottság határoz, az igényjogosultakat pedig a térítési díjak mérvéről és utalványozásáról a közigazgatási hatóságok útján a honvédelmi miniszter értesíti.

A Monarchiára oly annyira jellemző bürokrácia fent vázolt, a 21. §-ban részletezett gyöngyszemének áttekintése után már itt indokolt megjegyezni, hogy az első világháború idején ennek az eljárásnak, amelyben a magyar honvédelmi miniszternek csak a postás szerepe jutott, még a némileg leegyszerűsített változata is teljesen használhatatlannak bizonyult. Ugyanakkor azonban azt sem lenne szerencsés elhallgatni, hogy a vizsgálatunk tárgyát képező rendelettervezet 23. §-a szerint az előfogatokra teljesített kifizetések kivételével „a szállítási eszközök szolgáltatása következtében felmerülő összes kiadások

a közös hadügyi javadalmazást terhelik”, mivel ez a körülmény bizonyos mértékben magyarázatot ad mind az eljárás hosszadalmasságára, mind pedig a magyar kormány-szervek kirívó alárendeltségére az idevágó érdemi döntések vonatkozásában. Arra nézve azonban ez utóbb említett körülmény sem szolgál magyarázatul, hogy a bírói úton történő jogorvoslatot illetően még csak utalás sem található a szóban forgó jogszabálytervezetben, melynek a szállítási eszközök szolgáltatását szabályozó első részét a 22. § azon rendelkezésével zárjuk, amely szerint: „A hadiszolgáltatásokra vagy az azok térítésére vonatkozó beadványok, jegyzőkönyvek, felszerelési iratok és egyéb okmányok bélyeg- és illetékmentesek”, illetve a legutolsó, vagyis a 24. §-ával, amely a puhatolási költségek, valamint a „leszámoló” bizottságok költségei megtérítésének módozatairól rendelkezik.

Rátérve a vizsgálatunk tárgyát képező 1909. évi kormányrendelet-tervezet második részének ismertetésére, az – címéből is kitűnően – „a szükségszállások és ezek mellék-szükségeinek, fogyasztási cikkeknek és ingatlanoknak, továbbá személyeknek, vasúti és vízi közlekedési eszközöknek igénybevételéről, munkálatok eszközléséről, betegápolásról és állami javak gondozásáról” szól. Rendelkezései az igénybevételek idejét és módját illetően jórészt az első rész vonatkozó előírásainak felelnek meg az értelemszerű eltérésekkel, említést érdemel azonban 11. §-a, amely az igénybevételek terjedelmét a címben foglaltaknál némileg részletesebben határozza meg. Ez ugyanis kimondja, hogy „a hadiszolgáltatások kiterjednek szállásoknak és azok mellékszükségeinek és táborhelyeknek, élelmezési cikkeknek, munkaerőnek, tüzelő- és egyéb anyagoknak, eszközöknek és szerszámoknak szolgáltatására; vízi szállítási eszközöknek előállítására, továbbá egyéb közlekedési eszközöknek és forgalmi telepeknek használatára; épületeknek, földterületeknek és egyéb ingatlan tárgyaknak átengedésére, beteg személyeknek, beteg állatoknak és állami javaknak gondozására és végül hadi foglyok számára szükséges szolgáltatásokra”. Ipari üzemek igénybevételéről tehát egyelőre még nem esett szó – hacsak a forgalmi telepek elnevezés így nem értendő –, mindazonáltal a magántulajdon olyan elképesztő mértékű korlátozására adott a hadiszolgáltatásokról rendelkező jogszabálytervezet most idézett 11. §-a felhatalmazást, amilyenről talán még a korabeli szocialista mozgalmak ideológusai sem álmodhattak. Éppen ezért aligha tekinthető kizárólag csak eretnekségnek az a feltételezés, miszerint a háborús jog legalább annyit ártott annakidején a burzsoá tulajdon szentségének, mint a különféle szocialista irányzatok propagandája együttvéve. Visszatérve azonban a vizsgált tervezet második része további rendelkezéseinek ismertetésére, a 12. § a beszállásokot szabályozza, mégpedig igen részletesen, noha első bekezdése szerint: „a szállások és mellékszükségelek, továbbá a tábori helyek szolgáltatása általában a béke idején érvényes katonai beszállásolási törvény értelmében történik”. Szükség esetében azonban – a második bekezdésben felsoroltak kivételével – „olyan helyiségek is igénybevehetők, melyek béke idején a beszállásolás alól föl vannak mentve”,¹⁵ szögezi le az idézett paragrafus, de csak azzal a megszorítással, amely szerint „a fegyveres erő nem mozgó részeire nézve kizárólag a

¹⁵ A beszállásolási törvények (1879:XXXVI., 1895:XXXIX. tc.) igen részletesen sorolják fel, hogy milyen helyiségek nem vehetők igénybe beszállásolási célokra. Az idézett tervezet 12. §-a ezt, szükség esetén, az államfő állandó vagy ideiglenes tartózkodására szolgáló épületekre, az idegen hatalmak követségeinek épületeire, lakásaira, irodáira, valamint a közvetlenül állami célokra szolgáló nélkülözhetetlen épületekre és épületrészekre, továbbá a nyilvános múzeumok, műcsarnokok, könyvtárak és a női zárda „belső elzárás által elkülönített s a valódi szükségletnek megfelelő” helyiségeire szűkíti. „Ezekon kívül a természetbeni beszállásolás alól oly vasúti épületek is mentesek, a melyeknek helyiségei a katonaságállításának akadálytalan eszközölhetésére a vasút céljaira elkerülhetetlenül szükségesek.”

beszállásolási törvény rendelkezései irányadók”. A következő, a 13. § az élelmezési cikkek szolgáltatásáról rendelkezik kimondván, hogy „személyek számára természetbeli élelmezésként az átvonuló vagy a szállás-élelmezés, állatok részére pedig takarmány követelhető. Az átvonuló élelmezés a legénységnek és a hadsereg kíséret azon polgári személyeinek jár, kik a legénységgel egyenlő elbánásban részesülnek, kivételesen azonban havidíjas (tehát nem véglegesített) katonai és polgári személyek részére is követelhető. A szállás-élelmezés a hadtáp-élelmezést helyettesíti és úgy a havidíjasokat, mint a legénységet, valamint a hadsereg kíséretnek ezekkel egyenlő elbánásban részesülő polgári személyeit is megilleti”. Arra nézve, hogy mi tartozik az átvonuló, illetve a szállás-élelmezésbe, a tervezet második részének I. melléklete rendelkezik igen részletesen, melynek ismertetésére a későbbiekben még visszatérünk, egyelőre azonban a soron következő rendelkezéseknél maradva, a 14. § arról szól, hogy kik kötelezhetők a személyes hadiszolgáltatások teljesítésére, illetve kik azok, akik mentesülnek az ilyen szolgáltatások alól. Eszerint ugyanis: „Hadi célokra szükséges rendkívüli szolgáltatások teljesítésére, ha a szükséglet az önkéntes munkásokból vagy népfőlkelő kötelezettekéből, illetve ... védkötelesekből nem fedezhető, minden munkaképes polgári egyén, ki élete 50-ik évét meg nem haladta, alkalmazható.” Ami pedig a mentesítéseket illeti, azok szabályozása olyan nagyfokú hasonlóságot mutat az első rész úgyszintén 14. §-ának e témakörben alkalmazott előírásaihoz, hogy azok kvázi megismétlése ezen a helyen szükségtelennek mutatkozik, s ugyanez áll a szóban forgó szolgálatot teljesítő személyek díjazására, gyógykezelésére, utaztatására vonatkozó szabályozásra is.

Az 1909. évi kormányrendelet-tervezet második részének további rendelkezéseit vizsgálva, a 15. § azt mondja ki, hogy az anyagok nyers vagy feldolgozott állapotban, az eszközök és szerszámok pedig vagy ideiglenes célokra, vagy „állandóan” követelhetők, külön kiemelve, hogy a közlekedési vállalatok forgalmának fenntartásához szükséges közsénszükséglet akár a bányából is. A 16. § szerint a vízi szállítási eszközök átengedése a legénységgel és felszereléssel együtt, vagy azok nélkül is követelhető, és „ha a katonai tekintetek megkívánják, a hajózás forgalma beszüntethető, valamint teljesen vagy részben katonai célokra felhasználható”. A 17. § egyebek között kimondja, hogy amennyiben ugyancsak „katonai tekintetek megkívánják, a vasúti forgalom az egyes vagy az összes vonalakon beszüntethető, valamint teljesen vagy részben katonai célokra felhasználható”, a 18. § pedig a vasúti-, továbbá a magántávirda és telefonvonalak katonai célokra való igénybevételét, sőt forgalmuk beszüntetését teszi lehetővé. Az utóbb említett § rendelkezéseket tartalmazznak még a postagalambokkal történő visszaélések meggátlása céljából is, a 19. § pedig úgy rendelkezik, hogy minden műút, út, híd, gyaloghíd, rév, komp és „effélék” a fegyveres erő minden része és kísérete által szabadon használható.

Az igazat megvallva számunkra eléggé bizonytalanul értelmezhető a 20. §-nak az az előírása, amely szerint: „A katonai igazgatásnak jogában áll nemcsak oly forgalmi telepeket felhasználni, melyek keresetre alapítottak, hanem olyanokat is, melyek csak házi szükségletekre vannak berendezve.” Sokkal egyértelműbb a 21. §, amely épületek és földingatlanok átengedéséről rendelkezik a katonaság számára erődítési telepek és más katonai építmények előállítására, az erődített helyek hadi felszerelésére, hidak, utak és vasutak építésére, s egyáltalán a hadműveletek közvetett vagy közvetlen előmozdítására és biztosítására. A szóban forgó paragrafus kimondja még, hogy az épületeket a katonaságnak annak választása szerint vagy szabad rendelkezésére, vagy pedig csak átmenetileg a szükséges időtartam alatti felhasználására kell átengedni, földterületeket és egyéb

ingatlantárgyakat ellenben csakis átmenetileg, a szükséges időtartamra kell használatra rendelkezésre bocsátani.

A 22. § egészségügyi kérdésekről intézkedik és előírja, hogy az oly megbetegedett személyeket (nyilván a katonasághoz vagy annak kíséretéhez tartozó személyekről van szó – T.Á.), vagy beteg, de ragálymentes állatokat, akiknek, illetőleg amelyeknek katonai vagy polgári gyógyintézetbe való szállítása nem lehetséges, a községek ápolás végett átvenni kötelesek, továbbá úgyszintén a községektől kórházaknak a rendelkezésre való bocsátása, valamint a berendezése is követelhető. Ha pedig ún. „fiókkórház felállítása kívántatik”, akkor ismét csak a község tartozik biztosítani a férőhelyeket, a kórházi és kezelési helyiségek berendezését, a betegek számára szükséges élelmiszereket, italokat, orvosi és kórházi szereket, a felügyelő és ápoló személyzet részére szükséges élelmezést, azonkívül a tüzelő és világító anyagot, valamint a szalmát, a gyógyszereket azonban a katonai községeknek kell a legközelebbi gyógyszerárban beszerezniük. Az ilyen kórházak egyébként a katonaság kezelésébe kerülnek, de az épületek, valamint a berendezések fenntartásáról a község gondoskodik.

Hasonlóképpen fontos ügyben, nevezetesen a katonai igazgatás által nem gondozható állami javaknak a községek gondozásába való átvételéről rendelkezik a vizsgált jogszabálytervezet második részének 23. §-a. Az átvétel lehetőleg leltár mellett, de „előzetes felszólítás nélkül is” történhet, és azok a községek, amelyeknek állami javakat adtak át, ezzel a gondnoki kötelességeket és jogokat is elvállalják – szögezi le a hivatkozott paragrafus –, mely szerint ebben az esetben, ha az átadás leltározás nélkül történik, a község a neki átadott javak állagát bizottságilag és jegyzőkönyvileg megállapítani köteles. A katonaság egyébként az átadott javak eladására is felhívhatja a községet, sőt a közigazgatási hatóságnak is jogában áll aziránt rendelkezni, hogy a gondozásba átvett javakat eladják, ha gondozásuk aránytalan költségekkel járna, vagy ha azok romlásnak volnának kitéve. A befolyt összeg azonban természetesen ilyen esetekben is a katonai igazgatást illeti meg, ennél fogva azt a legközelebbi katonai hatóságnak kell beszolgáltatni, és a község az eljárás eredményéről, az illetékes közigazgatási hatóság útján, a honvédelmi miniszternek jelentést tartozik tenni. Nagyon rövid, de egyben igen névezetes rendelkezést tartalmaz a jogszabálytervezet második részének 24. §-a, amely kimondja, hogy a hadifoglyok számára a szolgáltatások oly módon teljesítendőek, mint „a fegyveres erő személyei részére”, csak éppen azt nehéz eldönteni két világháború és sok-sok, mondjuk úgy helyi háború tapasztalatai után, hogy sírjunk vagy inkább kacagjunk-e az efféle naiv badarságokon, főleg akkor, ha az ember nem kevés személyes tapasztalatot is szerzett az ilyen fajta rendelkezések tényleges „végrehajtásáról”.

A következő témakörre térve, a vizsgált tervezet második részének 25. §-a a követelt és teljesített szolgáltatásokért járó térítésekről rendelkezik, szükségszerűen igen részletesen, miközben előírásait a könnyebb áttekintés céljából A., B., C. és D. pontokra bontja. A szóban forgó paragrafus A. pontja lényegében megismételve az első rész 23. §-ának rendelkezését leszögezi, hogy a követelt és teljesített szolgáltatásokért járó térítés a közös hadügyi javadalmozást terheli és kimondja, hogy „minden hadiszolgáltatás elvileg készpénzben fizetendő”. Mindazonáltal az olyan kivételes esetekben, midőn a készpénzfizetés nem lehetséges, a hadiszolgáltatás igazolása az ún. harácsoló-könyv (ennek ismertetésére még visszatérünk) szelvénye, vagy ha ilyen rendelkezésre nem állna, akkor „nyugtatóvány által” történik – mondja ki az idézett paragrafus A. pontja –, amely szerint ez utóbbi esetben a nyugtában fel kell tüntetni a szolgáltatás mérvét, napját és helyét, az illetményre jogosult nevét, valamint az „átvevő” aláírását, rangját, seregtestét vagy inté-

zetét. A készpénzben ki nem fizetett szolgáltatásokért járó térítési összegeket a hadjárat tartama alatt általában a katonai területi parancsnokságok folyósítják, de ha „azoknak illetékszerűsége kétséges”, akkor a közös Hadügyminisztérium, mégpedig lényegében az első rész 21. §-ánál már megismert rendkívül bonyolult eljárással, amelyet a második rész 26. §-a tulajdonképpen csak megismétel. Amikor azonban illetően „kétségek” nem jelentkeznek, a kifizetés oly módon történik, hogy a községek a harácsoló-könyv szelvényeket, illetve a nyugtákat a járási közigazgatási hatóságoknak küldik meg, amelyek ezeket 10 napi időközökben a katonai területi parancsnokságokhoz juttatják el, azok pedig ezt követően szintén a járási közigazgatási hatóságok útján eszközlik a kifizetéseket. A hivatkozott 25. § A. pontja a továbbiakban igen részletesen fel is sorolja, hogy milyen szolgáltatásokért fizet térítést a katonaság, és útmutatásokat ad az árak esetenkénti megállapításának módozataira nézve. Ezek szerint a katonaság térítést fizet a szállásokért, azok mellékszükségeiért, a táborhelyekért, a személyeknek szolgáltatott természetbeni étellemezésért, a csapatoknak vagy valamely tápintézetnek szállított étellemezési szerekért, továbbá az állatok etetéséhez szolgáltatott cikkekért (zabért, tengeriért, rozsért, szénáért, szalmaért stb.), valamint a katonaság részére szállított élő vágómarháért és leszúrásra való állatokért, az állatok etetésére szolgáltatott mezei terményekért, fűfélékért és legelőkért, illetve az állatok istállóban, pajtában, színben vagy fészkerben való elhelyezéseért. Térítés, napszámber vagy egyéb javadalmazás jár továbbá a különböző személyes hadiszolgáltatásokra bevont egyéneknek, és térítést fizet a katonaság a kirendelt munkások által magukkal hozott szerszámok elhasználásáért, a gőzhajók vagy vasutak, vasúti és magán távírdák, telefonvonalak, a kompok, továbbá üzemben lévő keresetre alapított telepek használatáért, beteg személyek és állatok ellátásáért és ápolásáért, valamint az olyan épületekért, amelyeket a katonaságnak szabad rendelkezésére engednek át az erődített helyek körletén belül, bizottságilag megállapított becsértékük szerint. Ez utóbbiakat azonban a katonai igazgatás meg is vásárolhatja a tulajdonossal létrejött megegyezés szerint, vagy ha az létre nem jönne, akkor a kisajátítási törvény (1881:XLI. tc.) rendelkezései az irányadók. Abban az esetben pedig, ha „a katonaságnak szabad rendelkezésre átengedett épületek szétromboltatnak vagy lényegesen átalakítottak volna, akkor jogában áll a tulajdonosnak vagy a kisajátítást, vagy az okozott kár megtérítését követelni”. Egyébként azonban, de ezt már a második rész 25. §-ának B. pontja szögezi le: „A katonaságnak csakis használatra átengedett épületek, földterületek és egyéb ingatlan tárgyak (ezek értékét bizottsági becslés útján kellett megállapítani) a tulajdonosnak azon állapotban adandók vissza, a melyben a katonaság által átvétettek.” Ha pedig a használat folytán ezen tárgyak állapota kárt szenvedett volna, akkor azért megfelelő kártérítés fizetendő. Ugyancsak a most idézett 25. § C. pontja a térítések megállapítása céljából szükséges szakértői becslésekről rendelkezik, majd felsorolja, hogy milyen igénybevételek esetén nem fizet térítést a katonai igazgatás. Ezek szerint nem fizetendő térítés:

- "a) oly épületek használatáért, melyek üresen állnak és rendeltetésükhöz képest hasznot nem hajtanak;
- b) szabad terek, legelők, erdők vagy bevetetlen földterületek használatáért...;
- c) a hajózás vagy révforgalom beszüntetéséért;
- d) a távírda és telefon vonalak forgalmának beszüntetéséért;
- e) a katonai vasúti forgalomra vonatkozó katonai szolgálati táviratok továbbításáért;
- f) műutak, utak, hidak, gyaloghidak stb. effélék használatáért;

- g) bár keresetre alapított, de szünetelő, valamint keresetre nem alapított telepek használatáért;
- h) tilalom ellenére tartott vagy forgalomba hozott galambokért, és végül
- i) az állami javak gondozásért, kivéven az arra fordított elkerülhetetlenül szükséges kész kiadásokat, a melyek megtérítetnek.”

Az olyan károkért azonban – hangsúlyozza külön is a hivatkozott § C. pontja –, „melyek hadműveletekből (ütközet, menetelés, táborozás vagy biztonsági intézkedések) keletkeztek, a közös hadügyi javadalomból térítés nem fizettetik”, míg ugyanezen § D. pontja a kifizetések mikéntjét szabályozza. Ez utóbbi egyebek közt előírja, hogy a teljesített szolgáltatásokért készpénzben azonnal kifizetett térítést a község „nyugtatóványozni” tartozik, az pedig, aki a szolgáltatást igénybe vette, szabályszerű ellennyugtát állít ki, és azt a községnek átadja. A munkásoknak a katonaság részéről járó bért, ha készpénzfizetés lehetséges, a munka teljesítése után, a hosszabb időt igénylő munkánál azonban hetenként és utólag kell kifizetni. A készpénzben ki nem fizetett hadiszolgáltatások „nyugtatóványozása” pedig az ún. harácsoló-könyv útján történik, amellyel el kell látni minden csapattestet, hadseregintézetet és a szolgáltatást követelő minden parancsnokságot. Ennek kitéphető szelvénye szolgál aztán nyugta gyanánt, s ezt kell a községnek vagy meghatalmazottjának kézbesíteni, míg a szolgáltatást a községi képviselő egyik tagja vagy annak megbízottja a harácsoló-könyvben igazolja. Azok a hadseregrészek vagy katonai személyek pedig, amelyek, vagy akik harácsoló-könyvvel ellátva nincsenek, a készpénzben meg nem térített hadiszolgáltatásokról nyugtát kötelesek kiállítani. A község azonban a teljesített szolgáltatást ebben az esetben is igazolni tartozik, mégpedig a hadiszolgáltatást követelő személy igazoló okmányán (menetlevél, nyílt rendelet, parancs stb.). Ha azonban a hadiszolgáltatást követelő ilyen okmánnyal nem rendelkezik, akkor a község az átvett nyugta másolatát a közigazgatási hatóság útján az illetékes katonai területi hatóságnak haladéktalanul megküldeni köteles – hangsúlyozza befejezősül az idézett 25. § D. pontja. A következő, tehát a 26. § pedig a hadiszolgáltatásokért járó, de ki nem egyenlített térítések ügyében rendelkezik, s ennek során megismétli az első rész 21. §-ának a községektől induló és egészen a közös Hadügyminisztériumig terjedő bonyolult eljárás menetét, amely mint már utaltunk rá, a háború idején használhatatlannak bizonyult. A 27. § az első rész 22. §-ánál már megismert bélyeg- és illetékmentességre vonatkozó rendelkezéseket ismétli meg a hadiszolgáltatásokat és az értük járó térítéseket illetően, a 28. § pedig a közigazgatási hatóságokat és az egyes magánfeleket terhelő költségekről rendelkezik. Végül a 29. § a hadiszolgáltatásokra bevont személyek katonai fegyelmi és büntető hatalom alá vetését szabályozza, majd megismétli a jogszabálytervezet első része 18. §-ának azon rendelkezéseit, amelyek az említettek „saját és hátramaradottjainak” esetleges ellátási igényeire vonatkoznak, amennyiben „a keresetképtelenséget (szolgálatképtelenség) okozó törődöttség vagy halál kimutathatólag a szolgálattétel következtében állott be”, valamint azt az előírást, mely szerint a személyes hadiszolgáltatásra „bevont egyének gyámolításra szoruló családjainak ugyanolyan segélyezésre van igényük, mint a mozgósításkor behívott nem tényleges állományú katonai személyek családjainak”.¹⁶

A fentiekben ismertetett kormányrendelet-tervezet azonban a második rész most idézett 29. §-ával sem fejeződött be teljesen, mivel mint korábban már említettük, még

¹⁶ Lásd a 10. jegyzetnél említett „Kormányrendelet a hadiszolgáltatásokról” című jogszabálytervezetet 1–33. p.

néhány mellékletet is csatoltak hozzá. Ezek közül az első rész 16. §-ához kapcsolódó 1-es sz. melléklet egy eskümintát tartalmaz „a szolgáltatandó szállítási eszközök bizottsági megbecsülésénél közreműködő szakértők részére”, a 2-ik pedig egy ún. becslési kimutató mintát, valamely járásból „a mozgósított hadsereg részére hadi szolgáltatás gyanánt bizonytalan időre kiállított szállítási eszközökről”. A második részhez három melléklet is kapcsolódik, melyek közül az I. a „személyek és állatok természetbeli élelmezésére, továbbá az élelmezési cikkek szállítására vonatkozó határozványok”-at tartalmazza, a II. pedig egy kimutató mintát „a közvetlenül valamely csapatnak vagy élelmezési intézetnek szállított élelmezési cikkekért, valamint az élő vágómarhákért és leszurásra való állatokért fizetendő térítésekről”, s végül a III. melléklet egy ún. harcsoló-könyv mintát foglal magában. Ezek közül azonban csupán a második részhez csatolt I. és III. mellékletek rövid ismertetésére vállalkozunk, mivel a többiek olyan formanyomtatványok, melyeknek részletezése nézetünk szerint mellőzhető. Ez utóbbiakkal szemben a második rész I. sz. melléklete viszont olyan rendelkezéseket tartalmaz, amelyek bizonyos betekintést engednek a fegyveres erők korabeli élelmezési viszonyaiba, már amennyiben egyáltalán betartották az alább részletezendő előírásokat, illetve élelmezési normákat. Ezek szerint ugyanis az ún. átvonuló élelmezés a beszállásolási törvényben megállapított déli élelmezésből, azaz „280 gramm húsból, lehetőleg marhahúsból, és az illető helyen szokásos második tál ételből áll”, amihez rendkívüli esetekben még a reggeli rántottleves és a helyben szokásos kenyér is oly adagban követelhető, mint az ún. szállásélelmezésnél. Az olyan rendkívüli esetekben azonban, amikor a második tál étel nem szolgáltatható ki, „a mit az illető községnek esetről-esetre hivatalosan igazolni kell”, a szállásadó helyette 100 gramm marhahússal többet, vagyis összesen 380 gramm marhahúst adhat. Az imént említett szállásélelmezésnél pedig az alábbi, a hivatkozott mellékletben részletesen felsorolt napi étel és ital adagok illetik meg a beszállásoltat: 700 gramm kenyér, három és féldeci rántottleves, 400 gramm friss marhahús, vagy 500 gramm friss disznó-, juh-, kecske- vagy borjúhús, vagy 400 gramm besózott hús, vagy 330 gramm füstölt hús, vagy 200 gramm szalámi, ill. egyéb kolbászféle.

Ugyancsak járt még, de természetesen szintén vagylagosan 140 gramm rizs, tarhonya, árpakása, búzadara, hüvelyesvetemény, köleskása, pohánka (tatárka), vagy főzéshez való liszt, ill. 300 gramm savanyú káposzta, esetleg savanyított répa, vagy egy kiló burgonya, továbbá az ételek elkészítéséhez szükséges 30 gramm só, fél gramm bors vagy paprika, 2 centiliter ecet, 20 gramm zsír és 5 gramm hagyma.

Mindezekon túl 36 centiliter kávé 35 grammnyi szemeskávéból és 25 gramm cukorral elkészítve, vagy 40 centiliter orosztea 6 gramm teából, 25 gramm cukorral és 4 centiliter rummal készítve, vagy 25 gramm kakaó 30 gramm cukorral édesítve tartozott még a napi fejadaghoz, 40 centiliter borral vagy 75 centiliter sörrel, ill. 9 centiliter pálinkával, vagy 6 centiliter rummal, ill. ugyanennyi konyakkal kiegészítve. Megjegyzendő azonban, hogy a hivatkozott melléklet szerint, amennyiben a szállásadónál a szokásos házi étkezés olyan, hogy az itt részletezett élelmezési adagokat teljesen pótolja, akkor szabadságában áll a beszállásoltakat „a saját étkezéseinél részeltetni”, és ugyanitt történt rendelkezés arról is, hogy kenyér vagy hús hiányában milyen más tápszerekkel pótolhatók ezek az élelmiszerek a katonaság beleegyezésével.

Az állatok részére szükséges takarmányozást illetően úgyszintén a most vázolt mellékletben történt rendelkezés, éspedig oly módon, miszerint a lovak és málhásállatok részére zab és széna, a marhák és juhok részére pedig széna vagy szalma súly szerint, vagyis nem adagonként követelendő. Adagonként az állatok tápilletékét sem igényelni,

sem szállítani nem volt szabad, kellő mennyiségű készletek hiányában azonban a zabot a követelt mennyiség feléig kukoricával, rozssal, kétszeressel, árpával, lencsével vagy búkkönnyel, a követelt széna felét pedig másfélszer annyi árpa- vagy zabszalmával lehetett pótolni. Abban az esetben azonban, ha száraztakarmány nem állna rendelkezésre, az állatok etetésére füvet vagy más mezei terményeket is el kellett fogadni, melyeknek kaszálása, gyűjtése általában a község részéről kiállítandó munkások feladata, és a le-génységgel csak kivételesen „eszközleendő”.

A természetbeni élelmezést egyébként közvetlenül a községektől kellett követelni és azok gondoskodtak arról, hogy a csapat a szállásokba való érkezésekor a lakosságtól az ételt már készen kaphassa. Úgyszintén a község állított ki utalványt (szállásjegyet) minden katonára, vagy minden egy és ugyanazon szállásadó által élelmezendő osztály részére, amelyet az élelmezés átvételekor át kellett adni a szállásadónak. Abban az esetben azonban, amikor a község az egész szállásélelmezés kiszolgáltatására igazoltan képtelen, a katonai igazgatás feladata a ki nem szolgáltatatható cikkeknek máshonnan való beszerzése iránti gondoskodás.

Az ún. hadtápváltságról (az egyes élelmiszeradagokért fizetendő összegekről) úgyszintén rendelkezik az idézett jogszabálytervezet második részének I. melléklete, noha a konkrét összegszerűséget természetesen nem tartalmazza, továbbá részletesen felsorolja, hogy az élelmezési cikkek szállítása esetén milyen cikkek követelhetők, amelyeket – a felhíváshoz képest – vagy közvetlenül a csapathoz, vagy valamely élelmező intézethez kellett mérték és súly szerint beszolgáltatni. A szállítmányok fuvarozása különben úgyszintén a községek feladata lett, „és a szóban forgó cikkeknek közép-szerű közforgalmi minőségűeknek, romlatlanoknak és egészségeseknek kellett lenniük, míg a vágómarhák részére rendszerint legelő, egyébként pedig száraz vagy zöld takarmány követeltetik”.

Ami végül az idézett jogszabálytervezet második részéhez III. mellékletként csatolt ún. harácsoló-könyv mintát illeti, az – saját használatára nézve – mindenekelőtt úgy rendelkezik, hogy „belföldön a térítések minden hadi szolgáltatásért elvileg készpénzben fizetendők ki, és csakis oly esetekben, midőn a készfizetés kivételesen nem lehetséges, igazolandók a harácsoló-könyvnek nyugtatvány gyanánt szolgáló szelvénye, vagy ha ilyen rendelkezésre nem állna, nyugtatvány által”. A belföldön követelt és készpénzzel ki nem fizetett hadiszolgáltatások térítési összegeit is azonban csak azokban az esetekben szükséges a harácsoló-könyvben feltüntetni, amikor azokat megegyezés vagy becs-lés útján állapították meg. Olyankor viszont „midőn a térítések általánosságban állapít-atnak meg”, a térítési összegek feltüntetése a harácsoló-könyvben nem szükséges. A továbbiakban pedig kimondja még a III. sz. melléklet, hogy „a készpénzben ki nem fizetett és a községek vagy egyesek által rendelkezésre bocsátott természetbeni szolgálta-tások, az itt felsorolt példa módjára, a harácsoló-könyvben és a szelvényben (nyugtatványban) pontosan körülírandók – nevezetesen:

- a) a szállás, a mellékszükségletek, a táborhelyek és gyakorló terekre nézve a szolgál-tatás módja és terjedelme;
- b) a természetbeni élelmezés módja, az adagok száma és ezeknek mérve;
- c) termény-szállítmányoknál és vágómarháknál ezeknek neve és mennyisége;
- d) személyi szolgáltatásoknál a munkások száma és minősége, valamint alkalmazta-tásuk időtartama;
- e) anyagoknál, szerszámoknál és eszközöknél, a mennyiben azok használata után nem adatnak vissza – azoknak neve, mennyisége és minősége;

f) épületeknél, földterületeknél és egyéb ingatlan tárgyaknál, azok neme és minősége.”

A harácsoló-könyv használatának és tartalmának illetén bemutatása után a következőkben annak igazi rendeltetése iránt sem hagy kétséget a most idézett III. sz. melléklet. Láttuk fentebb, hogy belföldi felhasználását csak kivételesen engedte meg, az utolsó bekezdésben azonban úgy rendelkezik a szóban forgó melléklet, miszerint: „Ellenséges területen készfízetés elvileg nem teljesítetik, a harácsoló tárgyak rendszerint csak nyugtatványozandók és ezen célra a harácsoló-könyv használtatik.”¹⁷

A hadiszolgáltatások ügyében a koalíciós kormány idején készített jogszabálytervezetek áttekintése után nem szorul bizonyításra, hogy a mondott korban – nem vitásan az annexiók válság hatására – igen jelentős erőfeszítések történtek a szóban forgó intézmény törvényesítése céljából. Különösen az utoljára vizsgált kormányrendelet-tervezet érdemel figyelmet, amely szerkezetileg ugyan kifogásolható, hiszen két külön részre való felbontása egész sor felesleges átfedést eredményezett, tartalmilag azonban fogyatékoságai dacára is igen figyelemre méltó, a kor színvonalán álló alkotás, amelynek legtöbb eleme a később elfogadott ilyen témájú hatályos jogszabályokban is helyet kapott. Egyenlőre azonban a hadiszolgáltatások ügyében ekkor készült tervezetek nem váltak hatályos jogszabályokká, sem törvényekké, sem rendeletekké, amiben a magyar vezetők egy részének a hasonló törekvésekkel szembeni hagyományos ellenállása mellett bizonyára meghatározó szerepet játszott az a körülmény is, hogy az annexiók válság szerencsére nem torkollott háborúba, a koalíciós kormány pedig időközben megbukott. A hadiszolgáltatások jogi szabályozásának problémája azonban továbbra is napirenden maradt, melynek mikéntjét illetően a belügyminiszter a pusztán rendeleti úton történő megoldás ellen foglalt állást, a közös Hadügyminisztériumban és magyar Igazságügyminisztériumban pedig az a felfogás vált uralkodóvá, miszerint a hadiszolgáltatásokat a többi kivételes intézkedések közül kiemelve, külön, önálló törvényben kellene szabályozni.¹⁸ Ilyen előzmények után került sor a hadiszolgáltatásokról rendelkező 1912:LXVIII. tc. elfogadására, majd – jókora késéssel – az annak végrehajtására szolgáló honvédelmi minisztériumi ún. „ideiglenes utasítás” kibocsátására,¹⁹ amelyeket az alábbiakban részletesen ismertetünk.

II.

A hadiszolgáltatásokról rendelkező 1912:LXVIII. tc. összesen 36 §-ból áll, és legnagyobb részt a koalíciós kormány idején készült, fent ismertetett kormányrendelet-tervezet rendelkezéseit tartalmazza, helyenként némi eltérésekkel és természetesen egy-

¹⁷ Uo. 15–17., 35–44. p.

¹⁸ OL. IM.Bi. 1911., lajstromszám 22., 63. alszám. Átirattervezet a miniszterelnökhöz, amit a rávezetett feljegyzés szerint valószínűleg nem küldtek el. Uo. található a közös hadügyminiszter 1910:8912. Präs. számú indoklása a miniszterelnök 1910:7443. ME. I.sz. átiratához csatolva. Továbbá lásd még az OL Magyar Királyi Belügyminisztérium elnöksége 1911:527. számú, tételszám 19., alapszám nélküli átiratát, amely válasz a miniszterelnök 1910:7443. ME. I.sz. megkeresésére.

¹⁹ OL Földművelésügyi Minisztérium 1916:110 056. sz., tételszám 62/g, alapszám 110 056. Itt található a honvédelmi miniszter 1916:225 102. sz. 20/b. jelzetű átiratához csatolt, 1915. évi május 14-én kelt, 87 471/20-b. HM. számú „A hadiszolgáltatásokról szóló 1912:LXVIII. törvénycikk végrehajtására vonatkozó ideiglenes utasítás”.

séges szerkezetben. Az 1. §-a szerint a benne foglalt hadiszolgáltatások „mozgósítás, valamint hadi állományra való kiegészítés esetében a fegyveres erő mozgósított (hadi állományra kiegészített), hadilag felszerelt vagy útba indított részeinek szükségleteire, valamint a hadviselés érdekében szükséges intézkedésekhez” vehetők igénybe, „a mennyiben a fegyveres erő ebbeli szükségletei rendes úton, vagyis a béke idején alkalmazott módok szerint idejekorán nem, vagy csak aránytalanul nagyobb költségen volnának kielégíthetők”. Ügyszintén az 1. § kimondja még, hogy a hadiszolgáltatásokat „a csendőrségnek, a fegyveres erőkhöz csatlakozó pénzügyőrségnek és állami erdészeti személyzetnek...”, továbbá a fegyveres erőt követni tartozó egyéb polgári személyeknek és a hadi foglyoknak, végül valamely szövetséges állam fegyveres erejének szükségleteire is igénybe lehet venni”. Ezt követően a 2.-§ úgy rendelkezik, hogy a hadiszolgáltatások iránti kötelezettség kezdetét, illetve annak megszűnését a honvédelmi miniszter hozza köztudomásra, a 3. § szerint pedig: „A hadiszolgáltatások igénylését a föltétlen szükség mértékére kell korlátozni” és ez „a kötelezettség minden esetben csak a szolgáltatási képesség mérvéig terjedhet”, s hacsak a törvény másként nem rendelkezik, a hadiszolgáltatásokért megfelelő térítés jár. A 4. § kimondja, hogy a hadi célokra szükséges személyes szolgáltatások teljesítésére, amennyiben a szükséglet önkéntes munkásokból vagy népfőlkelő kötelezettekkel, illetve a véderőtörvény 7. §-a szerinti hadkötelezhetők, aki életének 50. évét még be nem töltötte. A szellemi vagy fizikai alkalmatlanság, állami és egyéb köztisztviselői besorolás, a közszégi előjárói tisztség, a katonai vagy népfőlkelési szolgálat alóli mentesség, a nemzetközi szerződés vagy nemzetközi szokás által biztosított mentesítés azonban mentességet biztosít a személyes hadiszolgáltatások alól is. A tartózkodási községen kívüli hosszabban tartó munkák és szolgálatok alól pedig az önálló mezei gazdák, gyár- és ipartelepek birtokosai mentesülnek, továbbá azok, akik különleges családi viszonyaiknál fogva, családtagjaik életfenn tartásának veszélyeztetése nélkül nem maradhatnak távol (5. §). A 6. § arról rendelkezik, hogy azok az egyének, akik a hadiszolgáltatási törvény alapján igénybe vett szállítási vagy közlekedési eszközök, továbbá ipari vagy egyéb üzemek személyzetéhez tartoznak és személyes szolgálatokra bevonhatók, kötelesek a vállalat igénybevételeének idejére eddigi szolgálati vagy munkaviszonyukban megmaradni. A 7. § pedig azt mondja ki, hogy a személyes szolgálatokért rendeletileg szabályozandó térítés jár, a munkások magukkal hozott szerszámainak megrongálódásáért viszont kártérítés, és a szolgálattelre bevont egyéneknek, ha a szolgálat ideje alatt megbetegednek, a katonai egészségügyi intézetekben való ingyenes gyógykezelésre van igényük. A 8. § a személyes szolgáltatás teljesítése során bekövetkezett, keresetképtelenséget okozó „fogyatkozás” vagy halál esetére a katonai személyeket ilyenkor megillető ellátási igényeket terjeszti ki a személyes szolgálatra bevont egyénekre és hátramaradtjaikra, ha az említett események bizonyíthatóan a szolgálat következtében álltak be, a 9 § pedig katonai bíraskodás, illetve fenytő hatalom alá vonja a személyes hadiszolgáltatást teljesítő polgári személyeket. A 10. § szerint: „Minden fogatos jármű vagy személy-, illetőleg teherszállításra alkalmas állat birtokosa kötelezhető, hogy azt megfelelően felszerelve fuvarozásra (teherfuvarozásra) átengedje, és ha a birtokos személyes szolgálatra köteles, a fuvarozást vagy állatvezetést vagy személyesen köteles teljesíteni, vagy pedig jogában áll maga helyett alkalmas helyetteszt állítani, illetve szükség esetén a község gondoskodik megfelelő helyettesről. Az igénybevételeért egyébként rendeletileg megállapítandó térítés jár a hivatkozott § rendelkezése szerint, míg a 11. § azt mondja ki, hogy: „Minden közúti

szállításra alkalmas gépi jármű birtokosa kötelezhető, hogy járművét annak vezetőjével ... együtt a fegyveres erő céljaira, a menetképeségre felszerelve átengedje”, egyébként szintén rendeletileg megállapítandó térítés ellenében. A 12. § a vízi és a légi járművek birtokosait kötelezi járműveik használatra való átadására, sőt ez utóbbiak végleges átengedésére is kötelezhetők, és az igénybevétel akár személyzetükkel együtt, akár anélkül is történhet. Ugyanez a § a továbbiakban megengedi, hogy az igénybe vett járművekért járó térítést megegyezés hiányában szakértői becslés alapján állapítsák meg, majd úgy rendelkezik, hogy a vízi és a légi járművek forgalma beszüntethető, illetve egészen vagy részben katonai célokra felhasználható, de a forgalom beszüntetéseért térítés nem jár. A légi járműveknek pedig még a gyártása is beszüntethető vagy korlátozható. A 13. § a fent említett járművekre, lovakra és teherhordó állatokra vonatkozó hadiszolgáltatások alóli kivételekről szólva azoknak biztosít mentességet, amelyek „Ő Felsége és a királyi ház tagjainak udvartartásához tartoznak, ill. a közhivatalnokok szolgálatának teljesítéséhez feltétlenül szükségesek, a nemzetközi jog értelmében területen kívüliséget élvező személyek használatára szolgálnak, továbbá a postai szállításokhoz, az egészségügyi ellátás céljaira, vagy a tűzoltóság részére feltétlenül szükségesek. Ugyancsak mentesülnek a lelkészek, az orvosok és állatorvosok részére hivatásuk teljesítéséhez szükséges lovak és teherhordó állatok, „de legfeljebb egy gépjármű, vagy fogatos jármű, vagy egy háts vagy hámos ló” erejéig. Mentesülnek végül az udvari és állami ménesek és csikótelepek, azonkívül a magánménesek tenyészállatai, valamint a versenylovak is. Úgyszintén a 13. § rendelkezik az igénybe vett állatok és járművek károsodása esetén fizetendő kártérítésről, amire a tulajdonosnak csak akkor van igénye, ha a kár az ő hibáján kívül, illetve az általa rendelkezésre bocsátott személyzet hibáján kívül történt. A kártérítés kiszabásánál egyébként az átvétel alkalmával bizottságilag megállapított becsértéket kell figyelembe venni, de a szállítási eszközök rendes kopásáért nem jár térítés. A 14. § azt mondja ki, hogy „a hírszolgáltatásra alkalmas állatokat, különösen a galambokat rendeletileg megállapítandó térítés ellenében be lehet vonni”, és az ilyen állatok tartását, valamint az általuk közvetített forgalmát be lehet szüntetni, vagy pedig csak korlátozni. A 15. § az utak és a közlekedési célokat szolgáló műtárgyak (hidak, átereszek stb.) térítés nélküli szabad használatáról rendelkezik, még akkor is, ha magántulajdonban lennének, továbbá kimondja azt is, hogy mind a közhasználatú, mind a magánszolgáltatásra szolgáló átkelési eszközöket (kompokat, réveket, hajóhidakat stb.) a fegyveres erő, valamint az azt követő személyzet szabadon használhatja, sőt azok forgalma be is szüntethető. A közhasználatú átkelési eszközök használatáért azonban a szolgáltatás bizottságilag megállapítandó értéke szerinti térítés jár. A forgalom beszüntetéseért és a magánhasználatra való átkelési eszközöknek a használatáért ezzel szemben nem jár térítés, sőt az átkelési eszközökön, valamint a magántulajdonban levő műtárgyakon a használatból okozott károkért sem. A 16. § úgy rendelkezik, hogy amennyiben „katonai tekintetek megkívánják”, a vasúti forgalom beszüntethető vagy katonai célokra felhasználható, és hacsak törvényes rendelkezések, engedélyek vagy megállapodások másként nem intézkednek, a forgalom beszüntetéseért térítés nem jár. A 17. § kimondja, hogy a vasúti távírdákat, továbbá a magántulajdonban levő távírda- és távbeszélővonalakat személyzetükkel, felszerelésükkel együtt részben vagy egészen igénybe lehet venni, vagy üzemüket be lehet szüntetni. A használatért díjszabás szerinti térítés jár, és a használatból okozott kár megtérítendő, az üzem beszüntetéseért azonban nem fizet térítést a katonaság. Úgyszintén kiemelkedő fontosságú és a korábbi tervezetekben ebben a formában még nem szereplő rendelkezéseket tartalmaz a 18. §, amely szerint az üzemi

és ipartelepek birtokosai arra kötelezhetők, hogy üzemüket folytassák vagy a személyzettel együtt használatra átengedjék, amikor is a használatért az átlagos jövedelem alapul vétele mellett történő bizottsági becslés szerint jár térítés, és az üzem kiterjesztése vagy megszorítása, valamint a katonai igazgatás részéről kiállított személyzet alkalmazása „kellőleg figyelembe veendő”. Nem kevésbé fontos ügyben rendelkezik a szóban forgó jogszabály 19. §-a sem, amely az ingatlanok tulajdonosait arra kötelezi, hogy a birtokukban levő ingatlanokat erődítési művek, valamint más katonai építmények előállítására az erődített helyek hadi felszerelésére, hidak, utak sőt vasutak építésére, vagy a hadműveletek egyéb közvetett vagy közvetlen előmozdítására használatra átengedjék. A használatért egyébként bizottságilag megállapított kártalanítás jár, nem követelhető viszont kártalanítás az üresen álló, hasznot nem hajtó épületek, szünetelő ipartelepek, szabad terek, legelőterületek, erdők és megmunkálatlan földek használatáért, ez utóbbiakért azonban csak a szokásos megmunkáltatás idejéig. A használatra átengedett ingatlant egyébként abban az állapotban kell visszaadni, amelyben azt átevették, és ha a használat folytán annak állaga kárt szenvedett, azért megfelelő kártalanítást kell adni, amely célból az átvételkor az ingatlanok állapotát és értékét, a visszaadásakor pedig az esetleg elszenvedett kárt bizottságilag kell megállapítani. Ha pedig a birtokos a bizottság megállapításával nincs megelégedve, lehetősége van igényeit a 33. §-nál ismertetendő módon érvényesíteni – olvashatjuk az idézett törvény 19. §-ában –, amely végül még azt is kimondja, hogy az itt említett használatra átengedett ingatlanok tulajdona is megszereshető, kisajátítás útján.

Az ingatlanok közül az épületekre vonatkozóan azonban a használaton túlmenő egyéb jogosítványokra is felhatalmazást biztosít a hadiszolgálatási törvény 20 §-a. Eszerint ugyanis az épületeknél a használatra való átengedésen kívül a *szabad rendelkezésre bocsátás* is követelhető, ami magában foglalja az épület lerombolására és lényeges átalakítására való jogot is, valamint a kisajátítás is igénybe vehető. Ilyenkor azonban az okozott kár megtérítendő, és a kártérítést az épület becsára alapján kell megállapítani, valamint a tulajdonos is követelheti a kisajátítás útján való tulajdonmegváltást. A becsárát egyébként az épületek elfoglalása vagy lebontása előtt bizottságilag kell megállapítani, és ha azzal a tulajdonos nincs megelégedve, szintén a 33. §-nál ismertetendő eljárással érvényesítheti igényét.

A 21. § a beszállásokról rendelkezve elsősorban azt hangsúlyozza, hogy ebben a tekintetben általában az ideiglenes beszállásolásra nézve a békében fennálló törvényes rendelkezések az irányadók, amelyek azonban most kiterjednek az első §-ban felsorolt összes személyekre, valamint az egész állatállományra, a fizetendő térítésekről pedig rendeleti úton történik intézkedés. Az idézett § a továbbiakban kimondja, hogy a benne felsorolt kivételekkel, szükség esetén, olyan helyiségek is igénybe vehetők, amelyek béke idején a beszállásolás alól fel vannak mentve. Ugyanitt történik továbbá rendelkezés arról is, hogy a csapatok táborozására, a hadianyagok és készletek „felállítására” szükséges szabad terek, vagy ezek hiányában alkalmas telkek „birtokosaik által rendelkezésre bocsátandók”, csakúgy, mint a bárminemű készletek elhelyezésére szükséges helyiségek. Ez utóbbiakat egyébként azért volt szükséges itt külön is megemlíteni, mert rájuk nézve a beszállásolási törvények nem rendelkeznek, a térítésekre nézve különben ezekben az esetekben is a 19. § rendelkezései érvényesek.

A 22. § élelmezési kérdésekről rendelkezik, s ennek során kimondja, miszerint a háztartással bíró lakosok arra kötelezhetők, hogy az első §-ban megjelölt egyéneknek természetbeli élelmet nyújtsanak, amelynek mértéke rendeletileg lesz megállapítva.

Ügyszintén a 22. § rendelkezik arról is, hogy az élelmi cikkek (vágómarhák) birtokosai kötelesek azokat követelésre átengedni, tenyész- és tejelőállatok követelése azonban csak kivételesen lehetséges. A követelés egyébként a község által történhet, amely a rendeltetési helyre való szállításra is kötelezhető, és mind a természetbeli élelmezését, mind pedig az élelmi cikkekért rendeletileg megállapítandó térítés jár, melynek mértékét az előző évi október, november és december havi piaci átlagárak alapulvételével kellett megállapítani, ezen árak egyharmadának a hozzáadásával. Abban az esetben azonban, ha a piaci áraknak bármely irányban történő lényeges ingadozása következne be, a térítési tételeket újból meg kellett állapítani, de akkor már az említett pótlék hozzászámítása nélkül. Ügyszintén rendelkezés történt az állatállomány ellátásáról is az idézett jogszabályban, melynek 23. §-a szerint, aki takarmánynak van birtokában, köteles a szükséges takarmányt szolgáltatni, amelynek kaszálása és gyűjtése, valamint szállítása a községtől követelhető, azonkívül az állatállomány részére legelőket is igénybe lehet venni. Végül ugyancsak a 23. § szabályozza a szükséges takarmányért, az állatok etetésére átengedett fűfélékért vagy mezei terményekért és a legeltetésre rendelkezésre bocsátott rétekért járó térítések megállapításának a módjait.

A következő, 24. § kivételesen széles körű, de háború idején aligha mellőzhető felhatalmazást biztosít a katonai igazgatásnak, amikor feljogosítja közelebről nem meghatározott, „egyéb” hadi segédesszközök követelésére, akár ideiglenes használatra, akár végleges átengedésre, mely tárgyak igénybevételéért térítés, megrongálódásukért pedig kártérítés jár. Egészen más természetűek ezzel szemben a 25. §, egyébként igen fontos, egészségügyi vonatkozású rendelkezései, melyek szerint: „A községek kötelesek megbetegedett személyeket és beteg, de ragálymentes állatokat, a kiket, illetőleg a melyeket katonai vagy polgári gyógyintézetbe szállítani nem lehet, ápolás végett átvenni.” Ügyszintén a községek arra is kötelezhetők, hogy kórházukat rendelkezésre bocsássák vagy szükségkórházakat rendezzenek be és bocsássanak rendelkezésre, valamint kötelesek a kórházi épületek és a berendezés fenntartásáról gondoskodni, a betegek számára szükséges élelmiszereket, italokat, orvosi és kórházi szereket, a felügyelő és ápolószemélyzet számára az élelmezést, s végül a tüzelő és a világító anyagot is szolgáltatni. Az ápolás és ellátás költségeit azonban – az idézett § rendelkezése szerint a – béke idején fennálló elvek szerint kell megtéríteni. A községek köteleessége továbbá – de erről már a 26. § rendelkezik – a katonai közigazgatás által gondozás céljából átadott javakat átvenni és ilyenkor rájuk hárulnak mindazon jogok és kötelezettségek, melyek az idegen vagyon feletti gondnoksággal együtt járnak. Az állami javak gondozásáért – az elkerülhetetlen készkiadások kivételével – térítés nem jár, de ha az aránytalan nagy költségeket kívánna, vagy az említett javak romlásnak lennének kitéve, a közigazgatási hatóság eladásukról is intézkedhet, s ez esetben az eladási árat a legközelebbi katonai hatóságnak kell beszolgáltatni.

A vizsgálatunk tárgyát képező 1912:LXVIII. tc. következő néhány §-a szintén fontos ügyben, nevezetesen a hadiszolgáltatások kivételének, illetve igénybevételének módjairól rendelkezik. Ennek során a 27. § előírja, miszerint elvileg a honvédelmi miniszter állapítja meg, hogy mikor, hol és milyen terjedelemben áll be a hadiszolgáltatások teljesítésének kötelezettsége. Sürgős esetekben azonban a katonai parancsnokságok és hatóságok közvetlenül a közigazgatási hatóságokhoz, rendkívüli esetekben pedig a községekhez is intézhetik a megkeresést, ilyenkor a közigazgatási hatóságok, illetve a községek rendelkeznek a hadiszolgáltatások kiállítása iránt, sőt végszükség esetén közvetlenül magától a szolgáltatásra kötelezettől is lehet azt követelni, de csak a feltétlenül

szükséges mértékig. Egyebekben azonban a honvédelmi miniszter veti ki az igénybevételre kerülő hadiszolgáltatásokat a törvényhatóságokra, az alispán a járásokra, a főszolgabíró pedig a községekre lehetőleg arányosan és az érintettek szolgáltatási képességéhez mérten (28. §). A községek pedig a rájuk eső hadiszolgáltatást akár az arra kötelezettek, akár felfogadott vállalkozók által teljesíttethetik (29. §), és vonakodás vagy mulasztás esetében kényszereszközöket is alkalmazhatnak, sőt e célból katonai karhatalmat is igénybe vehetnek, mind a közigazgatási hatóságok, mind a községi előljáróságok. Nem kielégítő teljesítés esetén, és ha a közigazgatási hatóságok vagy a községek közreműködésének igénybevétele teljesen lehetetlen volna, a szolgáltatás közvetlenül a katonaság által is követelhető, vonakodás vagy ellenszegülés esetén pedig az illető katonai parancsnok felelősségére kikényszeríthető, sőt a tulajdonos távollétében is elvehető, ebben az esetben azonban a parancsnok köteles a lehetőségek szerint bizalmi férfiakat meghívni (30. §). Vitás esetekben vagy esetleges panasz esetén a közigazgatási hatóságok, legfelső szinten pedig a honvédelmi miniszter határoz, és a fellebbezésnek halasztó hatálya nincs (31. §).

A kivetések és igénybevételek szabályozása után a hadiszolgáltatásokért járó térítések, illetve kártérítések mikéntjéről rendelkezik az 1912: LXVIII. tc., melynek 32. §-a mindenekelőtt azt mondja ki, hogy „az e törvény alapján teljesített szolgáltatásokért járó térítést és a szenvedett károkért járó kártérítést, a mennyire lehet, készpénzben kell kifizetni”. Ha pedig ez nem lehetséges, „a hadi szolgáltatás teljesítését írásban nyugtatványozni kell” és e nyugta alapján érvényesítheti igényét a hadiszolgáltatást teljesítő. Az ilyenkor követendő eljárásról azonban már a 33. § rendelkezik, amely szerint, ha valamely hadiszolgáltatásért járó térítést vagy az okozott kárért járó kártérítést nem fizettek ki, vagy pedig a megítélt térítéssel, illetve kártérítéssel a hadiszolgáltatást teljesítő megelégedve nincs, jogában áll igényét az illetékes községi előljárásnál írásban vagy szóban bejelenteni, a hadiszolgáltatások iránti kötelezettség megszűnésétől számított hat hónapon belül, és ugyanezt az eljárást kell követni a 8. § alapján támasztott ellátási igények vonatkozásában is. A bejelentett igényeket ezután a községenként ebből a célból felállított bizottságok vizsgálják meg, ezek megállapításait pedig a katonai területi parancsnokság két kiküldöttjével kiegészített törvényhatósági közigazgatási bizottság vizsgálja felül és terjeszti fel a honvédelmi miniszterhez. Végérvényesen azonban a belügyminiszternek, a honvédelmi miniszternek, a közös hadügyminiszternek, valamint esetenként az érdekelt minisztereknek két-két képviselőjéből alakult bizottság határoz, szögezi le a hivatkozott 33. §, ily módon zárva ki az esetleges bírói jogorvoslat lehetőségét. Ugyanez a § egyúttal azt is megszabja, hogy a mondott célból községenként alkotott bizottságok a kis- és nagyközségekben a főszolgabíró, városokban pedig a polgármester elnöklete alatt a község egy tisztviselőjéből, továbbá a képviselőtestület három tagjából és a katonai hatóság kiküldötteiből állnak. Az idevágó, talán legfontosabb rendelkezéseket azonban a 34. § rögzíti, eszerint ugyanis: „A hadi szolgáltatásokért járó térítés és az okozott károkért járó kártérítés, továbbá a személyes szolgáltatásokra bevont egyének ellátási igényeiből eredő kiadások a *közös hadügyi tárcát terhelik* (ami szükségszerűen vonta maga után a magyar hatóságok alárendeltségét ebben a vonatkozásban), a személyes szolgálatra bevont egyének hátramaradottainak ellátási igényeiből, valamint gyámolításra szoruló családjainak segélyezéséből eredő kiadások pedig az ún. hadmentességi díjalapot. (Ez utóbbiról az 1880: XXVII. tc. 5–7. §-ai rendelkeznek.) Végül a 35. § a hadiszolgáltatásokkal kapcsolatos okmányok bélyeg- és illetékmentességéről rendelkezik, a 36. § pedig a törvény hatályba lépéséről, továbbá kimondja, hogy

annak végrehajtásával „a honvédelmi miniszter bizatik meg”, aki az érdekelt miniszterekkel és a közös hadügyminiszterrel (Horvátszlavonországban a bánnal is) egyetértőleg jár el.

A közel negyedszázados kísérletezés után létrejött fenti jogszabály, amelyet a háború idején messzemenően alkalmaztak, a későbbiekben sem változott számottevően. Az egyik módosítást az 1914:L. tc. II. fejezete tartalmazza, amelynek 16. §-a szerint: „A hadiszolgáltatásokról szóló 1912:LXVIII. t.-cz. 10. vagy 11. § alapján igényelt járműveknek és állatoknak *végleges* átengedését is lehet követelni az igénybevétel idejében volt becsértékük megfizetése fejében”. Az 1916:VI. tc. pedig a személyes szolgáltatásokra kötelezettek eredetileg 50 éves felső korhatárát 55 évre emelte (1.§), míg az ugyanezen évben elfogadott XXIII. tc. 1. §-a azt tette lehetővé, hogy az 1912:LXVIII. tc. 33. §-ában szabályozott hosszadalmas eljárás mellőzésével, a törvényhatósági közigazgatási bizottságoknál a felekkel kötendő egyezségek útján is kielégíthetők legyenek a hadiszolgáltatás teljesítése során keletkezett igények. E módosítások okaira a későbbiekben még visszatérünk, egyelőre azonban nagyon röviden azt vizsgáljuk meg, hogy elfogadása idején miként vélekedtek a kor némely kiemelkedő személyiségei a vizsgáltunk tárgyát képező jogszabályról, miközben utalnunk kell azokra a sajátos körülményekre is, amelyek ezidőben a magyar törvényhozásban kialakultak.

A hadiszolgáltatásokról rendelkező törvényt, mint a fentiekből tudjuk, 1912-ben fogadta el az Országgyűlés, abban az évben tehát, amikor Tisza István házelnök a parlamenti ellenzéket a szó szószerinti értelmében kidobatta a képviselőházból a karhatalommal, az obstrukció letörése céljából. A hadiszolgáltatásokról szóló törvényjavaslat ellenzői így csak a Házon kívül hallathatták szavukat, s ez okozhatta, hogy annak parlamenti vitájában csupán a honvédelmi miniszter szólalt fel, noha még a javaslat bizottsági előadója is kénytelen volt elismerni, miszerint „sok olyan rendelkezés foglaltatik e javaslatban..., amelyek mélyen belevágnak az egyéni jogokba és tagadhatatlanul súlyos kötelezettségeket rónak ránk”.²⁰ Még élesebben fogalmaztak természetesen a Házból kiebucdalt ellenzék vezérei, Kossuth Ferenc szerint pl.: „Az ország közönsége meg kell, hogy értse, hogy ezek a hadiszolgáltatások, amelyek oly kivételes mennyiségben vannak előirányozva, milyen veszedelmesek, mert a szövetséges állam fegyveres erejének szükségleteire is igénybe vehetők, tehát idegen emberek is rendelkezhetnek az ország polgárainak vagyonával, életével, szabadságával... A rendelkezéseknek egész sora olyan – tette még hozzá –, amely a magántulajdont támadja meg nagyon érzékenyen.”²¹ Hasonlóképpen, sőt még sommásabban nyilatkozott Batthyány Tivadar gróf is, aki nem kevesebbet állított, mint hogy a szóban forgó rendelkezések következtében „mindenkitől mindenét elvehetik, mindenkit mindenéből kiforgathatnak, belenyúlnak a szegényember zsebébe és kikotorják az utolsó fillérét, szája elől elvonják az utolsó falatot, elviszik a takarmányát jószágai elől, elviszik jószágait, elrabolják vagyonát, idegen állam tisztjeinek parancsára éppúgy, mint a közös hadsereg tisztjének egyetlen szavára”.²² De nem maradhatott néma ily nagy jelentőségű ügyben maga gróf Apponyi Albert sem, akit egyebek mellett főleg az háborított fel, hogy „mikor egy óriási nemzeti erőfeszítésnek pillanata bekövetkezik, akkor a legszegényebb ember családja, élete fenntartásához szükséges lovát elviszik, de megható gyöngédséggel gondoskodnak, hogy az udvartartás lovai

²⁰ Az 1910. évi június 21-én kihirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (továbbiakban: Napló) (Budapest, 1913.) XVII.k. 251. p.

²¹ A Budapest c. lap 1912. december 5-i számának 3–4. p.

²² Népszava, 1912. december 4.

megkíméltesse. Mindaddig, míg a felsőbb köröknek a gazdag osztályoknak vagyona iránt gyengéd figyelmet tanúsítanak a kivételekben, a nép széles rétegeire a tenyészanyagra való kivételt nem terjesztik ki.”²³

Az ellenzéki vezérek eme nyilatkozatait olvasgatva, ha nem tudnánk, talán el sem hinnénk, hogy alig pár évvel korábban, a koalíciós kormány, vagyis az ő kormányzatuk idején szintén készültek hasonló tárgyú jogszabálytervezetek, sőt közülük egyet kormány szinten is elfogadtak. Egészen más a helyzet természetesen a Szociáldemokrata Párt tekintetében, amely a maga módján szintén szót emelt a túlzott mértékűnek ítélt háborús szolgáltatások ellen. „Már megszüntették a magántulajdont – olvashatjuk ugyanis a Népszavában – ...A szociáldemokrácia csak a termelőeszközöket akarja kisajátítani..., de az új magyar abszolútizmus, belenyúlva a magánélet legrejtettebb zugaiba, elrabolja azt a magántulajdont is, amelyet a szociáldemokrácia érinthetetlennek tekint.”²⁴

A hadiszolgáltatási törvény tartalmának, valamint az elfogadása körüli bonyodalmaknak az áttekintése után szükségesnek látszik, hogy a következőkben az annak végrehajtása céljából meglehetősen késéssel, csak a háború második évében kibocsátott jogszabállyal, nevezetesen a honvédelmi miniszter 87 471/20-b számú, 1915. május 14-i keltezésű ideiglenes utasításával (továbbiakban Ideiglenes Utasítás) is foglalkozzunk,²⁵ és pedig abban a sorrendben, ahogy annak rendelkezései a hadiszolgáltatási törvény megfelelő §-aihoz kapcsolódnak.

A honvédelmi miniszter alább részletezendő utasítása mindenekelőtt a törvény 4. §-át illetően tartalmaz rendelkezéseket, s ennek során általánosságban a már betöltött 17. életévhez köti a személyes hadiszolgáltatásokra bevonhatók alsó korhatárát. Kivételt ez alól azok a fiatalokú segéd munkások képeznek, „akik a törvény 6., illetve 18. §-ai szerint igénybevett üzemekben már amúgy is alkalmazva vannak”. Rájuk nézve tehát nem az említett életkor betöltése, hanem pusztán az alkalmaztatás ténye meghatározó, vagyis adott esetben akár 17 éven aluliak is lehetnek, amennyiben a militarizált üzemek alkalmazottai. Hasonlóképpen a törvény 4. §-ához kapcsolódik az Ideiglenes Utasításnak az a további rendelkezése is, amely a katonás rend és fegyelem érdekében leszögezi, hogy „A személyes szolgáltatásokra bevont és a fegyveres erő kíséretéhez tartozó személyek élén alárendeltjeiért felelős egyén áll”, és azok „meghatározott s messziről felismerhető jelvényt viselnek”. Amennyiben pedig „egyes esetekben fel volnának fegyverkezve, fegyvereiket nyíltan tartoznak hordozni és a haditörvényekhez és szokásokhoz kötelesek alkalmazkodni”.²⁶

Az Ideiglenes Utasítás a következőkben a hadiszolgáltatási törvény mentességekről rendelkező, 5. §-ához fűz kiegészítéseket, amelyek szerint „a törvényben meghatározott mentességi okok fennállását hivatalból kell tekintetbe venni”, továbbá a közigazgatási hatóságokat hatalmazza fel annak eldöntésére, hogy a véderőtörvény (1912:XXX. tc.) 57. és a népfelkelésről szóló törvény (1886:XX. tc.) 2. §-ában foglalt mentességi okok mennyiben alkalmazhatók olyan személyekre is, akik már nem hadkötelesek (vö.: a 13. jegyzettel). A továbbiakban rendelkezik az Ideiglenes Utasítás – mégpedig igen részletesen – a személyes hadiszolgáltatásokra igénybe vettek díjazásáról is, amit a törvény 7. §-a tett kötelezővé. Ennek során külön díjtételeket állapít meg azok számára, akik „oly szolgálatra vétetnek igénybe, a melyeket a katonaságnál tisztek, vagy hasonló állásúak

²³ Lásd a 21. jegyzetet.

²⁴ Népszava, 1912. december 6.

²⁵ Lásd a 19. jegyzetet.

²⁶ Uo.

végeznek, mint orvosok, mérnökök, állatorvosok”, majd összezszerűen is megszabja, hogy a betegápolók napi díjazása 8 korona, a betegápoló segédeké, sofőröké, mechanikusoké, gépészeké, kalauzoké, kovácsoké, „vágómarha szállítmányoknál alkalmazott csoportvezetőké” 5 korona, a fuvarosoké, málhásállat vezetőké, marhahajcsároké, lóvezetőké és napszámosoké pedig 3 korona. Ez a felsorolás és az itt említett összezszerűségeik megemlézése önmagában ma már talán nagyon keveset mond és éppen ezért feleslegesnek is tűnhet. Annak a bemutatása azonban, hogy kiket soroltak akkoriban azonos kategóriákba, és az egyes kategóriák díjazása között milyen különbségek voltak, számunkra is tanulságos lehet, hiszen melyik betegápoló fizetése haladja meg napjainkban egy sofőr jövedelmét, illetve teszi ki több mint a dupláját egy fuvaros bevételének. Visszatérve azonban a honvédelmi miniszter utasításának további vizsgálatára, úgyszintén a törvény 7. §-a kapcsán történt rendelkezés a militarizált üzemek dolgozóinak bérezéséről, amely szerint „a katonai igazgatás által átvett és más üzemtelepeken alkalmazott egyének eddigi illetményeiket az eddigi kifizetési módzatok mellett kapják”, ha pedig „tőlük munkatöbblet kívántatik, akkor az külön díjazatik”. De a szóban forgó § kapcsán rendelkezett az Ideiglenes Utasítás arról is, hogy „a szerszámok rendkívüli elhasználásáért vagy tönkremenéséért egyszeri kártérítés fizetetik”, és annak mértékét azok a hatóságok (községek) állapítják meg, „a melyekhez a munkások szolgáltatattalra utaltattak”, annak a községnek egy képviselőjével egyetértésben, amelynek területéről az elbocsátás történik, és a kártérítés az elbocsátás napján fizetendő ki. Végül a hadiszolgáltatási törvény ugyancsak 7. §-án alapul az Ideiglenes Utasítás azon rendelkezése, amely szerint: „Valamely katonai egészségügyi intézet beteg állományába felvett egyének kezelése magában foglalja az ingyenes élelmezést és a gyógyszerek ingyenes nyújtását is, ellenben erre az időre a díjazásnak csak a fele jár.” Katonai egészségügyi intézetnek számítottak egyébként az idézett végrehajtási rendelet szerint a katonai igazgatás által igénybe vett polgári gyógyintézetek és szükségkórházak is.

Az Ideiglenes Utasítás ezt követően a „netáni ellátási igények” ügyében rendelkezik a törvény 8. §-ához kapcsolódva, és pedig oly módon, hogy a katonai személyek és háttaramadottjaiknak ellátására nézve fennálló törvényes rendelkezések alkalmazását teszi kötelezővé a személyes hadiszolgáltatásokat teljesítők esetében is, sőt részletesen felsorolja, hogy az ellátási igények mértékét tekintve az említett szolgáltatásokat teljesítők valamely kategóriája milyen rendfokozatú katonákkal esik azonos elbírálás alá. Így pl. a betegápoló-segédek, sofőrök, gépészek a szakaszvezetőkkel, a kovácsok s egyéb iparosok a tizedesekkel, a fuvarosok, málhásállat vezetők, hajcsárok, lóvezetők és a napszámosok pedig a rendfokozat nélküli katonákkal kerültek azonos kategóriába, legalább is az esetleges ellátási igények vonatkozásában.

Úgyszintén szabályozza a honvédelmi miniszter végrehajtási rendelete a fuvarozásra (teherhordásra) a törvény 10. §-a alapján igénybe vett járművekért és állatokért fizetendő napi térítéseket, valamint a 11. §-ban említett gépjárművek használatáért naponta járó díjtételeket is. Ennek során kimondja, hogy egy hámoslóért 2 korona, egy málhásállatért szintén 2 korona, egy hátaslóért 3 korona, egy hámosökört 1 korona 50 fillér, egy járműért pedig 2 korona térítés jár naponta. A szóban forgó járművek és állatok felszereléséért azonban nem járt külön térítés, ezzel szemben mind a járművek, mind a szerszámok karbantartási költségeit a katonai igazgatás fizeti, s ez vonatkozik az állatok patkolására is, míg a hozzájuk tartozó személyzetet a 7. § kapcsán ismertetett díjazás illeti

meg.²⁷ Ami pedig a hadiszolgáltatások céljából igénybe vett járműveket illeti, az értük járó napi díjazást igencsak részletesen szabályozza az Ideiglenes Utasítás, de ezt már a törvény 11. §-a alapján. Idevágó előírásai szerint ugyanis a napi térítés összege egy motorkerékpárért pótkocsi nélkül 4 korona, pótkocsival 5 korona, egy kétüléses személygépkocsiért 15 korona, egy többüléses gépkocsiért 20 korona, egy autóbuszért 30 korona, egy teherautóért 1500 kg-ig terjedő raksúllyal 25 korona, 1500-tól 3000 kg-ig terjedő raksúllyal 30 korona, 3000 kg raksúllyon felül pedig 35 korona. Szántó vagy úti „mozdonyokért” vagy más vontatógépért 40 koronát, egy kétkerekű pótkocsiért 5 koronát, egy négykerekű pótkocsiért 10 koronát kellett fizetni. Mindezeken túl a gépjárművek karbantartásáról, valamint az üzemanyagok szolgáltatásáról is a katonai igazgatás tartozott gondoskodni; de az ún. helyi fuvarozási célokra történő igénybevételek esetében a gépjármű birtokost terhelte az üzemanyagokat érintő szolgáltatás. Ilyenkor egyébként mind a szóban forgó járművek és állatok, mind a gépjárművek „alkalmazásuk helyén vagy ennek közvetlen környékén napok szerint követeltetnek, és olyképpen vétetnek igénybe, hogy tartózkodási helyükről történő elindulásuk időpontjától számítva, egész napi igénybevételnél 16, félnapi igénybevételnél pedig 8 órán belül oda ismét visszatérhessenek.”

Szintén járművekkel, nevezetesen a vízi és a légi járművek igénybevételével kapcsolatosak az Ideiglenes Utasításnak azok a rendelkezései, amelyek a törvény 12. §-ának végrehajtását szabályozzák, és ennek során „a minden körülmények között megkísérlődő szabad megegyezést” szorgalmazzák. Ha pedig ez mégsem jönne létre, „akkor a végleges átgondolását a megállapított becslár fizetendő”, a használatért pedig megfelelő térítés, s mindkét esetben a bizottsági becslés átlagát kell alapul venni.

A fentieket követően a mentességeket szabályozó 13. § végrehajtását illetően tartalmaz kiegészítő rendelkezéseket az idézett ideiglenes végrehajtási utasítás, amikor egészségügyi célokra szolgálóknak minősíti az utcák tisztításához és a személyszállításra állandóan használt járműveket és állatokat, miáltal a törvény említett §-ába foglalt mentesítéseket ezekre is kiterjeszti. Úgyszintén a 13. §-hoz kapcsolódik az Ideiglenes Utasításnak az az előírása is, amely magánménésnek tekint minden olyan lótenyésztést, amelyben legalább 4 kancát állandóan tenyésztésre használnak, vagyis a magánménesekre vonatkozó törvényi mentességet az ilyenekre korlátozza, a 14. § végrehajtására nézve pedig úgy rendelkezik, hogy a beszolgáltatott galambokért 3 korona térítés fizetendő.

A következőkben a közhasználatra szolgáló átkelési eszközök használatáért járó térítéseket szabályozza az Ideiglenes Utasítás a hadiszolgáltatási törvény 15. §-a kapcsán oly módon, hogy ezeket bizottságilag kellett megállapítani, de csak akkor, ha nem jött létre megegyezés, vagy ha a tulajdonos ingyenes szállításra nem volt kötelezhető. Úgyszintén az említett paragrafus végrehajtását illetően előírja továbbá azt is, hogy „az átkelési eszközökön, valamint a magántulajdonban lévő műtárgyakon okozott kár, ha az kölcsönös megegyezés alapján készpénzben nem térítettett meg, vagy nem nyugtáztatott,

²⁷ Az Ideiglenes Utasításnak a hadiszolgáltatási törvény 10. §-ához kapcsolódó végrehajtási rendelkezései 1916. júl. 1-től kezdődően lényegesen megváltoztak, és a térítési díjak jelentősen növekedtek. Így pl., ha a katonai igazgatás az állatok takarmányozását szolgáltatja, és a patkolásnak, valamint a járműveknek, hámoznak és nyeregszerszámoknak karbantartásáról gondoskodik, egy kettős lófogatú járműért az igénybevétel helyétől függően 12 korona, ill. 10 korona 50 fillér, vagy legalább 8 korona térítés jár. Ha azonban a katonai igazgatás az említett szolgáltatásokat, karbantartásokat nem biztosítja, a térítési díjak összege 32 korona 50 fillér, ill. 27 korona, vagy legalább 20 korona lesz az igénybevétel helyétől függően. Lásd a 19. jegyzetnél a honvédelmi miniszter 87471/20-b. sz. ideiglenes utasításának a hadiszolgáltatási törvény 10. §-a végrehajtására vonatkozó új, módosított rendelkezéseit.

a károsult által az elsőfokú közigazgatási hatóságnál azonnal bejelentendő", amely szakértő közreműködésével köteles azt haladéktalanul kipuhatolni. Ha pedig a károsult az említett puhatolás alapján a katonai közigazgatási hatóság által felajánlott kártérítéssel nem lenne megelégedve, akkor az a törvény 33. §-a szerint eszközendő további eljárásnak is alapul szolgál. Ugyanezt az eljárást kellett egyébként megfelelően alkalmazni a törvény 17. §-ánál említett, magántulajdonban lévő távirda és távbeszélő használata folytán okozott károk esetén is.

Igen fontos ügyben meglehetősen részletességgel rendelkezik az Ideiglenes Utasítás a törvény 18. §-ának végrehajtásáról, amikor leszögezi, hogy „üzemi és ipartelepek csak feltétlen szükség esetében veendő hadiszolgáltatásként igénybe”, és „ily igénybevétel esetében is törekedni kell a kötelezettekkel szabad megegyezésre jutni”. Ha pedig ez mégsem sikerülne, akkor „az üzem *folytatására* kötelezett azokra az árakra tarthat igényt, amelyekért termékeit a hadiszolgáltatások iránti kötelezettség kezdetének közhírére tétele előtt egy évi idő tartam alatt átlag eladta”. A nyersanyagok árhullámzásai, valamint „a termelési költségeknek növekedése vagy csökkenése az üzemnek a katonai igazgatás érdekében történt kiterjesztése vagy megszorítása folytán, továbbá a katonai igazgatás által esetleg rendelkezésre bocsátott személyzet alkalmazása, az igénybevétel e módjának tartama alatt fizetendő árak kiszámításánál” azonban „megfelelően tekintetbe veendő” a katonai igazgatás közegei által.

A hadiszolgáltatásokról szóló 1912: LXVIII. tc. 18. §-a alapján azonban – mint láttuk – nemcsak az üzem folytatását, hanem annak *használatra való átengedését* is lehetett követelni, amiről szintén tartalmaz rendelkezéseket az Ideiglenes Utasítás. Ezek szerint, amennyiben „a használatra való átengedésre nézve megegyezés nem jön létre, a térítés bizottsági becslés útján állapítandó meg. A bizottsági becslés alkalmával a vállalat hozama kipuhatolandó és az utolsó öt év ekként kipuhatolt tiszta jövedelmének átlaga szolgál a fizetendő térítés megállapításának alapjául”. Ha pedig „az átengedés tartama alatt az üzem kiterjesztése, nagyobb mérvű igénybevétele vagy megszorítása következtében, továbbá a katonai igazgatás által kirendelt személyzet üzemvezetése folytán kár származik, ennek megtérítése iránti igény, az igénybevétel megszűnése után a 15. §-ra vonatkozó végrehajtási utasítás idevágó rendelkezéseinek megfelelően érvényesítendő”. Úgyisint itt történt végül rendelkezés arról is, hogy az „üzem- és ipartelepeknek a katonai igazgatás használatára való átengedése esetében azok vezetésével tiszt (katonai tisztviselő) bízandó meg”, a műszaki vezetésre azonban „az illető szakban jártas közeg, lehetőleg az eddigi vezető alkalmazandó”.

Rendkívül fontos ügyben, nevezetesen a hadiszolgáltatási törvény 19. és 20. §-aiban említett ingatlanok igénybevételénél alkalmazandó eljárásról rendelkezett a következőkben a honvédelmi miniszter végrehajtási rendeletként szolgáló Ideiglenes Utasítása. Ennek során előírta, hogy „a bizottság megállapítja az ingatlanok állapotát és meghatározza azoknak közönséges értékét”, majd dönt arról, hogy a törvény 19. §-ának második bekezdése értelmében (ez sorolta fel, hogy milyen ingatlanokért nem jár térítés) egyáltalán fizetendő-e térítés, s igenlő esetben megállapítja annak nagyságát. A most mondottakhoz hasonló módon kellett megállapítani egyébként az ingatlanok visszaadásánál a használat (19. §), vagy a lényeges átalakítás illetve lerombolás (20. §) folytán okozott kárt, valamint az azért fizetendő kártérítést is. Az elmaradt haszonra és az ún. hadikárookra (amelyeket a hadműveletek okoztak – T.Á.) azonban sem a most említett esetekben, sem pedig a többi olyan esetben nem kellett tekintettel lenni, amikor a

hadiszolgáltatási törvény értelmében kárpótlás járt – hangsúlyozta a honvédelmi miniszter most részletezett utasítása.

A továbbiakban személyes hadiszolgáltatásokat teljesítők beszállásolásáról rendelkeznek az idézett végrehajtási rendeletnek a törvény 21. §-ához kapcsolódó előírásai. Ennek során kimondják, hogy „azoknak a személyeknek, akik oly szolgálatokra alkalmaztatnak, amelyeket a katonaságnál tisztek vagy ezekkel egyenrangúak végeznek oly szállás jár, mint a IX. rangosztályba tartozó havidíjasoknak”, a többieket pedig a legénységnek járó szálláshelyek illetik meg. Ugyanitt történt egyébként rendelkezés az állatok elhelyezéséről is, mégpedig oly módon, miszerint: „Egy marhának istállóban, pajtában, színben vagy félfödél alatt való elhelyezéseért 2 fillér, egy juhnak vagy más leszúrásra való állatnak elhelyezéseért pedig 1 fillér fizetetik”.

Itt érdemel említést, hogy a beszállásoltaknak a szállást adó által nyújtandó élelmezést illetően szintén rendelkezik az Ideiglenes Utasítás, nevezetesen akkor, amikor a hadiszolgáltatásokról szóló törvény 22. §-ának végrehajtását szabályozza, mégpedig jórészt az 1909-es kormányrendelet-tervezet megfelelő előírásait követve. Ezek szerint az egy legénynek kiszolgáltatandó napi adag az ún. szállásélelmezés esetén 700 gramm kenyér, 2 adag kávé egyenként 20 gramm pörkölt babkávéból és 25 gramm cukorból, 400 gramm friss marhahús, 140 gramm főzelék (rizs, árpakása, búzadara, hüvelyesvetemény, köleskása, pohánka /tatárka/, szárított tészta). Ehhez járult elkészítési szükségletként 30 gramm só, 0,5 gramm bors vagy paprika, 20 gramm friss, levesbe való zöldség, 2 centiliter ecet, 20 gramm zsír és 5 gramm hagyma vagy fokhagyma, s végül még 50 centiliter bor. Pálinkáról, sörről, rumról, konyakról azonban itt már nem esik szó, ezzel szemben a napi boradag egy egész deciliterrel növekedett az 1909-ben készült jogszabálytervezetben szereplő 40 centiliterhez képest. Mindazonáltal a most vázolt ellátás, a háborús viszonyokat is figyelembe, véve jónak volt mondható – persze csak ha azt valóban meg is kapták az érintettek –, hiszen pl. az 1915. évi 4586. M.E.sz. rendelet szerint a lakosság zömének naponként és fejenként legfeljebb 240 gramm lisztet volt szabad fogyasztásra felhasználni. Kivételt csupán a nehéz testi munkások és az őstermelők képeztek, az előbbiek ugyanis 300, míg az utóbbiak 400 gramm lisztre voltak jogosultak. S csupán az összehasonlítás kedvéért megemlítjük még, hogy egy 1916 szeptemberében kelt és 140 munkást érintő mezőgazdasági munkaszerveződésben pedig arról olvashatunk, miszerint a szerződött munkásokat naponta és fejenként az alábbi élelmiszeradagok illetik meg: másfél deka zsír, 10 fillér ún. zsírpénz, 100 deka rozs, 50 deka búza gabona (vagyis nem liszt), 4 deka só, 10 deka hüvelyes, 30 deka burgonya, azonkívül *hetente* 50 deka marha- vagy juhhús, *havonta* pedig 200 deka szalonna. És persze pálinkát is kaptak a munkások, mégpedig egy első osztályú munkás naponta három decit, a másodosztályú munkások napi két decit, a harmadosztályú munkások viszont „csupán” egy decit egy napra, júliusban és augusztusban azonban már négy deci pálinka volt, de csak az első osztályú munkások napi fejadagja.²⁸

²⁸ OL Földművelésügyi Minisztérium 1916:113 712. sz., tételszám 62/g, alapszám 113 712. „Másolat” „Mezőgazdasági Munka-Szerződés. Mely kötöttett egyfelől Dréher Jenő martonvásári uradalma mint munkaadó, másfelől Greschner Pál kovácspalotai lakos, mint vállalkozó munkás-gazda között...” Itt említjük meg, hogy a „Szabályzat a hadifogoly munkások kiadásáról” c. kiadvány részletesen rendelkezik a munkára kiadott hadifoglyok élelmezéséről és egyéb ellátásáról. A mezőgazdasági munkára beosztottak vonatkozásában pl. előírja, hogy élelmezésüknek „minden tekintetben ugyanolyannak kell lenni, mint a milyenben a honi mezőgazdasági munkások részesülnek, azonban minden körülmények között elegendőnek és elégségesnek kell lennie”. Ht.L. Magyar kir. Honvédelmi minister 1916:300.eln. Mg/A sz., tétel Mg., alapszám 3200.

Az iménti kitérő után ismét az Ideiglenes Utasítás idevágó rendelkezéseit vizsgálva azt látjuk, hogy az említett jogszabály előbb a napi fejadagoknak az egyes étkezésekre való mikénti felosztását szabályozta, majd leszögezte a következőket: „Természetbeni élelmezésképpen csak a helyben vagy az illető háztartásban szokásos élelem követelhető, ha tehát a napi adag egyes cikkei nem állnak rendelkezésre, ezek helyett más, hasonló értékű helyben szokásos cikkek szolgáltatandók.” Ezt követően pedig, hasonlóan az 1909-es tervezet megfelelő rendelkezéseéhez, a községeket kötelezi az igényelt természetbeni élelmezésnek a kitűzött időre való előkészítésére, s a megfelelő utalványok kiállítására, amelyeket „a szállásadónak az élelem kiszolgáltatásáért kell átadni”. Úgy-szintén a törvény 22. §-a kapcsán az Ideiglenes Utasítás rendelkezik az élelmezés céljaira igényelhető vágóállatok köréről is, melynek során előírja, hogy vágóállatként „rendszerint szarvasmarhák igényeltetnek”, és a szolgáltatandó ökrök vagy tehének lehetőleg három éven felüliek legyenek, majd külön is tilalmazza a két éven aluli vágómarhák igénybevételét. Kimondja továbbá, hogy hizlalt állatok csak helyi szükségletek fedezésére vehetők át, és az átvételből ki vannak zárva a bikák, a bivalyok, a nem teljesen egészséges, az igen sovány és elcsigázott, valamint a fertőzött vidékekről és községekből eredő állatok. Abban az esetben pedig, ha szarvasmarhák kivételesen nem, vagy nem a kívánt számban állnak rendelkezésre, akkor egy szarvasmarha helyett 10 juhot vagy 10 kecskét, illetve 5 sertést kell az erre kötelezettnek szolgáltatni. A tenyészállatok azonban „csak olyan elkerülhetetlen kivételes esetekben követelhetők, midőn a vágómarha szükséglet másképpen a kellő időben nem fedezhető” – szögezi le az Ideiglenes Utasítás –, és ugyanez a megszorítás a tejelő állatokra is vonatkozik. A törzskönyvezett, az állami segéllyel beszerzett vagy díjazott tenyészállatokat azonban ilyenkor is csak utolsó sorban lehet igénybe venni, más, konkrétan felsorolt tenyészállatok pedig „minden körülmények között kiveendők az igénylés alól”. Mindazonáltal, ha mégis „tenyész és tejelő állatokat kellene igénybe venni, elsősorban a szarvasmarhák kímélendők” – hangsúlyozza külön is az idézett végrehajtási jogszabály –, amely szintén a törvény 22. §-ához kapcsolódóan befejezésül kimondja még, hogy „az átvett állatokért járó térítés a megállapított élő súly után fizetetik”.

A hadiszolgáltatási törvény 23. §-ának végrehajtásáról szintén rendelkezik az Ideiglenes Utasítás, s ennek során az állatok ellátására szükséges takarmány igénybevételével kapcsolatosan kimondja, hogy ilyenkor „tekintettel kell lenni a szolgáltató saját állatállományának fenntartására”. Elrendeli továbbá, hogy a takarmány súly szerint, vagyis nem adagonként „igényeltetik”, és amennyiben zab, széna és szalma nem állna rendelkezésre, ezek helyett a helyben szokásos, hasonló értékű pótcikkek szolgáltatandók. Az átadott takarmány értékének megállapítása esetén pedig a „becslés a községi előjáróság egy közegének jelenlétében, egy az I. fokú közigazgatási hatóság által esetenként kijelölendő szakértő által foganatosítandó”.

Az Ideiglenes Utasítás a következőkben az igényelhető dologi szolgáltatások körét terjeszti ki az 1912:LXVIII. tc. 24. §-a alapján, pusztán példálózó módon, tehát közelebbről meg nem határozott mértékben. Ennek során ugyanis úgy rendelkezik, hogy „a törvényben, illetve a végrehajtási utasításban felsorolt dologi szolgáltatásokon kívül *más* tárgyak is vehetők igénybe, mint például nyersanyagok, fél és kész gyártmányok, építőanyagok, szerszámok, üzemi anyagok, felszerelési szükségletek, gyógyszerek”. Kivételt képeznek azonban az olyan tárgyak, amelyek „mint például az érték- és műtárgyak és hasonlóak” csak közvetve, vagyis eladásuk és pénzzé tételük által szolgálhatnak hadi célokat. A térítéseket illetően pedig úgy rendelkezik a most vizsgált jogszabály, hogy a

polgári gyógyszerárakból igénybe vett gyógyszereknél figyelembe kell venni a nyilvános gyógyintézetek számára esetleg egyezség útján megállapított százalékos engedményeket, egyéb tárgyak értékének, valamint a térítésnek, illetve a kártérítésnek megállapítása végett viszont az első fokú közigazgatási hatóság esetenként egy szakértőt jelöl ki és esket fel, „amennyiben ezek nem oly cikkek (üzemi szükségletek), amelyekért a térítési tételek már meg vannak állapítva és közzétéve, vagy amelyekre nézve szabad meg egyezés jön létre”.

Hasonlóképpen térítésekről, de itt már kizárólag csak az egészségügyet illetően rendelkeznek az Ideiglenes Utasításnak a törvény következő, 25. §-ához kapcsolódó azon előírásai is, amelyek szerint „a község által ápolásba átvett megbetegedett személyekért és állatokért a tényleg felmerült beigazolandó költségek, ha pedig az ápolás polgári gyógyintézetben történt, az illető gyógyintézetben érvényes gyógydíjak térítetnek meg”. E § végrehajtására vonatkozóan történik továbbá rendelkezés arról is, hogy „szükségkórházakul már meglévő és kórházi célokra lehetőleg alkalmas épületek vagy helyiségek bocsátandók rendelkezésre”, valamint annak a kimondására, miszerint „a községek által átengedett kórházakért és szükségkórházakért a 21. § értelmében a beszállásolási törvények rendelkezései szerint jár térítés”. Végül ugyancsak a 25. § végrehajtását szolgálják az Ideiglenes Utasítás azon előírásai, amelyek szerint: „A szükség kórházaknak a község által rendelkezésre bocsátott berendezéséért, valamint a község által e hadiszolgáltatás alkalmazásával beszerzett orvosi és kórházi szerekért a tényleg felmerült költségeknek megtérítése jár”, és ugyanez érvényes a törvény említett §-ában említett többi szükségletre, amennyiben azok térítési tételei nem volnának már amúgy is megállapítva és közhírré téve.

A következőkben a hadiszolgáltatási törvénynek az ilyen szolgáltatások igénylésére jogosultak köréről rendelkező 27. §-ához fűz kiegészítéseket az Ideiglenes Utasítás. Ennek során a csendőrpáncsnokságokat is feljogosítja a közvetlen igénylésre, a szövetséges államok fegyveres ereje azonban „csak a saját fegyveres erőnek páncsnokságai (hatóságai) vagy a csendőrpáncsnokságok” útján igényelhetik a számukra szükséges hadiszolgáltatásokat, egyes személyek pedig „csak valamely igénylésre jogosult páncsnokság (hatóság) által kiállított írásbeli felhatalmazása alapján”. A hadiszolgáltatásokat egyébként írásban kellett igényelni, és az igénylésnek a szolgáltatás tárgyát, terjedelmét, a kiállítás helyét és idejét, az igénylő nevét, rendfokozatát, csapat-testét (páncsnokságát, hatóságát, intézetét) kellett tartalmaznia. Úgyszintén az igénylések mikéntjét illetően azt is kimondja továbbá az Ideiglenes Utasítás, hogy az ún. helyi fuvarok igénybevételénél bizottsági eljárásnak és becslésnek egyáltalán nincs helye, amelyek egyéb, közvetlenül a községeknél vagy birtokosoknál igényelt szolgáltatásoknál azonban csak akkor mellőzhetők, „ha e szolgáltatások teljesítése különösen és annyira sürgős, hogy a hivatalos eljárással járó halasztás az igénylés célját veszélyeztetné”.

A honvédelmi miniszter szóban forgó végrehajtási utasítása a mondottakat követően a törvény 29. §-ához kapcsolódva az olyan többletköltségekről rendelkezik, amelyek abból származnak, hogy a községek a hadiszolgáltatásokat vállalkozók által teljesítik, kimondván, hogy ezeket a katonai igazgatás nem téríti meg. A 32. §-t illetően pedig a hadiszolgáltatásokért járó kifizetések módosatairól szólva előírja, hogy a készpénzfizetéseket – amennyiben azok nem illetmény kimutatások alapján történnek – az átvevőnek írásban nyugtázni, és a pénz átvételét lehetőleg még a községi előljáróság aláírásával is igazolni kell, a készpénzben meg nem térített szolgáltatások és a ki nem fizetett kártérítések pedig elismervénnyel igazolandók. Az elismervényt – egy másolati példány vissza-

tartása mellett – az igényjogosult számára kell kiszolgáltatni, ami esetleg a községi eljáróság útján is történhet. Az ilyen elismervényeket aztán a megfelelő összegek kifizetése végett, szintén a községi eljáróság útján és az általa készített jegyzék kíséretében az első fokú közigazgatási hatósághoz kellett felterjeszteni. Az pedig azokat az elismervényeket, amelyek a kifizetéshez szükséges adatokat, nevezetesen a szolgáltatásnak rendeltileg, vagy a már foganatosított bizottsági eljárás, illetve szakértői becslés alapján megállapított értékét feltüntették, szintén jegyzék kíséretében közvetlenül a katonai területi parancsnokságnak küldi meg. A tényleges kifizetés ezután vagy a postatakarékpénztár, vagy a közigazgatási hatóság útján történik, az olyan elismervényeket pedig, amelyek a kifizetéshez szükséges adatokat nem tüntették fel, a községi eljáróságnak kellett visszaadni, a törvény 33. §-ában szabályozott, s általunk az alábbiakban ismertetendő eljárás céljából.

Az imént hivatkozott 33. § kapcsán az Ideiglenes Utasítás a ki nem fizetett térítésekről, kártérítésekről, továbbá az olyan térítésekről és kártérítésekről rendelkezett, amelyekkel a szolgáltatást teljesítő elégedetlen volt. Előírásai itt jórészt az 1909-es kormányrendelet-tervezet e témakörrel kapcsolatos rendelkezéseit, valamint a hadiszolgáltatási törvény 33. §-át ismétlik meg, az utóbbit némi kiegészítésekkel. Ezek szerint a községi eljáróság a bejelentett igényekre vonatkozó beadványokat további eljárás végett a községenként alakított bizottságnak tartozik beküldeni. A szóban forgó bizottság – amely mint a törvény vizsgálatánál már említettük – a főszolgabíró vagy a polgármester elnöke alatt a község egyik tisztviselőjéből, továbbá a képviselőtestület három tagjából, valamint a katonai hatóság kiküldötteiből áll, köteles a hozzá küldött igényeket azonnal megvizsgálni, az ügyre vonatkozó összes adatokat kipuhatolni és az erről felvett jegyzőkönyveket az összes mellékletekkel együtt haladéktalanul a törvényhatósági közigazgatási bizottsághoz továbbítani. „Ha azonban a bejelentés felülvizsgálatánál az tűnik ki, hogy az előző szakaszokban előírt eljárás (bizottsági vagy szakértői megállapítás) még egyáltalában nem történt meg, akkor a községenként alkotott bizottság, az eljárás megindítása végett, a bejelentést az I. fokú közigazgatási hatósághoz tartozik eljuttatni.” Egyébként pedig, miként a községenkénti bizottságok, a katonaság két kiküldöttével kiegészített törvényhatósági bizottságok is, a bejelentett igényeket, valamint az ezekre vonatkozó munkálatokat megvizsgálják, és a még szükséges puhatolásokat elvégzik, s erről jegyzőkönyvet vesznek fel. A bejelentett igények feletti döntésre azonban csak a miniszteri bizottság jogosult (ez mint a törvény ismertetése során láttuk, a belügyminiszter, a pénzügyminiszter, a honvédelmi miniszter, a közös hadügyminiszter, valamint az esetenként érintett miniszter két-két képviselőjéből alakult), s ebből a célból a munkálatokat a jegyzőkönyvekkel együtt a honvédelmi miniszterhez kell felterjeszteni.²⁹

Ezzel zárul a honvédelmi miniszter végrehajtási rendeletként szolgáló ideiglenes utasítása, amely mint fentebb láttuk, igencsak megkésve került kibocsátásra, addig pedig kénytelenek voltak átmeneti rendelkezésekkel beérni, és bizonyára felhasználták az e tárgyban 1909-ben készült kormányrendelet-tervezet számos előírását is. Mindenesetre tény, hogy a háború kezdetétől fogva annak befejezéséig igen nagy terjedelemben került sor a katonai rekvizíciónak is nevezett hadiszolgáltatások igénybevételére, amelynek teljes feltárására természetesen nem vállalkozhatunk. Az igénybevételek mértékének érzékeltetésére azonban talán némi támpontul szolgál az az 1917-ben készült kimutatás,

²⁹ Lásd a 19. jegyzetet.

amely szerint az alább megnevezett helyeken, illetve beosztásokban kerülhetett sor azok alkalmazására, akik személyes hadiszolgáltatásokat teljesítettek.

- I. A magyar királyi honvéd csapatoknál: helyőrségi-, csapat-, hadi- és lókorházaknál, központi ruhatárnál, fegyvertárnál, ágyraktár és gőzmosó intézeteknél; élelmező raktáraknál, kerületi hadi számosztálynál, orvosi alkalmazó iskolánál, kerületi építési osztálynál.
- II. A császári és királyi csapatoknál (közös hadsereg): helyőrségi-, csapat-, tartalék-, hadi-, megfigyelő- és állandó kórházaknál, lókorházaknál; szekerész-, tüzérségi-, katonai anyagszertáraknál; vonatosztály póttáraknál, élelmezési raktáraknál, ruháraktáraknál, pályaudvar parancsnokságoknál, hadifogoly ipartáboroknál, hídfőparancsnokságoknál, cenzúrabizottságoknál, a közös hadügyminisztérium 12. osztályának ipari csoportjainál (Industriegruppe), hadi kovácsműhelyeknél.
- III. A hadiszolgáltatás alapján igénybe vett, vagy üzemük folytatására kötelezett vállalatoknál.
- IV. Közlekedési vállalatoknál: népfőlkelő vasúti munkásosztagoknál, MÁV műhelyekben és osztálymérnökségeknél, magánvasutaknál, közúti vasút-társaságoknál, gőzhajózási vállalatoknál, és végül
- V. „Minden egyéb, az I–IV. fejezetben fel nem sorolt helyeken és alkalmazásokban.”³⁰

Megjegyzendő azonban, hogy az ilyen szolgáltatásokra történő igénybevételekre nem csupán a hadiszolgáltatási törvény, hanem a népfőlkelésről szóló 1886. évi XX. tc. alapján is sor kerülhetett. Ezt tükrözi egy másik, szintén 1917-ből származó forrás, amely noha csak az 1915. évre vonatkozóan, de pontos adatokat is közöl a személyes hadiszolgáltatásokra kirendelt egyének számáról. Ezek szerint: „A népfőlkelésről szóló 1886. évi XX. tc. alapján a működő hadsereg hadtápkörletébe út-, táviró-, erődítő építkezésekhez, valamint polgári kocsisul és kalauzul, továbbá a hadiszolgáltatásokról szóló 1912. évi LXVIII. tc. alapján a mögöttes országrészben levő gyárakba, egyéb ipari üzemekbe, kórházakba, lókorházakba, lógyűjtő állomásokhoz, vasúti és egyéb építkezésekhez 1915. év végéig:

a) mesterség nélküli munkás (napszámos)	484.811
b) szakmunkás	<u>127.004</u>
összesen:	611.815 fő rendeltetett ki.

Ezek közül az év végén alkalmazásban állott:

a) a hadrakelt seregnél	113.347
b) a mögöttes országrészben	<u>246.841</u>
összesen:	360.188" fő. ³¹

³⁰ Hadtörténeti Levéltár (következőkben: Ht.L.) Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium. Melléklet az 1917:7474. H.M. eln. 4. a. számhoz.

³¹ Ht.L. Magyar kir. Honvédelmi minster. 1917:23 376. eln. a. sz., tételezszám III., alapszám 1557. Az itt található kormányjelentés 10. fejezetének fogalmazványa, 46. p. Egy másik, ezidőből származó kimutatás viszont arról tájékoztat, hogy közel 205 ezer a hadseregnél „jelenleg szolgáló” és közel 140 ezer „a még rendelkezésre álló” eredetileg úgyszintén a hadiszolgáltatási, majd a népfőlkelésről szóló törvény alapján a népfőlkelő (polgári) munkásosztagokba igénybe vettek, ill. még igénybe vehetők száma. (Ht.L. Magyar kir. Honvédelmi minster, 1915:18 838. eln. 4. a. sz.,) (Pro domo II.sz. kimutatás)

Úgyszintén az utóbb idézett forrásból a dologi szolgáltatásokra nézve is találhatunk bizonyos támpontokat, amelyek arra utalnak, hogy a vonatkozó jogszabályokban oly részletesen felsoroltakon kívül milyen egyéb, a hadi célokra szükséges anyagok, tárgyak, dolgok igénybevételére került még sor hadiszolgáltatásként. Eszerint: „A hadicélokra szükséges egyes fémek és ötvözetek, és ezekből a fémekből készült bizonyos tárgyak (termelési adó alá eső pálinkafőző üstök, háztartási fémek) különleges acélkészletek, továbbá nitrogén tartalmú anyagok, salétrom, nitronaftalin, kénkovand és kénsav – és a malátakészleteknek a hadiszolgáltatási törvény alapján való általános igénybevétele iránt kellett intézkedni.”³² Így terjedt ki a beadási kötelezettség, a már mondottakon kívül, egyebek közt a vörösréz-ből készült főzőedényekre és „egyszerű asztali készletekre”, a sárgarézből készült „konyhaszerekre”, a mosóüstökre, a tűzhelyekbe beépített vízmelegítőkre, fürdőkádakra szintén vörösréz-ből, a gyümölcsbefőző üstökre akár vörös-, akár sárgarézből készültek, az egyszerű parázstartókra, kályhaelőtétekre, ha azok vörösréz-ből, sárgarézből, bronzból vagy tombokból készültek, a sárgarézből készült függönyrudakra, a raktáron lévő, sőt még a felszerelt ajtóveretekre is.³³ Mindazonáltal a hadiszolgáltatásokról rendelkező törvény a háború idején mégis bizonyos módosításokra szorult, s ezek okairól és körülményeiről az alábbiakban kívánunk röviden szót ejteni.

III.

A hadiszolgáltatásokról rendelkező 1912:LXVIII. tc. egyes rendelkezéseinek módosítását főleg a mezőgazdasági igaerők tömeges igénybevétele, illetve az igénybevételekért járó térítések, kártérítések késedelmes és általában méltánytalanul alacsony összegben történő kifizetése tette szükségessé. A mezőgazdaság területén a szóban forgó törvénynek különösen a 10. §-a rótt igen jelentős terheket a lakosság számottevő részére, amely szerint: „Minden fogatos jármű vagy személy-, illetőleg teherszállításra alkalmas állat birtokosa kötelezhető, hogy azt megfelelően felszerelve, fuvarozásra (teherhordásra) átengedje.” És amennyiben a birtokos személyes szolgálatra köteles, akkor a fuvarozást vagy állatvezetést személyesen tartozik teljesíteni, vagy pedig „jogában áll maga helyett alkalmas helyettést állítani”. Ezzel kapcsolatosan jegyezzük meg, hogy a lovak és járművek szolgáltatásáról rendelkező 1912:LXIX. tc. pedig, amellyel különben nem szándékoztunk részletesebben foglalkozni, bizonyos értelemben még ennél is továbbment, amikor 1. §-ában a következőket rögzítette: „A közigazgatási hatóság fölhhívására (lóbehívás), a lóbirtokosok kötelesek lovaikat a meglevő hozzátartozó málhásállat – felszereléssel együtt megfelelő kárpótlás ellenében a fegyveres erő, vagy valamelyik része mozgósításának, úgyszintén a hadi állományra való kiegészítésének céljaira is, az államnak *tulajdonába* átengedni.” Arra nézve, hogy e törvényhelyek alapján, amelyek közül az első csak a fuvarozásra, illetve teherhordásra való ideiglenes átengedést, a második pedig az állam tulajdonába történő végleges átadást írta elő, milyen mértékű igénybevételek történtek, pontos statisztikai adatok sajnos nem állnak rendelkezésre. Bizonyos következtetések levonására azonban mégis lehetőséget ad az a kimutatás, amely szerint 1911-hez képest 1917-ben az ország két éven aluli lóállománya 18,7 %-

³² Uo. 32. p.

³³ Ht. L. Magyar kir. honvédelmi minster. 1918:15 696. eln. A.oszt.sz., tételszám III., alapszám 610. „Útmutatás a fémbeszolgáltatás ellenőrzésére”. (Budapest, 1918.)

kal, a két éven felüli pedig 16 %-kal csökkent,³⁴ noha békeviszonyok közepette bizonyára inkább növekedésre lehetett volna számítani. Minden statisztikánál beszédesebbek azonban azok a panaszos jelentések, amelyekkel az érintettek árasztották el és ostromolták felettes hatóságait az igaerők tömeges igénybevétele miatt. A Magyar Gazdák Szemléje pl. már 1915-ben kénytelen volt megírni, hogy „igen sok gazdának sem lova, sem szekere, sem lószerszáma, és nem is tudják pótolni ezeket az elvitt dolgokat”. De hasonló panaszok csendülnek ki egyéb forrásokból is. „Őszi vetésünk nincs, a tavasziakhoz sem készülődhetünk, mivel sem fogatunk, sem pénzünk nincs” – írják az egyik Nyitra megyei község lakói, míg Hajdú megyében az alispán jelentése hívja fel a figyelmet hasonló körülményekre. „A hadiszolgáltatásoknak egész láncolata következett be – mondja – e -jelentés – ... már -a -háború -kezdetén -hadiszolgáltatás -címén igénybevételre 1424 kétfogatú szekér.” Nem volt különbség a helyzet Pest megyében sem, ahonnan a megye gazdasági felügyelőségének 1915 első félévi jelentése szerint „addig már 30.000 lovat vittek el.” A ráckevei főszolgabíró ugyancsak 1915 első félévi jelentése, amely 1500 ló igénybevételéről ad hírt, elpanaszolja továbbá azt is, miszerint „kilátás van arra, hogy még legalább 600 ló el fog vitetni”, noha a német hadsereg részére is több mint 500 db lovat vittek el „engedély nélkül”.³⁵ De talán még ennél is súlyosabb problémákról számolt be egy másik főszolgabíró, aki a Szepes megyei Giraltról jelentette a földművelésügyi miniszternek, hogy az egyik katonai parancsnokság, nevezetesen a „II. armee kommandó táviratilag berendelte Giraltra a járás összes fogatait, melyek a hadsereg részére már holnap lesznek átadandók. Minthogy a vármegyére kivetett összes hadiszolgáltatások máris kiadattak, másrészt a katonaság számos esetben harácsolás útján erőszakkal sok fogatot lefoglalt, az egész járás fuvaros nélkül maradt”.³⁶ Zólyom vármegyéből viszont az alispán kérte a földművelésügyi minisztert a honvédelmi miniszternél való közbenjárásra, hogy „a vármegyére kivetett 900 kettős lófogatú országos jármű szolgáltatása alól a vármegye mentessék fel, mert egyrészt a vármegye lótenyészése még kezdetleges és fejletlen, s ehhez képest lóállománya is csekély, melynek már több mint 30 %-át kellett hadi célokra átengedni, másrészt a lóállomány igénybevétele a mezőgazdasági munkák elvégzését tenné lehetetlenné.”³⁷ Hasonló panasz csendül ki Zombor szab.kir. városnak szintén a földművelésügyi miniszterhez intézett felterjesztéséből is, amely egyebek között a következőket tartalmazza: „Az 1910-ik évi statisztikai adatok szerint városunkban az igavonó állatok száma 2500 darab volt. ... Ebből ... elvittek tőlünk 900 darabot s így jelenleg 60 k. holdra esik egy pár ló”, s ennek alapján kéri a zomboriak, hogy „kizárólag mezőgazdasággal foglalkozó városunk a további hadiszolgáltatások alól felmentessék.”³⁸ Még ennél is rosszabb a helyzet Szabolcs vármegyében, ahol „a szolgáltatások folytán pld. a tiszai járás 2952 drb. lóállománya már

³⁴ Pach Zsigmond Pál és Sándor Pál (szerk.): Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918. (Budapest, 1956.) c. tanulmánygyűjteményből Tokodyné Puskás Julianna: A nemzetgazdaság militarizálásának hatása a parasztság helyzetére Magyarországon az első világháború idején. 296. p.

³⁵ Uo. 292–293. p.

³⁶ Uo. 294. p.

³⁷ OL Földművelésügyi Minisztérium (továbbiakban: FM) 1915:15 793. sz., tétele szám 62/a., alapszám 15 370. Zólyom vm. 1915:1434. sz. felterjesztése a földművelésügyi miniszterhez és az ahhoz csatolt, úgyszintén 1915:1434. sz. határozata a vármegye gazdasági intézőbizottságnak.

³⁸ OL FM 1915:16 223. sz., tétele szám 62/a., alapszám 15 370. Zombor szab.kir. város tanácsának 1915:5592. kig. sz. felterjesztése a földművelésügyi miniszterhez.

408 darabra apadt le.”³⁹ Az ilyen és hasonló panaszok eredményezhették aztán a miniszterelnök azon ígéretét, miszerint: „azokból a vármegyékből, amelyek loállományának felénél több vétetett igénybe, több fogatot nem fognak kirendelni, s ilyen igénybevételek a többi vármegyékben sem fogják a megmaradt loállomány negyedrészt meghaladni.”⁴⁰

Az igaerők ilyen nagy arányú igénybevétele mellett további súlyos problémát jelentett az értük járó térítések késedelmes kifizetése, és gyakran igen alacsony mértéke is. Az 1912:LVIII. tc. 10. §-a ugyanis – mint fentebb láttuk – a benne meghatározott járműveknek és állatoknak csupán a használatra való, tehát ideiglenes igénybevételére adott felhatalmazást, „rendeletileg megállapítandó térítés” ellenében, s ennél tovább menő kártérítést csak akkor engedett meg (13. §), ha az átvett dolog az igénybevétel tartama alatt használhatatlanná vált vagy megrongálódott. Ez a rendelkezés azonban, „mint kivétel nélküli szabály, úgy a hadügyi igazgatás, mint maguk az érdekelt birtokosok szempontjából czélszerűtlennek bizonyult”, mivel „a használatra való átvétel csak ott és addig vihető át czélszerűen, ahol és ameddig az átvett járművek és állatok megfelelő nyilvántartása még lehetséges”. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy „ez csaknem teljesen ki van zárva ... azon járművek tekintetében, amelyek a csapatokat és katonai intézeteket a harcterre vagy annak közelébe követik és a háborús mozgalmaknak kisebb-nagyobb mértékben szintén ki vannak téve. E járművek és állatok egy nagy részére, még ha tényleg megvannak is, már ma is nehezen, vagy egyáltalán nem mutatható ki, hogy azok kitől vétettek át, és ezek a nehézségek a háború folyamán még fokozódni fognak. Ebben a helyzetben nagy nehézségekbe ütközik a használatért járó térítések megállapítása és kifizetése, ami az érdekelt birtokosokat érzékenyen sújtja” – szögezi le az 1914:L. tc. 16. §-ának bizottsági indokolása, s ezért a most említett törvényszakasz lehetővé tette, hogy „a járműveket és állatokat a hadügyi igazgatás választása szerint akár csak használatra, akár pedig becsértékük megfizetése fejében *végleg* átvehesse”.⁴¹

Úgy tűnik azonban, hogy a fenti törvénymódosítás önmagában kevésnek bizonyult a problémák orvoslására és a térítések kifizetése továbbra is akadozott,⁴² aminek okairól, valamint a tényleges megoldás mikéntjéről egy 1915. április 23-i parlamenti interpellációra válaszolva a legilletékesebb, maga Tisza István, akkor már mint miniszterelnök a következőket mondotta: „Tényleg előfordult az egész országban az a baj, hogy fogatok és lovak igénybevételük kiszolgáltatástól, nagygazdától, a gazdaközönségtől; eredetileg talán úgy, hogy maga az illető katonai hatóság is a háború elején azt hitte, hogy azok rövid idő múlva vissza fognak bocsátatni. Ezek elmentek a harcterre, ahol előreláthatólag tetemes részük elértéktelenedett, sőt el is pusztult. Az idő telt és az ilyen gazdák sem fogataikat, sem lovaikat nem kapták vissza, sem azok árát nem kapták meg. Ez a kérdés már októberben felhívta figyelmünket. Amint méltóztatnak tudni, már az országgyűlés novemberi ülészakájában éppen a magyar kormány kezdeményezésére a kivételes intézkedésekről szóló törvényben (Tisza itt nyilvánvalóan az 1914:L. tc-re utal – T.Á.) bevételtett egy szakasz, amelynek folytán ezen fogatok és lovak ára kifizetendő a gazdáknak.

³⁹ OL FM 1915:97 783. VI/1.sz., tételszám 62/a, alapszám 15 370. A fenti jelzésű aktához csatolták az OL FM 1915:16 339. VI/1.sz. tételszám 62/a, alapszám 15 370 jelzetű iratot, amely Szabolcs vármegye ad 1915:2200.k.sz. felterjesztése a földművelésügyi miniszterhez.

⁴⁰ Uo. A miniszterelnök res. 1915:1155. ME.sz. átirata, ill. annak melléklete, amely a miniszterelnöknek az összes főispánhoz intézett körrendeletét tartalmazza. A szóban forgó aktát egyébként eredetileg az FM 1915:1686. II/A.sz. alatt iktatták.

⁴¹ Magyar Törvénytár. Milleneumi Emlékiadás, 1914. évi törvéncikkek (Budapest, 1915.) 526–527. p. (Képv.b. indokolás.)

⁴² Napló (Budapest, 1915.) 26. k. 386. p. (Huszár Károly [sárvári] interpellációjából.)

Amint ez törvénné vált, azon t. kollégáimmal és minisztertársaimmal, akiknek reszortját ez közelebből érintette, megindítottuk és fáradhatatlanul folytattuk az akciót abban az irányban, hogy ezek a gazdák pénzükhöz jussanak. A mi szerencsétlen komplikált közjogi helyzetünknel fogva le kellett tárgyalnunk ezt a kérdést a közös kormányval..., az osztrák kormányval és a közös hadügyminiszterrel. (Ti. a hadiszolgáltatási törvény 34. §-a szerint az e törvény alapján követelhető térítések és kártérítések a közös hadügyi tárcát terheltek, amely sem a magyar kormánynak, sem a magyar parlamentnek nem tartozott felelősséggel – T.Á.) Midőn ezek a tárgyalások befejeztettek, akkor pedig a gyakorlati végrehajtásnál voltak a legnagyobb nehézségek, különösen azoknál az igénybevételeknél, amelyek kevésbé a mozgósítás után történtek, részint mert sem a hatóságok, sem a katonai szervek a dologba kellőleg begyakorolva nem voltak, részint mert maga a közönség sem tudta a dolgot. Az eljárás kellő pedantériával nem vitetett keresztül; a lajstromok nem készültek el; elvittek lovakat anélkül, hogy azok értékét kellőleg megállapították volna. Mikor fizetésre került sor kitűnt, hogy ha szabályszerűen akarunk eljárni, eltárgyalhatunk ítéletnapig. (A „szabályszerű eljárást” az 1912:LXVIII. tc. 33. §-a tartalmazta, amint ezt fentebb már részleteztük. – T.Á.) Akkor megállapodást kellett létesíteni a közös hadügyminiszter úrral – folytatta fejtegetéseit a miniszterelnök –, amelynél fogva a katonai parancsnokságok felhatalmaztattak a kifizetés teljesítésére akkor is, hogyha a kimutatások nem felelnek meg teljesen a formáknak, de a magyar kormányhatóságok magukra veszik a felelősséget, hogy azoknak az embereknek járnak azok az összegek, akiket mint lovaik tulajdonosát igazolják. Akkor a magyar hatóságoknak kellett e tekintetben a formák hiányait pótolni.” A „pótlás”, Tisza szavai szerint, a következő módon történt: „Minden katonai parancsnoksághoz kiküldöttünk külön egy megbízottat azzal a céllal, hogy ott a katonai hatóság irodájában együtt dolgozva a katonai referenssel lehető leggyorsabban hozza rendbe annyira a dolgot, hogy a lovak ára kifizethető legyen. Csak ilyen módon lehetett elérni azt, hogy ezek a kifizetések ezelőtt néhány héttel megkezdődtek. Most már a kifizetések az ország nagy részében meg is történtek. Nem történhetek meg mindenütt, nem történhetek meg különösen ott, ahol olyan nagy nehézségek és hibák voltak a kimutatásban, hogy még mindig dolgoznunk és laborálnunk kell azok pótlásán.”⁴³

Az elhúzódozó kifizetések ügye tehát végül is többé-kevésbé egyelőre megoldottnak látszott, de azok összecszerúsége további méltánytalanságok forrásává lett, mivel az 1914:L. tc. 16. §-a szerint is csak „az igénybevétel idejében volt becsértékük megfizetése fejében” lehetett követelni a hadiszolgáltatási törvény „10 vagy 11. §-a alapján igényelt járműveknek és állatoknak végleges átengedését”. Az igénybevételek és kifizetések között eltelt hosszú hónapok alatt azonban a háborús drágaság a loárakat is a többszörösükre növelte, és a bajt csak tetézte, hogy már az átvételnél is rendszerint igen alacsony becsértéket állapított meg az arra hivatott bizottság, pontosabban az abban meghatározó szerepet játszó katonatiszt. Legalább is erről tanúskodik Szabó István (Nagyatádi) egyik, e tárgyban elmondott parlamenti interpellációja, amelyből az alábbiakban idézünk. Nagyatádi szerint ugyanis: „a rekvirálások úgy történtek, hogy egy-egy egyesnek mondott bizottság elé vezették a lovakat, a lovak árának megállapításánál azonban, mondhatni kizárólag, az ott jelenlevő katonatiszt dominált. Ő mondta meg, hogy mi lesz annak a lónak az ára, a bizottság ahhoz nemigen szólt, abba bele nem avatkozott, s ha valaki a gazdák közül ellenvetést akart tenni, azt egyszerűen hátraszorították azzal,

⁴³ Uo. 393. p.

hogy semmi köze sincs hozzá, az ár hatóságilag van megállapítva. Ha pedig túlságosan méltatlankodtak az alacsony ár megállapítások miatt, akkor megnyugtatóan azt mondták ezeknek a szegény embereknek, hogy csak hat hétre viszik el a lovaikat, s arra az időre is megfizetik a napi hat korona bért, nem lesznek tehát megkárosítva.” Ez az eljárás azonban – állapította meg Nagyatádi – „annak a kisgazdaközönségnek, amelynek lovat és fogatait elvitték, nagy részét tönkretette ... Mert ... a rekvirálásoknál, különösen az első időkben olyan alacsony ára volt a lónak, hogy azóta a lóárak háromszor, négyszer, sőt ötször olyan magasra felszöktek”, és „ma öt rekvirált lónak áráért sem lehet egy valamirevaló lovat venni.”⁴⁴

A mondottak alapján úgy tűnik, hogy a kormány tagadhatatlan erőfeszítései dacára is legfeljebb csak részeredmények születtek a térítések kifizetésének ügyében. Ezt a megállapítást látszik alátámasztani egy 1916. január 5-én elhangzott parlamenti interpelláció is, amely szerint: „Szeptember hó 23-án Zala vármegye több járásában újra az előfogatok rekvirálására került sor... Az egész gazdaközönség, kisbirtokos, középbirtokos, nagybirtokos joggal hitte és hihette is, hogy ezen előfogatok váltságdíja a lehető legrövidebb idő alatt ki is lesz fizetve... Ma január 5-én vagyunk és mindezideig a rekvirált előfogatoknak ebből a váltságdíjából egy fillér sincs kifizetve...” De nemcsak a kifizetések késtek továbbra is, hanem a korábbiakhoz hasonló bajok voltak az igénybevett lovas-fogatok becsértékének megállapításánál is. „Nem egy esetet tudok... – olvashatjuk ugyanis az idézett interpellációban –, hogy olyan kisgazda, akinek fogata, két lova értékesíthető lett volna 3500–4000 koronáért, kénytelen volt azt szerszámmal, pokróccsal, kocsival együtt odaadni 1800–1900 koronáért.”⁴⁵

Az interpellációra ismét Tisza István miniszterelnök válaszolt, aki az igénybevett lovak árával kapcsolatosan a következőket mondotta: „Ebben a tekintetben tényleg nagyon sok panasz fordul elő, amit megmagyaráz az a körülmény, hogy egyfelől azok a premiszszák, amelyekből a törvény és az első utasítások kiindultak nem váltak be, másfelől a lovak ára állandóan emelkedik. Talán méltóztatnak ismerni az 1912. évi LXVIII. törvénynek idevágó intézkedéseit, amelyeknek folytán a lovak és fogatok igénybevételénél azoknak a mozgósítás okozta drágulása nem veendő tekintetbe.” (Tisza tévedett, az említett törvényben ugyanis ilyen rendelkezés nem található. Ellenben az előző fejezetben tárgyalt 1909-es „kormányrendelet-tervezet” első részének 16. §-ában valóban szerepel olyan előírás, amely szerint a lovak és fogatok igénybevételénél azok mozgósítás okozta drágulása nem vehető figyelembe, ami arra enged következtetni, hogy az említett tervezet bizonyos rendelkezéseit is felhasználták a háború kitörését követően. – T.Á.) „Ez – folytatta Tisza – azt hiszem egészen helyes és indokolt intézkedés a háború kezdetekor, a mozgósításkor, és megállhatna egy rövid háború egész tartama alatt is. Nem állhat meg azonban ... egy hosszú háború ideje alatt, midőn a lovak drágulása már nem a mozgósítás tényével, hanem a lóanyagnak a háború okozta megapadásával áll összefüggésben. Ennek folytán ment is ki olyan utasítás ... a honvédelmi miniszter részéről, amellyel figyelmeztetve lettek az eljáró bizottságok, hogy a becslés alkalmával azt a drágulást, amit a tartós háború idézett elő figyelembe kell venni és a becslések alkalmával lehetőleg alkalmazkodni kell azokhoz a felemelt árakhoz, amelyek a besorozott lovakra nézve megállapítottak.”

⁴⁴ Uo. 396. p.

⁴⁵ Napló (Budapest, 1916.) 28. k., 85–86. p. (Bosnyák Géza interpellációjából.)

A mondottakkal kapcsolatosan emlékeztetni kell arra, hogy a „besorozott lovak” elnevezés alatt nem a hadiszolgáltatási törvény alapján igénybevett, hanem a lovak és járművek szolgáltatásáról szóló 1912:LXIX. tc. alapján állami tulajdonba átengedett lovak értendők, amelyekre nézve Tisza elmondása szerint „az átlagárak egy kormányrendelet által már ezelőtt huzamosabb idővel igen tetemesen fölemeltettek. Fájdalom, azóta is nőtt a lovak igénybevétele, nőtt a lóhiány, tovább emelkedtek az árak, és éppen most áll tárgyalás alatt egy újabb rendelet kibocsátása ..., amely a sorozás útján igénybevett lovak árának újabb felemelését fogja megszabni. Ezzel tehát az egyik oldalon megtörtént a kellő intézkedés – mondotta Tisza. A másik dolog az – hangsúlyozta a miniszterelnök –, hogy a hadiszolgáltatások – nem a lósorozói törvény, de a hadiszolgáltatások – alapján igénybevett lovak becslésénél is ugyanez a magasabb kulcs alkalmaztassék.”

Az igénybevett fogatok becsértékének, illetve az értük fizetendő térítések összegének növelése mellett a miniszterelnök egyidejűleg óvatos ígéretet tett a még mindig késedelmes kifizetések gyorsítására is. „Nagyon természetes, a kormánynak egyik első kötelessége kell hogy legyen, hogy ezeket a késedelmeket a minimumra szállítsák le” – mondotta –, majd emlékeztetett arra, hogy az előző évben is rendkívüli intézkedések történtek a gyors kifizetések biztosítására, amelyeket a fentiekben magunk is ismertettünk. „Akkor sok ezer ügyet rövid úton lebonyolítottak”, hangoztatta Tisza, aki mindazonáltal nem tagadta, hogy „még mindig lassú az eljárás”. Ezt követő megjegyzéseiből azonban nem nehéz kiolvasni, hogy minden jó szándéka és segítőkészsége ellenére mennyire korlátozottak voltak a lehetőségei a hadügyi igazgatást is érintő ügyekben. „A magam részéről – hangoztatta ugyanis a magyar kormányfő – anélkül, hogy a megoldásra nézve ma kötelező kijelentést tehetnék, kilátásba helyezem és bejelentem a t. háznak, hogy hajlandó vagyok megfontolás tárgyává tenni és az érdekelt többi hatóságokkal, elsősorban a hadügyminiszter úrral tárgyalás alá venni azt, nem lehetne-e csakis olyan rövid procedurát megállapítani, amelynél fogva az igénybevétel után vagy nyomban készpénzben megtörténne a kifizetés, vagy a legrövidebb idő alatt megtörténne az intézkedés.”⁴⁶

Tisza fenti bejelentését mindazonáltal gyors intézkedések követték, mert már 1916. január 21-én a kormány a kormány a képviselőház elé terjesztett egy törvényjavaslatot a hadiszolgáltatásokról szóló 1912:LXVIII. tc. 33. §-a alapján bejelentett igényeknek *egyezség* útján való kielégítéséről, amit 28-án tárgyaltak és amely elfogadása után mint 1916:XXIII. tc. került kihirdetésre. Ennek 1. §-a szerint: „A honvédelmi miniszter felhatalmaztatik, hogy a jelen háborúból kifolyólag a hadiszolgáltatásokról szóló 1912:LXVIII. törvénynek 33. §-a alapján bejelentett igények *gyorsabb* kielégítése érdekében rendeletileg akként intézkedhessék, hogy ezek az igények, meghatározandó feltételek fennállása esetén, a törvényhatósági bizottságoknál ... a felekkel – meghatározandó legmagasabb összeg erejéig – kötetendő *egyezségek* útján kiegyenlíthetők legyenek.” A honvédelmi miniszter 1916. évi 14962. eln. 20/b. számú rendelete pedig, mint a most idézett törvény végrehajtási utasítása 1. §-ában kimondotta: „A jelen háború alkalmából a hadiszolgáltatásokról szóló 1912:LXVIII. t.-c. alapján teljesített hadiszolgáltatásért járó térítésekre, továbbá az ezen törvény alapján érvényesíthető kártérítésekre vonatkozó igények – a jelen rendelet 2. §-ában meghatározott kivételekkel – a törvényhatósági közigazgatási bizottságok által ... további intézkedésig 20 000 koronát kitevő legmaga-

⁴⁶ Uo. 86–87. p.

sabb összeg keretén belül egység útján rendezhetők.” Ez a szabályozás aztán valóban alkalmas lehetett az 1912:LXVIII. tc. 33.§-ában megismert eljárás lerövidítésére, illetve gyorsítására, hiszen megszüntette azt az előírást, amely szerint döntésre csak a belügyi, pénzügyi, hadügyi, honvédelmi, valamint esetleg más érdekelt minisztériumbeli 2-2 kiküldöttből álló bizottság volt jogosult a hadiszolgáltatási törvény 33. §-a alapján indított térítési, kártérítési igények ügyében. Végső soron elmondhatjuk tehát, hogy a magyar kormány igen komoly erőfeszítéseket tett a mezőgazdaságot a hadiszolgáltatások következtében sújtó nehézségek enyhítése érdekében, amelyek alapvetően az elkerülhetetlen háborús események, részben azonban az ország „szerencsétlen” közbiztonsági helyzete, továbbá a nem mindenben megfelelő törvényi szabályozás következményei is voltak. Ez utóbbit egyébként főleg az a tévesnek bizonyult feltételezés okozta, amely csak egy egészen rövid ideig tartó háborút tartott elképzelhetőnek, amire maga Tisza István miniszterelnök is utalt (Vilmos császár úgyszintén), az egyik országgyűlési képviselő pedig egyenesen a következőket mondta róla: „Mi mindnyájan meg voltunk győződve arról, hogy ezen háború csak addig fog tartani, ameddig a mozgósítást legelőbb befejezett harczoló fél felvonult nagyobb tömegeit a másikra vetve, az első döntő győzelmet aratja. Arról is meg voltunk győződve, hogy a mai technika és az öldöklő fegyverek romboló hatása mellett sokáig ez a háború nem tarthat.”⁴⁷ A háború azonban – mint tudjuk – sokáig tartott (a következő pedig, noha Blitzkrieg-nek [villámháború] indult, még tovább), és a kormánynak további intézkedéseket kellett hozni mind a közellátás, mind pedig a mezőgazdasági, valamint az ipari termelés ebből fakadó nehézségeinek leküzdése, vagy legalább is enyhítése érdekében, amelyek közül néhányat egyéb tanulmányainkban korábban már magunk is ismertettünk.⁴⁸

Ami pedig az 1912:LXVIII. tc. további módosításait illeti, ezekre nézve az 1916. évi VI. tc. azon rendelkezéseit kell még megemlíteni, amelyek a személyes hadiszolgáltatási kötelezettség eredeti 50 éves felső korhatárát felemelve megengedték, hogy a „hadicélokra szükséges személyes szolgáltatásokra rendkívüli szükség esetére 50 éves kort betöltött, de 55. életévüket még túl nem haladott, a férfinemhez tartozó munkaképes polgári egyének is bevonhatók legyenek.” Igaz ugyan, hogy az idézett rendelkezés súlyát némileg enyhítette az a megszorítás, amely szerint az említettek bevonását csak a honvédelmi miniszter rendelheti el, s azok „csak a magyar szent korona országain belül, a hadrakelt sereg körlete mögött és egyhuzamban legfeljebb 6 hétre vehetők igénybe”, továbbá, hogy „ugyanazon személyek ismételt bevonása csak szolgálatuknak 1-2 hónapi megszakítása után történhetik” (1916:VI. tc. 1. §). Másrészt azonban tovább fokozta a szóban forgó módosítás súlyát, hogy az valójában még az 55. évüket túlhaladottakra is kiterjesztette a személyes hadiszolgáltatási kötelezettséget azzal a rendelkezésével, amely szerint: „Az 1912. évi LXVIII. törvénycikk, illetve jelen törvénycikk 1. §-a alapján személyes hadiszolgáltatásra bevont egyének szolgálatukban akkor is megmaradni kötelesek, ha annak tartama alatt a rájuk nézve meghatározott korhatárt meghaladják is” (2. §). A korhatár ilyen mértékű kiterjesztését egyébként az ebbe szükségessé, hogy az 1915:II. tc. a népfelkelési kötelezettséget a korábbi 42 évesről 50 éves korig emelte fel, s így a népfelkelési és a személyes hadiszolgáltatási kötelezettség felső korhatára egybeesett, minél fogva az utóbbi szolgáltatásra kötelezhetők száma annyira lecsökkent, hogy

⁴⁷ Napló (Budapest, 1916.) 27. k., 589. p. (Simon Elemér felszólalásából)

⁴⁸ Tanulmányaim jegyzéke TÓTH ÁRPÁD: *A kivételes hatalom jogi szabályozása Magyarországon az első világháború előestéjén* c. munkám 97–99. lapjain található. Acta Juridica et Politica. Tomus L. fasc.13. (Szeged, 1996.)

abból az ilyen szükségletek fedezése már nem volt lehetséges. A felső korhatárt már betöltötték szolgálatban való visszatartásának pedig az volt az indoka, hogy „a háborúban szerzett tapasztalatok szerint, különösen a harcoló csapatoknál személyes hadiszolgáltatást végző egyéneknek a korhatár elérése után való elbocsátása s kicserélése gyakorlatilag alig vihető keresztül”. S különben is, „az az elv, hogy a már megkezdett szolgálat, a korhatár elérése dacára, a háború tartama alatt tovább teljesítendő, az összes fegyveres szolgálatot végző egyénekre fennáll”.⁴⁹ Ismeretes azonban, hogy a háború megnyerése még az ilyen – mondhatni „túlkoros” – hadfiak visszatartása révén sem volt lehetséges, minél fogva végső fokon a fentiekben részletezett, s oly gondosan szabályozott hadiszolgáltatások igénybevétele is hiábavalónak bizonyult.

⁴⁹ Magyar Törvénytár. Milleneumi Emlékiadás, 1916. évi törvéncikkek (Budapest, 1917.) 18. p.

A közszükségleti cikkek áruforgalmának korlátozásai

Az 1848/49-es polgári forradalom és szabadságharc Magyarországon is megszüntette a tulajdon legfőbb feudális korlátozásait, s ezzel jelentős akadályokat hárított el a kapitalizmus hazai fejlődésének útjából. Az e téren elért vívmányokat a hatalmát visszanyert Habsburg-reakció sem semmisítette meg, hatásuk az önkényuralom éveiben is fennmaradt, az 1867. évi kiegyezést követően pedig a további fejlődés alapjává vált. A burzsoá tulajdon megszilárdult hazánkban, s noha léteztek még feudális csökevények, ezek nem zárták ki az olyan alapvető elvek érvényesülését, mint a tulajdon szentsége, a szerződési szabadság és a szerződő felek törvény előtti egyenlősége. Csakhamar kiderült azonban, hogy ezeknek az elveknek a korlátlan érvényesülése – *rendkívüli időkben* – magára a burzsoá államra is veszélyessé válhat, ezért Magyarországon is sor került a szokásos magánjogi korlátozásokon túlmenő *kivételes* közigazgatási és büntetőjogi jellegű megszorítások kidolgozására. Tanulmányunk e korlátozások közül az áruforgalom néhány rendkívüli, a magánjog keretein nagyrészt kívül eső megszorítását igyekszik bemutatni.

I.

A *külkereskedelem kivételes megszorításainak* ismertetése során előre kell bocsátani, hogy az e téren alkalmazott korlátozások nem kizárólag a kapitalista korszak velejárói, hiszen kiviteli tilalmakkal már a XII. századból való dekrétumokban is találkozhatunk. Korszakunkban ugyancsak számos törvény ad felhatalmazást a kormánynak ilyen tartalmú rendeletek kibocsátására. Így a kihágásokról szóló 1879. évi XL. törvény 34. §-a kihágásnak minősíti a fegyverek, lőszeres és lovak *kormányrendeletben* tiltott *külföldre* *szállítását*, és az ilyen cselekmények elkövetőit egy hónapig terjedő elzárással, valamint háromszáz forintig terjedő pénzbüntetéssel sújtja. Az autonóm vámtarifáról szóló 1907:LVIII. törvény VII. cikke szerint pedig a „*kormány felhatalmaztatik*, hogy bizonyos *árúknak forgalmát* közérdekből, különösen pedig egészségügyi és biztonsági szempontokból *rendeleti úton korlátozza*”.

Az Osztrák–Magyar Monarchia két államának szerződéses vámtarifája, amelyet az Ausztriával kötött kereskedelmi és forgalmi szerződést tartalmazó 1908. évi XII. törvénybe is felvettek, VII. cikkében a „két kormány számára” biztosítja az utóbb említett felhatalmazásokat azzal a kiegészítéssel, mely szerint: „*Amennyiben behozatali, kiviteli és átviteli tilalmak kibocsátásáról van szó, a két kormány kölcsönös egyetértéssel fogja a szükséges rendelkezéseket tartalmilag egybehangzóan kibocsátani.*”

Arra nézve, hogy a két kormány milyen módon köteles a kiviteli tilalmak kibocsátása tekintetében eljárni, ugyancsak jogszabály rendelkezik. Az Ausztriával kötött kereskedelmi és forgalmi szerződés, amelyet a szerződéses vámtarifához hasonlóan szintén az 1908. évi XII. törvénybe foglaltak, XXII. cikkében úgy rendelkezik, hogy a „nemzetközi kereskedelmi szerződések számára, továbbá a vámokra és az ezen szerződésben érintett

egyéb tárgyakra vonatkozó törvényhozás és közigazgatás számára egynemű alapok előkészítése és közvetítése végett, *vám- és kereskedelmi értekezlet fog egybegyűlni*". Ennek tagjai a két fél kereskedelemügyi, pénzügyi és földművelésügyi miniszterei, valamint a tárgyhoz képest a többi szakminiszterek is. Abban az esetben pedig, ha a „tanácskozás tárgya az idegen államokhoz való viszonyt érinti, a közös külügyminiszter” is részt vesz az értekezleten, amelyre egyébként a felsorolt miniszterek képviselői, sőt a „mindkét állambeli szakférfiak, különösen a kereskedelmi és iparkamarák, s a mezőgazdasági testületek tagjai” is meghívhatók.

Érdemes megjegyezni, hogy noha az 1908. évi XII. törvény kihirdetése már április 1-jén megtörtént az Országos Törvénytárban, mégsem erre, hanem csupán *minisztertanácsi határozatra* és az osztrák kormány egyetértésére történt hivatkozás az ez év októberében kibocsátott ama rendeletben, amely mindennemű fegyvernek, lőszernek, fegyver és lőszer alkatrészeknek, robbantó- és gyújtószernek, az ezek előállításához szükséges anyagoknak, lovaknak, egyéb hidas és teherhordó állatoknak ki- és átvitelét tiltotta meg a Monarchia két államából Szerbiába és Montenegróba. Sőt, a felsorolt cikkeken túlmenően a tilalom kiterjedt a hadi célokra alkalmas, de konkrétan meg nem határozott *egyéb* tárgyakra, azonkívül a hidas és a teherhordó állatok felszereléseire, valamint a galambokra is.¹

Ezt az exporttilalmat vitathatatlanul az ún. annexiós válság, s az annak következtében jelentkező háborús veszély miatt bocsátották ki. Úgyszintén az annexiós válság azonban már a következő évben sokkal súlyosabb tilalmak kidolgozását tette szükségessé az e célból tartott vám- és kereskedelmi értekezleten, melynek összehívására kissé sajátos körülmények között került sor. A kiviteli tilalmak ügyével ugyanis 1909-ben először az az ún. *előértekezlet* kezdett foglalkozni, amelynek feladata a háború esetére szóló kivételes intézkedések előkészítése volt, amire egyébként kisebb-nagyobb megbeszélésekkel már 1868 óta történtek kísérletek.² Az említett előértekezlet tárgyalásainak alapját 1909-ben egy, a közös Hadügyminisztériumban már 1906-ban elfogadott ún. Orientierungsbeihilf³ képezte, melynek egyik cikke háború esetére előírta a fegyverek, a szállítási eszközök, a teherhordó állatok és bizonyos élelmiszerek stb. kivitelének tilalmát.⁴ Az előértekezleten résztvevő magyar kereskedelemügyi megbízott azonban úgy vélekedett, hogy a kiviteli tilalmak ügye nem az előértekezlet, hanem a vámkonferencia elé tartozik, s mivel véleményét az előértekezlet többi résztvevői is osztották, javaslat született a kereskedelmi és vámkonferencia összehívására.⁵ E javaslat a közös Hadügyminisztérium elképzeléseivel is egybeesett, így 1909 márciusában sor kerülhetett a vámkonferencia megtartására, amelyen már az első tárgyalási napon, a közös Hadügyminisztérium kezdeményezésére, elfogadták a hadianyagokon kívül az összes gabonaféleségek és gabonából készült termékek, valamint a kukorica, a rizs, a hüvelyesek, a burgonya, a szalma és a fontosabb takarmányféleségek kivitelének tilalmát. E minisztérium azonban

¹ Budapesti Közlöny, 1908. október 22., 242. szám.

² TÓTH ÁRPÁD: *A kivételes hatalomról szóló 1912. évi LXIII. tc. létrejöttének előzményei 1868-tól a századfordulóig* (Szeged, 1964) Acta Juridica et Politica, Tom. XI., Fasc. 6.

³ Országos Levéltár (továbbiakban: OL) Belügyminisztérium elnöki (továbbiakban: BM eln.) iratai 1906:7096 sz. (A miniszterelnök 1906:4524 ME I.sz. átirata.) OL BM eln. 1909:1984. sz. iratokhoz csatolt „A háború esetére Magyarországra szóló kivételes intézkedések előkészítése kérdésében tartott előértekezletről felvett jegyzőkönyvek.”

⁴ OL Igazságügyminisztérium bizalmas iratai (továbbiakban: IM.Bi.) 1908, lajstromszám 22., alszám 3., XI. iv (Kézrel írt fogalmazvány)

⁵ Lásd a 3. jegyzetnél említett jegyzőkönyv 40–43. p.

még tovább kívánta bővíteni a tilalmazott cikkek listáját, mégpedig oly túlzó módon, hogy a magyar Földművelésügyi Minisztérium kiküldötte a második tárgyalási napon kerekén megtagadta az „általános tilalomhoz” való hozzájárulást. Konkrétan a hízómarha, a szalonna, a sertésszír, sertésháj és a sajt, sörárpa, első osztályú liszt, finomliszt, savanyú káposzta, répa, főzelékkonzervek, kávé, tea, kakaó, cukor, só, bors, komló, étolajok és a szén mentesítését követelte, amihez a közös Hadügyminisztérium a legtöbb cikk vonatkozásában némi huzavona után hozzájárult.

A katonai kormányzat tehát akkor még nem tartotta szükségesnek, hogy mindenképpen ragaszkodjon olyan rendeletek kibocsátásához, amelyek a magyar mezőgazdaság alapvető érdekeit sértik, de nem kívánta a gyarmatárukra vonatkozó tilalmak fenntartását sem, mert azok importcikkek voltak a Monarchia számára, és kivételük megtiltása akkor még nem is tűnhetett különösebben fontosnak.

A szénkivitel eltiltásához azonban mereven ragaszkodott a közös Hadügyminisztérium, amely álláspontját alátámasztandó, hivatkozott a kincstári műhelyek és a gyárak, továbbá a vasút, a magánipar nagy szükségleteire, valamint arra a körülményre, hogy a Monarchiában még normális viszonyok között is szénhiány észlelhető. Ebben a kérdésben viszont az osztrák kormány volt más véleményen, amely követelte az észak-csehországi barnaszén mentesítését a németországi exportra való tekintettel. Kívánságát egyébként azzal a „mérhetetlen kárral” indokolta, amely egy ilyen tilalom elfogadásával a cseh szénexportra hárulna. Ezzel szemben magyar részről azt hangoztatták, hogy az osztrák kívánság elfogadása egyoldalú előnyöket biztosítana, és mivel a Hadügyminisztérium is ragaszkodott eredeti állásfoglalásához, a Külügyminisztériumot képviselő elnök igyekezett áthidaló megoldást találni. Ő ugyanis azt javasolta, hogy az általános szénkiviteli tilalom elfogadása mellett jogosítsák fel a pénzügyminisztereket mentesítések kiadására az olyan bányák részére, amelyek a hadigazdálkodás érdekeinek sérelme nélkül képesek barnaszén exportálni, ezt a javaslatot azonban csak „ad referendum” fogadták el. Több megértéssel találkozott viszont az az ugyancsak osztrák részről felmerült kívánság, mely szerint egyes konkrét esetekben tekintettel kell lenni az ipar érdekeire is, nevezetesen, ha valamely iparágnak olyan nagy kára származnék a kiviteli tilalmakból, amely nem volna arányban a hadügyi igazgatás számára bekövetkező haszonnal, akkor felmentést kell engedélyezni a tilalmak alól. Ehhez a javaslathoz ugyanis a közös Hadügyminisztérium is hozzájárult.

A szóban forgó konferencia, amely – mint láthattuk – híven tükrözte a mezőgazdasági jellegű Magyarország és az iparilag fejlettebb Ausztria gazdasági érdekellentéteit, a továbbiakban a kiviteli tilalmak megsértése esetén alkalmazandó büntető szankciókkal foglalkozott. Ezzel kapcsolatban magyar részről utaltak az előkészületben lévő kivételes hatalomról szóló törvényjavaslatra, amely a kiviteli tilalmak megsértőit két hónapig terjedhető elzárással és hatszáz koronáig terjedhető pénzbüntetéssel sújtotta. Végül a résztvevők elfogadtak egy hét paragrafusból álló rendelettervezetet és megállapodtak abban a formában is, amelyben azt szükség esetén közzé kell tenni. E szerint Ausztriában az osztrák Belügy-, Kereskedelmi és Földművelésügyi Minisztériumok közös rendelete, Magyarországon pedig kormányrendelet által kell a kérdéses tilalmakat életbe léptetni úgy, hogy kiadásának napját a közös Külügyminisztérium a közös Hadügyminisztériummal egyetértőleg állapítsa meg.

A közös Külügyminisztérium delegátusa azonban az utolsó tárgyalási napon kifejezésre juttatta, hogy számos szönyegen forgó rendelkezés revízióját csak az ügy sürgősségére való tekintettel és azért nem kezdeményezte, mert a közös Hadügyminisztérium

részéről a leghatározottabban kijelentették, hogy az általuk követelt rendelkezéseket jelenleg nem szabad megváltoztatni. A Külügyminisztérium ezért fenntartja magának a jogot arra, hogy adott időpontban, a szóban forgó rendelkezések revíziója céljából a közös-, valamint az osztrák és magyar kormányok illetékes faktoraihoz forduljon. A közös Hadügyminisztérium részéről ehhez azt a megjegyzést fűzték, hogy náluk e rendelkezések revíziójának kérdése már most tanulmány tárgyát képezi, és a közeljövőben ebben a tárgyban az érdekelt kormányokkal érintkezésbe fognak lépni.⁶

A kilátásba helyezett újabb vám- és kereskedelmi konferenciára később azután valóban sor került, mégpedig 1911 októberében, amikor három rendelettervezetet fogadtak el. Közülük az első a kezdeti időszakban, a második az esetleg később szükségessé váló kiviteli és átviteli tilalmakat tartalmazza, a harmadik pedig behozatali tilalmakról rendelkezik. Az 1909-es megállapodásoktól eltérően itt tehát már nemcsak kiviteli, hanem tranzit, sőt behozatali tilalmakat is elfogadtak. A tranzittilalom azonban nem volt általános, hanem csak az ellenséges államokra vonatkozott, a behozatali tilalom pedig csupán a fegyverekre, lőszerre és robbantó anyagokra, továbbá a postagalambokra terjedt ki.⁷ További előrelépést jelentett, hogy 1912-ben, valószínűleg egy újabb konferencia hatására, már ki is nyomtatták a háború esetére tervezett kiviteli, átviteli és behozatali tilalmakat, mégpedig az 1911. évi megállapodásoknak megfelelően 3 rendelettervezetben. Ezek közül az első általános, tehát minden országra szóló kiviteli tilalmat írt elő a benne felsorolt cikkekre vonatkozóan, valamint átviteli tilalmat is később megnevezendő államokra nézve, amelyeket aszerint kell megállapítani, hogy orosz, olasz, avagy balkáni háború kitörése fog-e bekövetkezni. Ez a tervezet a továbbiakban eltiltotta az erőjárművekkel, valamint az igás- és teherhordó állatokkal való határforgalmat is, úgyszintén az attól függően megnevezendő államokban, hogy olasz, orosz vagy balkáni háború esete fog-e fennforogni, s végül engedélyhez kötötte az erőjárművek és igásállatok egyéb országokkal kapcsolatos határszéli forgalmát azon cél érdekében, hogy ezek az országba újra visszakerüljenek. A második rendelettervezet további olyan cikkek kivitelét tiltja meg, amelyek az elsőben még nem szerepeltek, a harmadik pedig megtiltotta a fegyverek, lőszer, robbanóanyagok és galambok behozatalát.⁸ E rendelettervezetekre most már valóban közvetlen alapot képezték azoknak a jogszabályoknak, amelyek az I. világháború kitörésével kibocsátásra kerültek, és rendkívül széles körben tiltották meg a legkülönbözőbb cikkek ki- és átvitelét, illetve a fegyverek, lőszer, stb. behozatalát.

A háború kitörésével a szóban forgó tilalmakra nézve számos rendelet került kibocsátásra az 1908. évi XII. törvény VII. cikke alapján. Ezek sorát a július 27-én kiadott 5.525/1914. ME. sz. rendelet nyitotta meg, amely eltiltotta a fegyverek, lőszer, lőpor és robbanó anyagok behozatalát és szinte szó szerint megegyezett az imént említett hasonló tárgyú 1912-ben kinyomatott rendelettervezettel. Ugyancsak július 27-én került sor az 5.526/1914. ME. sz. rendelet kibocsátására is, amely több cikk ki- és átvitelének tilalmát vetette be. Az átviteli tilalmak itt még csak Szerbiára, a kiviteli megszorítások azonban valamennyi államra és főleg az elsődleges fontosságú hadi szükségletekre vonatkoztak (1. §). E rendelet 2. §-a egyébként, hasonlóan az 1912. évi tervezethez, az erőjárművekkel, lovakkal és egyéb teherhordó állatokkal kapcsolatos határszéli forgalomról (közlekedésről) szólt, s azt engedélyhez kötötte.

⁶ OL IM.Bi. 1909: 22/59.sz. iratoknál található 1909:93.750/9.sz. közös külügyminisztériumi átirat Nr.1. ex 1909 számú melléklete. (A vám- és kereskedelmi konferencia német nyelvű jegyzőkönyve.)

⁷ OL IM.Bi. 1911: 22/66. és 22/68. sz.

⁸ OL Im.Bi. 1910: 22/70.sz. iratok és az OL IM.Bi.1912: 22/73.sz. iratok mellékletei.

Sokkal szélesebb körű tilalmakat tartalmazott az augusztus elején kibocsátott 5.738/1914. ME. sz. rendelet, amely a benne felsorolt cikkeknek kivételét szintén minden államra, átvitelét pedig ugyancsak Szerbiára nézve tiltotta meg. Az ebbe felvett tilalmak már kiterjednek a gabona- és a lisztféleségekre, a hüvelyesekre, a húsféleségekre, a kenyérre, a tojásra és még igen sok más, különböző cikkekre. Tovább bővítette a tilalmazott cikkek körét az 5.856/1914. ME. és a 6.651/1914. ME. sz. rendelet, s közülük az utóbbi számos gyógyszert is felsorolt. A 6.815/1914. ME. sz. rendelet pedig a tilalmak körét a gyarmatárukra is kiterjesztette, s ugyanezt tette a 7.362/1914. ME. sz. rendelet is, amely összefoglalta az összes előtte kibocsátott hasonló tárgyú jogszabályok tartalmát. Ez a rendelet már közel 140 pontban sorolja fel a tilalmazott cikkek listáját, melyeknek kivételét minden államra nézve, átvitelét pedig Szerbián kívül most már Belgium, Olaszország, Franciaország, Japán, Nagy-Britannia és Montenegró vonatkozásában is megtiltja. A külfölddel való áruforgalom korlátozását később még számos jogszabály érintette, majd az 551/1915. ME. sz. rendelet újra összegezte a szóban forgó tilalmakat.⁹

Mindezek a jogszabályok kétség kívül számos szerződés teljesítését akadályozták meg, anélkül azonban, hogy a lehetetlenülés ellenére is fennmaradt egyéb igények jogalapját megszüntették volna. Még az ellenséges országok polgárai számára is biztosítva volt az anyagi természetű követelések érvényesítése, mert Magyarország törvénybe iktatta az ún. első két hágai békeértekezlet megállapodásait (1913:XLIII. törv.), melyeknek egyik rendelkezése szerint tilos „kijelenteni, hogy az ellenfél állampolgárainak jogai és követelései megszűntek és per útján nem érvényesíthetők”. (A szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól rendelkező melléklet 23. cikke.) Ennek ellenére azonban csakhamar e téren is megszorításokra került sor, mert a 7.808/1914. ME. sz. rendelet kötelezővé tette az ellenséges államok polgárai és lakosai javára fennálló tartozások *bejelentését*, sőt lehetővé tette, hogy a kereskedelemügyi és pénzügyminiszterek „megtorlásképpen” az ilyen *tartozások kiegyenlítését megtiltsák, vagy feltételekhez kössék*. A 8.286/1914. ME. sz. rendelet pedig már azt mondta ki, hogy tilos a Brit Birodalomnak és Franciaországnak, valamint ezek gyarmatainak és külbirtokainak polgárai és lakosai számára bármilyen módon fizetést eszközölni. Ezt a tilalmat azután kiterjesztették Oroszország (9051/1914. ME.), majd pedig Olaszország, Portugália és Románia polgárait és lakosait is (3591/1916. ME. sz. rendelet).¹⁰ A háború befejezése után azonban természetesen ismét lehetőség nyílt az említett követelések érvényesítésére, mégpedig magyar vonatkozásban a trianoni békeszerződés 231. cikke alapján, amely a hozzá kapcsolt függelékkal együtt nagy részletességgel szabályozta a háború miatt függőben maradt tartozások teljesítését. E rendelkezések szerint ún. felülvizsgáló és kiegyenlítő hivatalt kellett felállítani a háború előtt és alatt lejárt olyan tartozások kiegyenlítésének közvetítésére, amelyeknek teljesítését a háborús állapot folytán részben vagy egészben felfüggesztették. Ugyanott gondoskodás történt a teljesítések kellő garanciáiról is, annak kimondásával, hogy a „Magas Szerződő Felek mindegyike ... felelős lesz állampolgárai tartozásainak ... kiegyenlítéséért”.

⁹ A háborúval kapcsolatos rendeletek és törvények gyűjteménye (Budapest, 1915/I. füzet, 420–463. p.

¹⁰ Uo. 463–470. p., továbbá a szóban forgó gyűjtemény 1917-ben kiadott V. füzetében a 3623–3624. p.

II.

A külkereskedelem kivételes korlátozását követte a *belső áruforgalom* rendkívül sokirányú megszorítása, bár az erre vonatkozó előkészületekre viszonylag későn került sor. A *kezdeményezés* ezen a területen is a katonai szervektől indult ki, ugyanis először Melichar Kálmán honvédelmi miniszteri tanácsos terjesztett elő javaslatot a Kereskedelemügyi Minisztériumban 1912 októberében tartott egyik megbeszélésen a legfontosabb élelmiszeri cikkek árának szabályozásáról.¹¹ Itt némi módosítással elfogadták Melichar javaslatát, aki a kivételes hatalomról szóló törvényjavaslattal foglalkozó és a Honvédelmi Minisztériumban tartott konferencián is előterjesztette azt, ahol ugyancsak elfogadást nyert,¹² s végül bekerült az 1912. évi LXIII. törvény 7. §-ába. E törvény 7. §-ának (4) bekezdése szerint ugyanis: „Ahol attól lehet tartani, hogy a fogyasztási cikkek árai a nem tényleges állományú legénységnek nagyobb számban történő bevonulása következtében aránytalanul ... fel fognak szökni, elrendelheti a minisztérium, hogy ott a legszükségesebb élelmiszeri cikkekért követelhető legmagasabb árakat a közigazgatási hatóság megállapítsa.”

Az 1912. évi LXIII. tc.-ben foglalt felhatalmazás azonban csakhamar kevésnek bizonyult és bővítéséről kellett gondoskodni. Ezt végezte el az 1914. évi L. törvény, amely első szakaszában közvetlenül a kormány számára tette lehetővé az árak maximálását, méghozzá minden korlátozó feltétel nélkül, második §-ában pedig az életszükségleti cikkek *bejelentését* is kötelezővé tette, sőt előírta az említett cikkek saját házi vagy gazdasági szükségleteken túl terjedő részének a hatóság számára maximált árakon akár kényszereszközök felhasználásával kikényszerített *átengedését* is. Az idézett rendelkezések megszegőit pedig két hónapig terjedhető elzárással és 600 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel fenyegette.

E törvényi felhatalmazások alapján aztán a különböző korlátozó rendeletek egész sora jelent meg, melyek közül itt csupán néhány jellemzőbbnek a bemutatására vállalkozhatunk. Így a 240/1915. ME. sz. rendelet feljogosította a földművelésügyi minisztert a közigazgatási hatóságok olyan felhatalmazására, melynek alapján azok a búzából, rozsából, árpából és zabból a meglévő készletek *bejelentését* kötelezővé tehetik. Ugyanez a jogszabály a szóban forgó cikkeknek az Országos Gazdasági Bizottság számára való *átengedését* is kötelezővé tette. Ezt követően a 610/1915. ME. sz. rendelet kiterjesztette a tengerire és a többi mezőgazdasági cikkekre is a *bejelentési és átengedési* kötelezettséget, majd pedig a burgonyakészletek bejelentését és átengedését tették kötelezővé, s mindezt maximált áron.¹³

Az eddig ismertetett rendelkezéseket foglalta össze és bővítette ki a 977/1915. ME. sz. rendelet, amely a bejelentési és az átengedési kötelezettség megismétlésén kívül azt is előírta, hogy a „be nem jelentett elrejtett, vagy eltitkolt készleteknek a házi és gazdasági szükségletet meghaladó részét a hatóság el fogja kobozni”. Ez a rendelet mondta ki továbbá azt is, hogy „a bejelentett készleteket *zár alá vettnek* kell tekinteni, mihez képest a *birtokos* azzal a bejelentéstől *nem rendelkezhetik*, hanem köteles azt az ... Országos Gazdasági Bizottság részére megőrizni és *átszolgáltatni*”. Jellemző e jogszabálynak az a része, amely szerint „az elrejtett és eltitkolt készletek nyomoztatni fognak és azokat, akik a bejelentést elmulasztják, készleteiket elrejtik, vagy eltitkolják, a hatóságnál bárki

¹¹ OL IM.Bi. 1912: 22/70. sz.

¹² OL IM.Bi. 1912: 22/77. sz. alatti jegyzőkönyv.

¹³ *Magyarországi Rendeletek Tára* (Budapest, 1915.) I. kötet, 35–37. p., 65–69. p., 671–672. p.

feljelenetheti és a kihágási eljárás során elkobzandó készlet értékének 1/5-e a feljelentőt illeti.¹⁴

Mindezeket túl a kormány a 952/1915. ME. sz. rendeletében igazolványhoz kötötte a búza, a rozs, a tengeri, a burgonya, továbbá az ezekből előállított liszt és a rizsliszt vonaton, hajón vagy gépkocsin történő szállítását, az 1198/1915. ME. sz. rendeletében pedig a jövőbeli termés adásvételének tilalmát, illetve érvénytelenségét mondotta ki.¹⁵

A háborús gazdasági nehézségeket azonban e jogszabályok segítségével sem sikerült megoldani, ezért sor került az 1916:IV. törvény megalkotására. E törvény 2. §-a szerint „a minisztérium elrendelheti, hogy a *közigazgatási* hatóság *arra*, aki közszükségleti célokra *igénybevett* (rekvirált) vagy közérdekből *zár alá vett* tárgyat jogellenesen *felhasznál* ... vagy közszükséglet kielégítése elől egyéb módon jogellenesen elvon ... a közszükséglet kielégítése elől elvont tárgyak értékének *háromszorosáig* terjedhető *kártérítő* összeget szabhasson ki.”¹⁶ Úgyszintén az idézett törvény 6. §-a pedig súlyos büntetőjogi felelősségre vonást is kilátásba helyez, mert felhatalmazza a kormányt, hogy a háborús jogszabályok megsértését kihágással minősítse, s az ilyen kihágások büntetését 6 hónapig terjedhető elzárással és kétezer koronáig terjedhető pénzbüntetésben állapítsa meg. Oly esetben pedig, amikor megállapítható annak a nyereségnek a mennyisége, amelyre az elkövető cselekményével szert tett, a nyereség kétszeresével növelhető az egyébként kiszabható maximális pénzbüntetés.

Arra nézve, hogy miért vált szükségessé ily szigorú büntetések megállapítása, első sorban és alapvetően a háborúval együtt járó termék- és áruhiány adja meg a választ. Ez tette szükségessé a legfontosabb létszükségleti cikkek, mindenekelőtt a búza, a rozs, az árpa, a tengeri, a burgonya, továbbá a belőlük készített liszt és a rizsliszt árának maximálását is.¹⁷ A termelők, de különösképpen az üzerek azonban a maximális áraknál magasabb árakon akarták és gyakran tudták is értékesíteni a szóban forgó cikkeket, így azokból a kívánt mennyiséget egyre nehezebb volt az állami felvásárlás, egyáltalán a szokásos nyilvános piac számára is biztosítani. Miként Náray Lajos képviselő egyik parlamenti felszólalásában elmondotta, „ha a vármegye első tisztviselője komolyan vette a maga hivatását és komolyan akarta az árak betartását forszírozni, akkor azt tapasztalhattuk, hogy volt ugyan piacunk olcsó árakkal, a piacon azonban árut nem találtunk... Ha azonban az ember valamivel kijebb ment, akkor minden kapu alatt talált külön üzérkedést. De az is megtörtént, hogy az egyik kórház három napon keresztül nem volt képes betegei ellátására tejet kapni..., mert valósággal sztrájkkal feleltek az árak maximálására” a termelők.¹⁸ Ezek a körülmények késztettek egy másik képviselőt annak indítványozására, miszerint „ki kell mondani, hogy minden produkció a háború alatt a köz, minden néven nevezendő magánszerződés, magánvétel érvénytelen az egész háború alatt”. Sőt, úgyszintén ő még ezt sem tartotta volna elegendőnek, mert mind mondotta, „ha megállapítottuk a rekvirálásnál a maximális megélhetési módot, hogy mennyi kenyere lehet valakinek..., menjünk tovább is. Ha én a produkcióra, a gyümölcsre reá tehetem a kezem és az abszolút jogot ezzel relatívvá teszem..., feltétlenül szükségesnek tartom,

¹⁴ Uo. 91–93. p.

¹⁵ Uo. 88–90. és a 664–665. p.

¹⁶ Ez a rendelkezés a közigazgatási hatóságok bírságolási jogának burkolt és ugyanakkor szinte korlátlan kiterjesztését jelentette. Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az 1879. évi XL. törvény 16. §-a 100 forintban maximálta a közigazgatási hatóság által kiszabható pénzbüntetést.

¹⁷ Lásd a 10. jegyzetet, 327–257. p.

¹⁸ Az 1910. évi június 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (a következőkben: *Napló*) (Budapest, 1916.) 27. kötet, 527–528. p.

hogy ... *kimondjuk* majd *a vagyon maximumát* is.”¹⁹ Ilyen rendelkezésekre azonban, mint ismeretes, nem került sor, hanem „csupán” a fent ismertetett és azokhoz hasonló, egyébként tömegesen kibocsátott, jogszabályok végrehajtását igyekeztek minden eszközzel biztosítani. Nagy fontosságú volt ezek közül a jelentősebb élelmiszerek adagolására vonatkozó ún. jegyrendszer bevezetése, amit a liszt és kenyérfogyasztás korlátozása érdekében az 1915. évi 4.586. ME. sz. rendelet tett kötelezővé. E jogszabály 1. §-a szerint ugyanis 1916. január 10-étől „naponként és fejenként búza-, rozs-, vagy árpalisztból, vagy e gabonaneműek keverékéből előállított lisztből legfeljebb 240 grammot szabad fogyasztani”, s ez alól kivételt csak a nehéz testi munkások és az östermelők képeznek, mivel az előbbiek 300, az utóbbiak pedig 400 gramm lisztre jogosultak. A rendelet kimondja továbbá azt is, hogy 7 gramm kenyeret kell 5 gramm lisztnek elszámolni, s előírja, hogy a lisztet és kenyeret 1916. január 10-étől kezdődően „csak a közigazgatási hatóság ... által kibocsátott liszt és kenyérfogyasztási igazolványok ellenében szabad forgalomba hozni, elidegeníteni vagy vásárolni.”²⁰

A fentiekben ismertetett rendelkezések kijátszását főleg a háború második felében rendszeressé váló rekvirálásokkal próbálták megakadályozni, ezek alkalmazása ugyanis lehetőséget adott az elrejtett vagy eltitkolt készletek felkutatására is. Mint a vonatkozó jogszabály előírta, a „házról-házra, tanyáról-tanyára való eljárás során állandóan és minden rendelkezésre álló eszközzel keresni kell a requiráló közegnek a tájékoztatást arra nézve, hol vannak vagy lehetnek rejtett vagy eltitkolt készletek”.

Ezt a korántsem népszerű feladatot egyébként a közigazgatási hatóságok végezték megfelelő segéderők bevonásával, szükség esetén pedig fegyveres karhatalom igénybe vételével.²¹

A rekvirálást végző szervek tevékenységéről azonban indokolt megjegyezni, hogy már kezdetben is sok zaklatást, sérelmet és igazságtalanságot követtek el, különösen a szegényebb sorsú termelőknél. Mint Szabó István (nagyatádi) egyik interpellációjában elmondotta, a tengeri rekvirálása során, ha csak egy fél métermázsa tengerit találtak is kiszagdzánál, azt az utolsó szemig elvették tőle, és nem mentesítették még annak a szegény asszonynak készleteit sem, kinek *férje a harctéren volt*, ő maga pedig gyermekeivel együtt 5–6 métermázsa csöves tengerijéből élt.²²

Az élelmezési nehézségek azonban mindezek ellenére napról-napra nőttek, s fokozódott a parasztság ellenállása is a rekvirálással szemben. „A készletek felhajtásával szemben a parasztok sok helyen fegyveresen álltak ellent”, ezért 1918-ban már csak jelentős katonai erők igénybevétele mellett lehetett a rekvirálásokat lebonyolítani. „Három gyalog hadosztály, közel 60.000 ember állt rendelkezésre” – írja ezzel kapcsolatban Windischgraez Lajos herceg, az akkori közlélelmezési miniszter, és noha az eredményel általánosságban elégedett, maga sem tagadja, hogy a „dolog nem ment minden helyi nehézség és igazságtalanság nélkül”.²³ Amihez a magunk részéről csupán annyi megjegyzést fűznénk, hogy ilyen formán tehát a padlások lesöprése nem Rákosi Mátyás uralma idején kezdődött Magyarországon.

A rekvirált, vagy más módon igénybevett mezőgazdasági terményeket egyébként az 1915. június 26-án alakult Haditermény Részvénytársaság gyűjtötte össze, amely a ter-

¹⁹ *Napló* 26. kötet, 434. p.

²⁰ Lásd a 10. jegyzetet, IV. füzet, 2201–2204. p.

²¹ Lásd az előző jegyzetet, V. füzet, 3202–3210. p.

²² *Napló* 27. kötet, 599. p.

²³ WINDISCHGRAETZ LAJOS: *Küzdelmeim*. (Budapest, 6.n.) 88. p.

melők fejkvótáját és egyéb gazdasági szükségleteit leszámítva, monopóliummal bírt az összes gabona és takarmánykészletek kezelésére. Az őrlésre szánt kenyérmagvakat is ez a szerv osztotta szét a malmok között, majd pedig ugyancsak ez gondoskodott az őrlémények szétosztásáról a kormány utasításainak megfelelően.²⁴ Említésre méltó azonban, hogy a Haditermény Részvénytársaságon kívül még közel 80 hozzá hasonló, de kisebb jelentőségű ún. központot és bizottságot szerveztek meg, amelyek a háborús anyaggazdálkodás különböző területein tevékenykedtek, s ellenőrzésükre a kereskedelmi miniszter 1918 szeptemberében ún. Háborús Gazdasági Szerveket Ellenőrző Hivatal felállítását rendelte el.²⁵ E központok nagy része egyébként a háború folyamán felállított Közélelmezési Minisztérium alá tartozott, valójában azonban „a központok legnagyobb része egyszerűen eszköz volt az érdekelteknek – nagybankoknak, kartelleknek – kezében”, mondta róluk Windischgraetz közlelmezési miniszter, és nem lebecsülendő önironiával azt is hozzátette: „Én aztán osztogathattam a parancsokat, de a dolgok megvalósítása a központok jóakaratótól függött.”²⁶

Persze „a dolgok megvalósítása” a központok „jóakarátán” kívül egyéb tényezőknek, így mindenekelőtt a rendelkezésre álló készletek mennyiségének is függvénye volt. Ezek a készletek azonban mindinkább elégtelennek bizonyultak, miként ez a korabeli jelentésekből megállapítható. „Sertésből 600.000 darabra volna szükség, de csak 420.000 áll rendelkezésre... Kedvezőtlen a helyzet a szemetakarmány területén is, mivel a hadi és polgári szükséglet összesen 14 millió q, míg a jelenleg rendelkezésre álló készletek 2,7 millió q-t tesznek ki” – olvashatjuk ugyanis ezzel kapcsolatban az 1918. február 7-én tartott minisztertanács iratanyagában.²⁷ De hasonló hiányok mutatkoztak más területen is, ami egyre nehezebbé tette a már egyébként is nélkülözhető dolgozó rétegek helyzetét.

„A munkásügyi panaszbizottság közvetlen tapasztalatai azt mutatják, hogy a nagyobb munkásmozgalmak mindig az élelmezési nehézségekkel voltak kapcsolatban” ismeri el maga a honvédelmi miniszter 1917. október 19-én előterjesztett jelentésében, aki állításának igazolására számos példát sorolt fel. Így megemlíti, hogy a Dunagőzhajózási Részvénytársaság pécsi bányatelepén, ahol a munkásság heteken keresztül romlott, dohos lisztet kapott, hüvelyesekhez és burgonyához egyáltalán nem jutott, továbbá a hússzolgáltatásban nyújtott kedvezményt is a vállalat beszüntette, „a kétségbeesetten rossz élelmezés” miatt robbant ki sztrájk. Az Esztergom-Szászvári Kőszénbánya Részvénytársaság dorogi telepén pedig azért szüntették be a munkát a bányászok, mivel a lisztnek, cukornak, zsírnak, szalonnának és a burgonyának csupán kedvezményes ára volt, készlet azonban belőlük nem, úgyhogy a munkásoknak csak töredéke szerezhette meg a szükséges élelmiszereket. Hasonló helyzet alakult ki továbbá a resicabányai, tatabányai, egercsehi bányatelepeken is.²⁸ De nem volt kedvezőbb a falvak vagyontalan dolgozóinak az ellátása sem, mert mint az egyik szolgabíró jelentés megjegyzi, „voltak községek, amelyek sokszor 8 hétig nem kaptak egy falat kenyérré

²⁴ SZTERÉNYI JÓZSEF és LADÁNYI JENŐ: *A magyar ipar a világháborúban*. (Budapest, 1933.) 344–346.

p.

²⁵ Uo. 147–154. p.

²⁶ Lásd a 23. jegyzetet, 86–87. p.

²⁷ IVÁNYI EMMA: *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából*. (Budapest, 1960.) 394–395. p.

²⁸ Uo. 310–311. p.

való lisztet sem”, másutt pedig az is megesett, hogy a lakosság ellátatlan része törvényesen havonta csupán 1,5–2 kg liszthez jutott.²⁹

Ezek a nehézségek elsősorban kétségkívül a háború okozta gyengébb terméseredmények és az egyidejűleg jelentkező háborús termékpusztulás következményei voltak, de igen nagymértékben eredtek abból is, hogy az államhatalom szinte tehetetlen volt a mértéktelenül elburjánzott spekulációval szemben. Pedig már az 1916. évi IX. törvény kimondta, hogy „Aki háború idején *nyerészkedés céljából* közszükségleti cikket *anélkül*, hogy annak forgalombahozatalával *hivatásszerűleg* ... foglalkoznék ... saját házi és gazdasági vagy üzemi szükségletét aránytalanul meghaladó mennyiségben *beszerez*, vétséget követ el, amelynek büntetése két évig terjedhető fogház és száz koronától húszezer koronáig terjedhető pénzbüntetés, és „ugyanígy büntetendő az is, aki hatósági rendelkezés ellenére ilyen cikket a *forgalomtól visszatart*, noha az saját házi vagy gazdasági szükségleteit meghaladja.

Azokról azonban, akik „hivatásszerűleg” tehát mint kereskedők követik el a szóban forgó cselekményeket, hallgat az idézett jogszabály, noha a nyerészkedés mértékét náluk is korlátozni lehetett volna. Ezért mondhatta róla joggal Rakovszky István képviselő a következőket: „Ez a törvény használni nem fog sokat, de ártani sem fog. Lehet, hogy egynehány ember hurokra kerül, azokat megbüntetik, de akik az árdrágítás mesterséges előidézői, azok továbbra is a törvény leple alatt folytathatják ’áldásos’ működésüket, a szegény nép kiuzsorázását.”³⁰

Valóban, a spekuláció virágzott, s ezt maga a közéletmezésügyi miniszter is kénytelen volt elismerni. „Az 1917. évi ’kitünő’ termés rövid néhány hét alatt eltűnt a piacokról, ügynökök, uzsorások, hadinyerészkedők vásárolták össze” – írja ugyanis visszaemlékezéseiben.³¹ S noha az akkori statisztikai kimutatás szerint a termés valójában nem volt ugyan kitűnőnek mondható (búzából pl. 33.538.000 q., szemben az 1913. évi 45.545.000 q-val), mégis igazat kell neki adnunk, részben azért, mert az említett termésmennyiségnek alig több mint egynegyede került csak a Haditermény Részvénytársaság kezelésébe, és ez volt a jellemző a háború többi éveire is,³² másrészt pedig a termés egy részét minden bizonnyal elrejtették és letagadták, így az a hivatalos statisztikában nem szerepelt.

További nehézséget okozott a hazai közellátást illetően az a nem lebecsülhető körülmény, hogy Magyarországnak Ausztria és a közös hadsereg ellátását is messzemenően támogatnia kellett. Korabeli adatok szerint ugyanis Magyarország a közös hadsereg számára évenként közel kétmillió q húst, 45.000 q zsírt, 180.000 q lisztet, 5,5 millió q kenyeret, 3,5 millió q főzelékféléseket szolgáltatott. Ezeken kívül Magyarország segítette Bosznia és Hercegovina, továbbá az osztrák polgári lakosság, sőt a romániai német hadsereg élelmezését is.³³ Ez a rendkívül nagy megterhelés a magyar nemzetgazdaság erőforrásainak kimerülését természetesen gyorsította, és a háborús nyomor fokozásával végső fokon a forradalmi hangulat kialakításában is jelentősen közrejátszott.

²⁹ Pach Zsigmond Pál és Sándor Pál (szerk.): *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918.* című gyűjteményéből TOKODINÉ PUSKÁS JÜLIANNA: *A nemzetgazdaság militarizálódásának hatása a parasztság helyzetére Magyarországon az első világháború idején.* (Budapest, 1956.) 335. p.

³⁰ *Napló* 27. kötet, 565. p.

³¹ Lásd a 23. jegyzetet, 79. p.

³² Lásd a 24. jegyzetet, 347. p.

³³ Lásd a 29. jegyzetet, 313. p.

A hatósági árszabályozás és az árdrágító visszaélések problémái

A világháború kitörése – mint korábban szó volt róla – a közellátás területén is számos új és részben váratlan feladat elé állította a hatalom birtokosait. Ezek közé tartozott az egyes létszükségleti cikkek legmagasabb árának hatósági megállapítása, amit a háború következtében keletkező áruhiány tett elkerülhetetlenné. A háború ugyanis, a dolog természeténél fogva, rengeteg munkáskezet és ígásfogatot vont el a termelésből, miközben a hadsereg létszükségei rendkívüli mértékben megnövekedtek, a külföldről érkező szállítmányok pedig egyre inkább megcsappantak. A szállítások a belső forgalomban szintén akadózottak, s mindezek hatására a lakosság körében és az egyes intézményeknél is – részben talán érthető –, de az áruellátásra nézve mindenképpen kedvezőtlen hatású készletgyűjtési, visszatartási tendenciák jelentkeztek, nem ritkán spekulációs célzattal. Mivel az áruellátásban az ily okok miatt keletkező hiányok kellő mértékben pótolhatók nem voltak, törvényszerűen következett be az árucikkek jelentős részének túlzott ár-emelkedése, melynek letörésére a szabad áruforgalom, a piaccgazdálkodás elvi alapjain álló kormányzat csak nehezen szánta rá magát annak ellenére, hogy bizonyos jogi eszközöket – a mondott célból – már a háború kitörése előtt megalkottak. A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről rendelkező 1912:LXIII. tc. 7. §-ának 4. bekezdése szerint ugyanis: „Ahol attól lehet tartani, hogy a fogyasztási cikkek árai a nem tényleges állományú legénységnek nagyobb számban történő bevonulása következtében aránytalanul és pedig nem indokolt mértékben fel fognak szökni, elrendelheti a minisztérium, hogy ott a legszükségesebb élelmezési cikkekért követelhető legmagasabb árakat a közigazgatási hatóság megállapítsa.” Az 5. bekezdés pedig akként rendelkezik, hogy amennyiben „a katonai előkészületek vagy a háború következtében a fogyasztási cikkek árainak nem indokolt mértékben aránytalanul drágulása a katonaság elvonulása után, vagy más vidéken jelentkezik, a közigazgatási hatóság javaslatára a minisztérium elrendelheti, hogy a legszükségesebb élelmezési cikkekért követelhető legmagasabb árakat a közigazgatási hatóság arra az időre és ott megállapítsa”.

Talán nem éréktelen megjegyezni, hogy ezek a meglehetősen korlátozott felhatalmazások is a katonai szervek kezdeményezésére kerültek be a hivatkozott törvény tervezetbe,¹ és noha a végrehajtásukhoz szükséges rendelettervezetek kellő időben elkészültek, bevezetésükre a háború kitörését követően mégsem került sor. Pedig ezek a tervezetek még eléggé óvatosan közelítették meg az ármaximálás problémáját, így az a rendelettervezet, amit a kereskedelemügyi és a földművelésügyi miniszterek együttes rendeleteként kívántak a hatósági ármegállapítás szabályozásáról kibocsátani, a 2. §-ban kifejezetten hangsúlyozta, hogy „az 1912:LXIII. tc. 7. §-ában foglalt hatósági ármegállapításnak célja *nem* a forgalom rendes menetébe való belenyúlás...”, és az csak a legszükségesebb élelmi cikkekre terjedhet ki. A hivatkozott rendelettervezet a következők-

¹ Országos Levéltár, Igazságügyminisztérium bizalmas iratai, ad. 1912: lajstromszám 22., alszám 70. és uo. az 1912: lajstromszám 22., alszám 77. alatti jegyzőkönyv.

ben (5. §) az ármegállapításra jogosult hatóságokról intézkedik, kimondván, hogy a törvényhatósági és a rendezett tanácsú városokban a polgármester, a nagy- és kisközségeket illetően pedig a vármegye alispánjának hatáskörébe tartozik az árak hatósági megállapítása. Az ármegállapításnak azonban nem lehet célja mindenfajta drágulás megakadályozása – mondja a tervezet –, hanem annak „csupán az aránytalan és meg nem indokolható, tehát a rendkívüli körülményekben kellőleg meg nem alapozott túlságos áremelések ellen kell irányulnia...”, mert ellenkező esetben a lakosságot az a veszedelem fenyegeti, hogy a meglevő áru sem kerül piacra, sőt ha az ármegállapítás hosszabb tartamú, esetleg a termelés is csökken”. (10. §) Szabályozta a rendelettervezet, mégpedig eléggé tüzetesen, a hatóságilag megállapított árak közzétételének módját is (20–21. §), majd leszögezte, hogy azokat a cikkeket, amelyeknek árait a hatóság megállapította, a megállapított áraknál drágábban árusítani (kínálni, eladni) tilos (22. §). E tilalom megszegése egyébként az 1912: LXIII. tc. 7. §-ának utolsó bekezdése értelmében büntetendő (26. §),² amely az árdrágítást kihágásnak minősítette, és két hónapig terjedhető elzárással, valamint 600 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel fenyegette.

Mint arra fentebb már utaltunk, a kormány a háború kitörését követő kezdeti időkben még elzárkózott a létszükségleti cikkek legmagasabb árának hatósági szabályozásától. Ezt a vonakodó magatartást a belügyminiszter 1914. augusztus 5-i keltezésű, 5600. eln.sz. körrendeletének végrehajtási utasítása azzal magyarázta, hogy „az árak hatósági megállapítását a minisztérium mindaddig mellőzni kívánja, amíg azt a kényszerűség elkerülhetetlenné nem teszi, mert tudatában van annak, hogy a hatósági ármegállapítás alig simulhat a nehéz viszonyokhoz olyan mértékben, mint ahogy azt a méltányosság megköveteli”.³ A belügyminiszter hivatkozott körrendelete ezért megelégedett annak rögzítésével, hogy az élelmiszerek és az elsőrendű szükségletek kielégítésére szolgáló egyéb cikkek (tűzelőanyag, ruházat, katonai felszerelés stb.) árát vagy az ezek körül szükséges szolgáltatások díjazását aránytalanul magas összegben megszabni (mármint az eladó részéről – T.Á.) nem szabad, s a szóban forgó tilalom megszegését kihágássá minősítette, és tizenöt napi elzárással, valamint 200 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel rendelte büntetni. Annak megítélését pedig, hogy „a fennforgó konkrét esetben a megszabott ár vagy díjazás összege aránytalanul magasnak minősíthető-e az adott viszonyokhoz képest”, a belügyminiszter rendelete az eljáró közigazgatási hatóság diszkréciójára bízta, amely a 155 587/1914.B.M. sz. körrendelet értelmében kétely esetén a kereskedelmi és iparkamarák véleményét kérhette.⁴

Aligha szorul bizonyításra, hogy a most vázolt jogszabály eleve teljesen alkalmatlan volt az egyre inkább elburjánzott háborús áremelkedések meggátlására, és mivel a magyarországi fogyasztó közönség mellett Ausztria, valamint a hadsereg érdekei is ezt követelték, 1914. november 28-i keltezéssel kibocsátásra került a 8682/1914.M.E. sz. kormányrendelet, amely a búzáért, rozsért, árpáért és tengeriért, az ezekből előállított lisztért, valamint a burgonya- és rizslisztért követelhető legmagasabb árak megállapításáról intézkedett. Figyelmet érdemel azonban, hogy még ez a jogszabály sem írt elő fix összegekben meghatározott maximális árakat, hanem a fennálló viszonyokhoz alkalmazkodva törekedett a követelhető legmagasabb árak megállapítására. Rendelkezései szerint

² Békés Megyei Levéltár (Gyulai Állami Levéltár, 1197), Tájékoztató a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről. J-25. b. (Budapest, 1914.) 165–175. p.

³ Magyarországi Rendeletek Tára (a következőkben – *MRT*), 48-ik folyam 1914. (Budapest, 1914.) II. kötet, 1527–1529. p.

⁴ Uo., valamint a 2287–2288. p.

ugyanis a búzánál és a rozsnál az 1914 októbere utolsó két hetében kialakult átlagos vételárat, árpánál és tengerinél pedig a november első két hetében kialakult átlagos vételárat kellett maximális árként figyelembe venni. A lisztművek legmagasabb árai pedig az illető gabonaneműek áraihoz igazodtak, illetve burgonya- és rizsliszt esetében ez utóbbi lisztféleségek tényleges piaci árának kellett, hogy megfeleljenek. A vázolt szempontok alapján aztán járasonként és városonként külön kellett a maximális árakat megállapítani, illetve kiszámítani, és ebből a célból a rendelet ármegállapító bizottságok felállítását írta elő. E bizottságok tagjai a vármegyékben a főispánnak vagy helyettesének elnökleite alatt az alispán, a járási főszolgabírák és a rendezett tanácsú városok polgármesterei vagy helyetteseik lettek, a törvényhatósági joggal felruházott városokban pedig úgyszintén a főispánnak vagy helyettesének elnökleite alatt a városi tanács tagjai, akik a helyi érdekképviselői, illetve szakmai szervezetek meghallgatása után hozták meg döntésüket. Az idézett jogszabály végül úgy rendelkezett, hogy 1914. december 10-e után a benne felsorolt cikkeket a megállapított legmagasabb árnál drágábban árusítani tilos, kivéve mégis a kicsinyben vagy részletkereskedelemben történő árusítást, de az eladó ezekben az esetekben is csak olyan árakat számíthat, amelyek a megállapított legmagasabb árnál nem aránytalanul magasabbak. A fenti tilalmak megszegése kihágásnak minősült, amely továbbra is csupán tizenöt napig terjedhető elzárással és 200 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel volt büntetendő.⁵

A fentiekből úgy tűnik, hogy a kormány most hivatkozott rendelete az 1912:LXIII. tc. 7. §-ának megfelelően, a tényleges ármegállapítást a helyi közigazgatási szervek hatáskörében hagyta, noha annak lehetséges mértékét behatárolta. Az 1914. december 21.-i keltezéssel kibocsátott 9227/1914.M.E. sz. kormányrendelet azonban már nincs tekintettel a helyi szervek törvény biztosította ilyen jogkörére, mert ebben a kormány azok teljes mellőzésével országosan egységesen 24 koronában maximalta a zab árát,⁶ feltehetően a hadsereg ló-ellátásának megkönnyítése céljából.

Mint az utóbbi példa is szemlélteti, az 1912:LXIII. tc. 7. §-ában biztosított felhatalmazások nem mindenben bizonyultak a hatósági árszabályozást illetően a kormány számára a háború folyamán elegendőnek, ezért gondoskodni kellett azok megfelelő módosításáról, bővítéséről. Sok egyéb mellett ezt végezte el az első háborús év végén megalkotott 1914:L. tc., melynek témánkkal kapcsolatos első §-a nemcsak azt szögezte le, hogy „a minisztérium rendeletére a közigazgatási hatóság az életszükségleti és más elsőrendű közszükségleti cikkekért követelhető legmagasabb árakat megállapítani köteles”, hanem azt is kimondta, hogy „a minisztérium a magyar szent korona országainak akár egész területére, akár egyes részeire nézve közvetlenül maga állapíthatja meg az ... említett cikkekért követelhető legmagasabb árakat”, s azokat az így megállapított áraknál drágábban árusítani tilos. E tilalom megszegését azután a hivatkozott törvény 9. §-a kihágássá minősíteti, melynek büntetése két hónapig terjedhető elzárás és 600 koronáig terjedhető pénzbüntetés. Azon kívül – de ezt már ismét az első § rendeli el – a „magasabb ár fizetése a többletre nézve hatálytalan és a vevő a többletet hat hónapon belül visszakövetelheti”. S végül „az árba be kell számítani mindazokat a mellékszolgáltatásokat is, amelyeket a vevő a vételáron felül ellenértékül adott vagy ígért”.

Az 1914:L. tc. témánkkal kapcsolatos első §-a tehát egyrészt bővíti a maximalás alá vonható árucikkek körét (legszükségesebb élelmezési cikkek helyett életszükségleti és

⁵ Lásd a 3. jegyzetet, 2611–2616. p.

⁶ Uo. 2664–2665. p.

más elsőrendű közszükségleti cikkekre), másrészt növeli a kormány jogkörét is az ármegállapításban. Intézkedett továbbá az ádrágító visszaélések magánjogi hatásáról, és igyekezett elejét venni annak is, hogy különböző mellékszolgáltatások kikötésével a maximális árak burkolt túllépésére kerülhessen sor. Végül, de ez már az egész törvényre, pontosabban annak tervezetére vonatkozik, az 1914:L. tc. javaslatának parlamenti vitája arra is lehetőséget adott, hogy a törvényhozás tagjai, elsősorban a parlamenti ellenzék képviselői véleményt mondjanak a kormány addig követett háborús gazdasági politikájáról, s ezen belül a hatósági árszabályozás problematikájáról. A következőkben tehát a vonatkozó parlamenti vitából idézünk, illetve részleteket közlünk néhány ellenzéki vezető témánkat érintő felszólalásából.

Az ellenzéki vezetők, s ez talán nem csupán a háború első szakaszában érvényesülő parlamenti béke következménye volt, akkor még általában nem támadták komolyabban a kormány háborús árpolitikáját, inkább csak némileg késedelmesnek és részben elégtelennek ítélték a kormány e téren foganatosított intézkedéseit. Apponyi Albert például kijelentette, hogy a kérdéses törvényjavaslat közigazgatási vonatkozású rendelkezéseit nagyjából helyesnek tartja, „csak az az egy kifogásom van – folytatta –, hogy azok az intézkedések, amelyek az élelmi és egyéb elsőrendű szükségleti cikkek árainak abnormis, még a háborús idők által sem ... megokolható felszökkenését meggátolhatták volna, nem történtek meg már régen”.⁷ Hasonló értelemben szólalt fel Batthyány Tivadar, az ellenzék egy másik, úgyszintén jól ismert, neves képviselője is, aki úgy vélekedett, hogy a drágaság kérdésének helyi megoldása „majdnem olyan fontos, mint maga a háború viselésére vonatkozó intézkedés”. Batthyány szintén hangsúlyozta, hogy szerette volna, ha „e tekintetben kissé korábban történtek volna intézkedések”, majd leszögezte, hogy „itt a kormánynak egy kötelessége van: az indokoltság legalsóbb határáig leszorítani hatalmi ténnyel, hatalmi szóval az árakat”. Felszólalásából kitűnően a megállapított gabonaárakat túlságosan magasnak tartotta, de egyetértett azzal, hogy a kormány pillanatnyilag csak a gabonafélékre és a lisztre nézve kívánta az árakat maximálni. A jövőre nézve azonban felvetette a cukor, a burgonya, a szén és a hadfelszerelési cikkek hatósági ármegállapításának szükségességét, s ebben támogatta egy további neves ellenzéki képviselő, Rakovszky István is.⁸ Itt érdemel végül említést, hogy Csik vármegye közönsége feliratot terjesztett az országgyűlés elé a drágaság enyhítése tárgyában, amit azonban az elnök az 1914:L. tc. elfogadásával elintézettnak jelentett ki.⁹

Összegezve az elmondottakat, a kormány tehát nem csupán újabb, bővített felhatalmazást kapott a parlamenttől az árszabályozást illetően, hanem a vita során ösztönzést és sürgetést is a drágaság letörésére. Bizonyára ez is szerepet játszott abban, hogy a következő háborús évben, 1915-ben, majd később is tömegesen kerültek kibocsátásra azok a jogszabályok, amelyek az egyes létszükségleti cikkek árait szabályozták, s amelyek közül néhányat az alábbiakban megemlítünk. Így legelsőként a kereskedelemügyi miniszter 1915. január 5-én kelt 913. sz. „hirdetményét”, amely a búzára, rozsra, árpára, tengerire, valamint az ezekből készült lisztre nézve a 8682/1914.M.E. sz. rendelet értelmében megállapított árakról ad tájékoztatást. Az árakat különben törvényhatósággént és ezen belül gyakran járásonként is elkülönítve állapították meg, így pl. a búzaárak 39–

⁷ Az 1910. évi június hó 21-én hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (a következőkben *Napló*) (Budapest, 1915.) 26. kötet, 214. p.

⁸ Uo. 216–218. p.

⁹ Uo. 207., 221. p.

41,50 korona között váltakoztak,¹⁰ ami elég tekintélyes áremelkedést jelentett a háború előttihez képest, mert a háború kitörésekor a búza mázsánkénti ára alig volt több 27 koronánál.¹¹ Úgyszintén a gabonaféleségek és lisztneműek árszabályozásával kapcsolatosan indokolt továbbá említést tenni a kormány január 28-án kelt 422/1915.M.E. sz. rendeletéről is., amely az említett cikkekért követelhető maximális árak túllépésének büntetését az 1914:L. tc. 9. §-a értelmében két hónapig terjedhető elzárásra és 600 koronáig terjedhető pénzbüntetésre emelte,¹² ami a korábbi tizenöt napi elzárással és 200 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel szemben jelentett bizonyos mérvű szigorítást.

A gabona és lisztféleségek árszabályozásán kívül ugyancsak 1915-ben sor került a korpa, a hüvelyesek, a cukor, a burgonya, az árpagyöngye, a disznósír, a szalonna, a sertéshús legmagasabb árának kormányrendelettel történő megállapítására, és hasonlóképpen szabályozták a repce, a lenmag, a búkkönymag, a kendermag, a gypjű, a kikészített kender maximális árát, valamint a marha- és lóborékért, az egyes ásványolajtermékekért, a rézgálicért, a réz- és nikkelárak pótlásául szolgáló öntött és kovácsolt vasárakért, a tölgy- és fenyőkéregért, a gubacsért, a tölgyfakivonatért, végül a takarmányozási célokra szolgáló ipari termékekért követelhető legmagasabb árakat.¹³ Az egyes cikkek árait a háború folyamán azután ismételtén újraszabályozták, és egyre inkább bővült az árszabályozás alá eső árucikkek köre is. Mindvégig jellemző maradt azonban, és szükségszerűen sok vitára adott okot, hogy a hatósági ár megállapítás zömében a mezőgazdasági termékeket érintette, noha Tisza István miniszterelnök nem egyszer cáfolta, hogy ennek oka az iparnak nyújtott egyoldalú kedvezés lenne. Ezzel szemben a miniszterelnök hangoztatta, hogy „a kormánynak, midőn a fogyasztóközönség zavartalan ellátása és az árdrágítás lehető megakadályozása céljából az elsőrendű életszükségleti cikkeket illetően megfelelő forgalmi korlátozásokat és ármaximálásokat léptettek életbe, egyes egyedül az szolgáltat kiindulópontjául, vajon az illető életszükségleti cikk természete a határszabások alkalmazását megengedi-e vagy sem... Az állam csakis egyes, könnyen eltartható és szállítható oly fungibilis tömegárak árát szabályozhatja, amelyekre egyöntetű minőségüknel fogva lehetőleg egységes ár állapítható meg, s amelyek szükség esetén rekvirálás útján megszerezhetők, s a fogyasztás rendelkezésére bocsáthatók. Arra vonatkozólag tehát – szögezte le Tisza –, hogy valamely árucikk a határszabás-megállapítás alá vonható-e, nem az a döntő, vajon az illető árut a mezőgazdaság vagy az ipar állítja-e elő, hanem az, hogy az árucikk természete szerint a hatósági korlátozások tekintetében a most jelzett előfeltételek fennforognak-e... Az egyöntetű ár országos megállapítása ez alapon tehát csak az oly tömegárakra nézve volt kimondható, amelyek fajlag és nem egyedileg kerülnek a kereskedelembe, mint az élelmiszerek egész sorozatán kívül a szappan, bőr, gypjű, cukor stb.

Az ipari készgyártmányok legnagyobb részénél ezzel ellentétben az egyes készítmények értéke között a felhasznált anyaghoz és a kiállításra fordított munkához képest a minőségi különbségek változatos skálája keletkezik, amely az egyöntetű ár megállapítást egyenesen lehetetlenné teszi” – állította a miniszterelnök. Ha pedig „az ármaximálás az

¹⁰ MRT 49-ik folyam 1915. (Budapest, 1915.) I. kötet, 284–294. p.

¹¹ Pach Zsigmond Pál és Sándor Pál (szerk.): *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918. c. tanulmánygyűjteményéből* TOKODYNÉ PUSKÁS JÜLIANNA: *A nemzetgazdaság militarizálásának hatása a parasztság helyzetére Magyarországon az első világháború idején* (Budapest, 1956.), 314. p.

¹² Lásd a 9. jegyzetet, 50–51. p.

¹³ MRT 49-ik folyam 1915. (Budapest, 1915.) I–II. kötet. (Lásd az I. kötet elején található szak- és időrend szerinti tárgymutatót, különösen a miniszterelnöki [„minisztériumi”] rendeleteket.)

ily ipari készítményekre, mint pl. a lábbelire és ruházati cikkekre vagy fehérmeműre mégis kiterjesztenék, ez csak azt vonná maga után, hogy a meghatározott legmagasabb ár a gyakorlatban tulajdonképpen minimális árrá alakulna át. Ebben az esetben az igen nagy minőségbeli és értékbeli különbségek ellenére a silányabb minőségű áruk a fogyasztóközönség érdekeinek rovására a kereskedelemben ellenőrizhetetlenül a jobb minőségi áruk maximális árain kerülnének forgalomba, nem is említve azt, hogy az ármaximálást követő és annak hatályosságát biztosító további rendszabályok, nevezetesen a rekvirálás, az elraktározás és egyenletes szétosztás ezekre az árukra nézve a gyakorlatban egyenesen keresztülvihetetlennek bizonyulnának.” A miniszterelnök álláspontja szerint: „Éppen ezért az ily cikkekre nézve nem a maximálásban, hanem a fogyasztók érdekeinek lehető megóvására irányuló helyi-hatósági intézkedések egész rendszerében kell a megoldást keresni, amire a törvény és a különböző kormányrendeletek meg is adják a kellő alapot”, különösen a 4207/1915. M.E. sz. minisztériumi rendelet.¹⁴

Tisza és kormánya tehát az iparcikkek országos, kormány szintű ármaximálása helyett a helyi hatósági intézkedések egész rendszerével kívánta a fogyasztók érdekeit az uzsorával szemben megvédeni, amelyre az általunk még nem vizsgált 4207/1915. M.E. sz. kormányrendelet biztosított felhatalmazást. Indokolt tehát a szóban forgó jogszabály vázlatos áttekintése, noha annak legtöbb intézkedések a hatósági ármegállapításnál *kevesbé direkt* módszerekkel kísérli meg az indokolatlan áremelkedéseket megakadályozni.

Az 1915. november 23-án kelt 4207-es M.E. sz. rendelet, amely már címében is „a lakosságnak életszükségleti cikkekkel ellátásáról és az árdragító visszaélésekről” rendelkezik. Mindenekelőtt az életszükségleti cikkek fogalmát igyekszik meghatározni, 3. §-a szerint ugyanis: „...életszükségleti cikkek alatt az ember elsőrendű életszükségleteinek kielégítésére közvetlenül rendelt ingó dolgokat, valamint az ezek előállításához közvetlenül vagy közvetve szükséges ingó dolgokat kell érteni”, vagyis azok, amennyiben a fenti kritériumoknak megfelelnek, mind iparcikkek, mind mezőgazdasági termények egyaránt lehetnek.

Magára a helyi szintű hatósági ármaximálásra a 6. § biztosít felhatalmazást, amennyiben kimondja, hogy „a *közigazgatási hatóság* (ami alatt az 1. § szerint a belügyminiszter és az alsóbbfokú közigazgatási hatóság értendő – T.Á.) az életszükségleti cikkek-re nézve szakértők közbenjöttével *megállapíthatja azt a legmagasabb árat*, amelyet érték hatósága területén a közvetlen fogyasztás céljait szolgáló (kiskereskedelmi) forgalomban az árusítók követelhetnek.” Ha azonban „valamely cikkre nézve a legmagasabb árt – akár az egész országra, akár az illető hatóság területére nézve – a minisztérium már szabályozta, ez a szabályozás az irányadó” – mondja a hivatkozott §, amely tehát az országos szintű ármegállapítás elsőbbségének biztosítása mellett adta meg a helyi hatóságok számára a kiskereskedelmi forgalomban követelhető legmagasabb árak megállapításának jogát. Ezt a jogosultságot azonban a miniszterelnök közlésének megfelelően számos további felhatalmazás egészítette ki. Így pl. a 4. § szerint a közigazgatási hatóság a saját hatósága területén lévő készletek birtokosát arra kötelezheti, hogy készleteit a hatóságnál *bejelentsék*, és a hatóságnak vagy megbízottjának jogában áll a bejelen-

¹⁴ Hadtörténeti Levéltár, Magyar kir. Honvédelmi miniszter 25 507/1916. Mg/a sz., tétel Mg., alapszám 25 507. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 21 212/1916. sz. beadványához mellékelt, a miniszterelnökhöz intézett „Emlékirata” és a képviselőházhoz intézett „Felirata” a mezőgazdasági üzem viteléhez nélkülözhetetlenül szükséges anyagok és árucikkek határszabása tárgyában. Az utóbbiból idéztük a miniszterelnök lényegében elutasító válaszát.

tesre kötelezett készleteit, raktárait, valamint üzleti könyveit megvizsgálni. A 11. § a hatósági *igénybevételről*, más szóval *rekvizícióról* rendelkezik kimondván, hogy a közigazgatási hatóság a termelőt, a kereskedőt és bármely más személyt, akinek a *hatóság megállapítása szerint* valamely életszükségleti cikkből a saját házi és gazdasági szükségletét meghaladó készlete van, arra kötelezheti, hogy készletének a saját szükségletét meghaladó részét a hatóság utasítása szerint a hatóság részére, vagy az általa megjelölt természetes vagy jogi személy részére készpénzfizetésért *átengedje*. Ugyanez a § a továbbiakban kimondja, hogy a hatóságilag igénybe vett készletek a birtokosnál tizenöt napot meg nem haladó időre *zár alá* vehetők. A zár alá helyezés hatálya különben az, hogy a birtokos az igénybevett készlettel nem rendelkezhetik, hanem köteles azt saját veszélyére az átvételig, illetőleg a zár idejének elteltéig megőrizni. A hatóságilag igénybe vett cikkekért fizetendő *árakról* úgyszintén rendelkezés történt (12. §) oly módon, hogy azokat a közigazgatási hatósági szakértők meghallgatása után állapítja meg a beszerzési vagy előállítási (termelési) árak és költségeknek, valamint az áru minőségének és használhatóságának figyelembe vételével. A 14. § pedig még a hatósági igénybevételt is meghaladó általános *eladási kényszer* bevezetésére adott felhatalmazást. E szerint ugyanis a közigazgatási hatóság arra kötelezheti az életszükségleti cikkek tulajdonosait, hogy készleteiknek azt a részét, amely saját házi és gazdasági vagy üzleti szükségletüket meghaladja, *forgalomba bocsássák*. Nehogy pedig mindez a termelés visszaesését vonja maga után, a 10. § azt mondja ki, hogy a belügyminiszter – a kereskedelemügyi miniszterrel egyetértve – az életszükségleti cikkek előállításával vagy forgalomba hozatalával foglalkozó üzemek tulajdonosait arra kötelezheti, hogy *üzemüket* további rendelkezésig *folytassák*.

Itt indokolt megjegyezni, hogy az életszükségleti cikkek bejelentésére, átengedésére, s az ilyen cikkek termelésével, forgalombahozatalával foglalkozó üzemek birtokosainak az *üzem folytatására* kötelezésére már az 1914:L. tc. 2–4. §-ai is felhatalmazást biztosítottak. A most elemzett 4207/1915. M.E. sz. rendelet azonban ezeken túlmenően az árak túlzott növekedésének meggátolására szolgáló további nagy számú részintézkedést is tartalmazott. 5. §-a például kimondotta, hogy az életszükségleti cikkek árusítói kötelesek az árusításra szolgáló üzleti helyiségekben kifüggeszteni a belügyminiszter által megjelölt életszükségleti cikkek árjegyzékét. A közigazgatási hatóság pedig ezenkívül arra is kötelezheti az árusítókat, hogy meghatározott életszükségleti cikkekért a közvetlen fogyasztás céljait szolgáló (kiskereskedelmi) forgalomban követelt áraknak *hatóságilag láttamozott jegyzékét* árusításra szolgáló üzleti helyiségekben szembetűnően és a vevők részéről jól olvasható módon kifüggesssék. Az olyan jegyzék láttamozását azonban a hatóság köteles megtagadni, amelyben az egyes életszükségleti cikkek ára a hatóságilag megállapított legmagasabb árnál magasabb összeggel, vagy ha a legmagasabb ár megállapítva nincs, a forgalmi árnál aránytalanul magasabb összeggel van feltüntetve. Az árusító pedig köteles az illető cikket a kifüggesztett árért, az ügyletre nem tartozó minden kikötés nélkül, a közvetlen fogyasztás céljait szolgáló (kiskereskedelmi) forgalomban szokásos mennyiségben készpénzfizetésért kiszolgáltatni. A közigazgatási hatóság azonban egyes életszükségleti cikkekre vonatkozólag megállapíthatja a kiszolgáltatható legnagyobb mennyiséget is, sőt a vásárlási jogosultságot megfelelő hatósági igazolástól vagy más feltételtől teheti függővé (jegyrendszer).

Az árak alakulásának lehető kézbe tartását és az árunak a fogyasztóhoz való tényleges eljutását szolgálták a hivatkozott rendelet 7. §-ának a vásári rendészetet érintő egyes rendelkezései is. Ezek szerint a közigazgatási hatóság avégből, hogy a lakosságnak élet-

szükségleti cikkekkel való ellátása biztosíttassék, a vásári (piaci) rendtartásnak egyes rendelkezéseit módosíthatja. Ennek során megállapíthatja az országos, a heti-, vagy napi vásár kezdetének és végének időpontját, valamint a vásár helyét (az állatvásár helyét kivéve), s elrendelheti, hogy a heti vagy a napi vásárokon meghatározott életszükségleti cikkekért követelt árat az árusítók a vásártéren (piacon) folytatott árusításkor a vevők részére szembevetően és olvashatóan kifüggeszék. Úgyisint a közigazgatási hatóság megtilthatja, hogy a heti vagy napi vásárokon meghatározott életszükségleti cikkeket ipari feldolgozás vagy tovább eladás céljából meghatározott időpont előtt akár személyesen, akár megbízott útján vásároljanak, és hasonlóképpen megtilthatja az előbb említett cikkeknek a mondott célból a vásár idején vagy azon kívül, vásártérül (piacul) ki nem jelölt nyílt utakon, utcákon vagy-köztereken személyesen vagy megbízott útján való adásvételét.

A fogyasztóközönség védelmét szolgáló, és az áremelkedések megelőzését célzó intézkedések sora azonban még mindig nem zárult le, mert a hivatkozott 4207/1915. M.E. sz. rendelet 8. §-a szerint az a hatóság, amelynek területén a lakosságnak valamely életszükségleti cikkel való kellő ellátása nincs biztosítva, a belügyminiszter felhatalmazását kérheti ahhoz, hogy a község (város) a hiányzó cikkeknek a szükséges mennyiségben való beszerzését és forgalomba hozatalát megfelelően maga biztosítsa. A 11. § 4. bekezdése szerint pedig a törvényhatóság, melynek területén valamely életszükségleti cikkből hiány van, a szükséglet pótlása végett ahhoz a törvényhatósághoz fordulhat, amelynek az illető cikkből feleslege van. A 9. § viszont a szükségtelen és káros közvetítő, illetve láncolatosságot kereskedelem legalább részleges visszaszorításával kísérelte meg a túlzott drágaságnak elejét venni, és a háborús konjunktúra-lovagokat a kereskedelemből kiiktatni. Ez ugyanis kimondotta, hogy a közigazgatási hatóság a közélémezés célszerű biztosítása végett meghatározott életszükségleti cikkek forgalmának *közvetítését* szabályozhatja, és különösen olyan egyéneket, akik ily cikkek forgalomba hozatalával iparszerűen korábban nem foglalkoztak, vagy szabályszerű ipari jogosultság nélkül, vagy nem hivatásszerűen foglalkoztak, abból kizárhat, vagy rájuk nézve azt előzetes hatósági engedélytől teheti függővé. Az olyanokat pedig, akik a forgalomba hozatallal már korábban is szabályszerű ipari jogosítvány alapján foglalkoztak, a közigazgatási hatóság arra kötelezhette, hogy üzletüket a hatóság által a most hivatkozott rendelet értelmében megszabott módon folytassák, és közülük azokat, akik a hatóság rendelkezésének nem felelnek meg, az illető cikk forgalomba hozatalától eltilthatta.

A lakosságnak életszükségleti cikkekkel ellátásáról és az árdrágító visszaélésekről rendelkező 4207/1915. M.E. sz. kormányrendelet végül nagyszámú büntető rendelkezéssel zárul. Ezek szerint kihágást követ el és az 1914:L. tc. 9. és 17. §-a alapján két hónapig terjedhető elzárással és 600 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő az:

1. aki a hatóság által kívánt adatokat a megszabott határidő alatt be nem jelenti, vagy nem a valóságnak megfelelően jelenti be, a készletet eltitkolja, elrejtji, vagy a hatósági ellenőrzést meghiusítja;
2. aki az 5–9. és a 11–13. §-okban foglalt rendelkezéseket vagy a hatóságnak e §-ok alapján kibocsátott rendelkezéseit megszegi vagy kijátssza;
3. a mezőgazdasági vagy ipari üzem tulajdonosa vagy alkalmazottja, aki az illető üzemben végzendő munkára a polgári vagy katonai hatóság által kirendelt egyénnek a kötelező ellátást megfelelően ki nem szolgáltatja, vagy vele szemben nem megfelelő bánásmódot tanúsít (15. §).

A 16. § szerint hasonlóképpen minősül a cselekménye és ugyanazon büntetéssel sújtandó az is:

1. aki éleltszükségleti cikket a hatóságilag megszabott legmagasabb áron felül vagy hatóságilag megszabott legmagasabb ár hiányában – a piaci helyzetre tekintettel – aránytalanul magas áron hoz forgalomba;
2. aki nyerélszükséglet céljából éleltszükségleti cikket – anélkül, hogy annak forgalomba hozatalával hivatásszerűleg vagy hivatásból folyólag foglalkoznék, vagy annak forgalomba hozatal céljából való megszerzésére hatósági engedélyt nyert volna – saját házi és gazdasági vagy üzemi szükségletét aránytalanul meghaladó mennyiségben beszerez, vagy a hatóság rendelkezése ellenére a forgalomból visszatart;
3. aki éleltszükségleti cikknek előállítására (termelésére) vagy forgalomba hozatalára szolgáló üzemet a hatóság rendelkezése ellenére a viszonyokban rejlő kényszer nélkül megszünteti vagy korlátozza;
4. aki forgalomba hozatal végett előállított (termelt) éleltszükségleti cikket kellő indok nélkül szándékosan megsemmisít, értékében lényegesen csökkent, használhatatlanná tesz, rendeltetésétől lényegesen eltérő célra használ fel, alakít vagy változtat át;
5. aki részt vesz olyan összebeszélésben vagy egyesülésben, amelynek célja a jelen § 1–4. pontjaiban említett cselekmények valamelyike.

A 17. § úgyszintén büntetendő rendelkezéseket tartalmazott, s e szerint is kihágást követ el és az 1914:L. tc. 17. §-a alapján két hónapig terjedhető elzárással és 600 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő:

1. aki avégből, hogy a vásárra (piacra) kerülő éleltszükségleti cikkek mennyiségét csökkentse, és azzal árukat drágítsa, mást lebeszél arról, vagy visszatart attól, hogy éleltszükségleti cikkeit a vásárra (piacra) vigye, vagy ott áruba bocsássa;
2. az az árus, aki a piacra éleltszükségleti cikkeket szállító eladót a piacra érkezése előtt feltartóztatja és tőle az éleltszükségleti cikket megveszi;
3. az az árus, aki a piacra hozott éleltszükségleti cikkeket a vásár idejének kezdete előtt ott eladja vagy megveszi;
4. az az árus, aki éleltszükségleti cikkek vásárlásánál a piacon, az utcán vagy házról-házra elárusítónak a követelt árnál, vagy követelt ár hiányában az addig szokásos árnál aránytalanul magasabb árat kínál vagy felajánl avégből, hogy az áru megszerzését másokkal szemben magának biztosítsa;
5. aki másokat álhírek terjesztésével vagy egyéb módon félrevezet avégből, hogy ezáltal az éleltszükségleti cikkek árának drágulását idézze el.

Aligha szorul bizonyításra, hogy a 4207/1915. M.E. sz. rendelet a maga nagyszámú előírásával nemcsak óriási terhet, hanem addig teljesen ismeretlen feladatokat is rótt a közigazgatási hatóságokra. Különösen ha figyelembe vesszük, hogy a 18. § szerint az említett rendeletbe ütköző kihágások miatt az eljárás a közigazgatási hatóságnak, mint rendőri büntetőbírósnak a hatáskörébe tartozott, ami alól csupán a főváros képezett kivételt, ahol az államrendőrség végezte ezt a feladatot. Ez okozhatta a 19. §-nak azt az előírását, amely szerint a közigazgatási hatóságoknak a jelen rendelet alapján felmerülő árkérdésekben való támogatása végett állandó árszakértő bizottságok alakíthatók.¹⁵ Más-

¹⁵ MRT 49-ik folyam 1915. (Budapest, 1915.) II. kötet, 1767–1775. p.

részt bármily részletes és kimerítő rendelkezéseket tartalmazott is a hivatkozott kormányrendelet, büntetési tételei – egyébként az érvényes törvényi előírásokkal összhangban – még mindig szembetűnően alacsonyak voltak, visszatartó hatásuk tehát vajmi csekély lehetett. Bizonyára ez a felismerés is meghatározó szerepet játszott abban, hogy a kormány már 1915. november 30-án, azaz pontosan egy hét múlva a 4207/1915. M.E. sz. rendelet kelte után, két olyan törvényjavaslatot is az országgyűlés elé terjesztett, amely módot adott hasonló esetekben a fentieknél lényegesen súlyosabb büntetések kiszabására. E javaslatok elfogadás eredményezte azután az 1916:IV. és az 1916:IX. tc.-ek kibocsátását, melyek közül az elsőként említett jogszabálynak a 6. §-a arra hatalmazta fel a kormányt, hogy a háborús rendelkezések megszegését *kihágássá* minősítve, azok büntetését a korábban kiszabható két hónapra terjedő elzárás, valamint 600 koronáig terjedhető pénzbüntetés helyett hat hónapig terjedhető elzárással, valamint 2000 koronáig terjedhető pénzbüntetésben állapítsa meg, amit még a jogosulatlanul szerzett vagyoni előny kétszeresében való elmarasztalás egészített ki. A már címében is az árdrágító visszaélésekről rendelkező 1916:IX. tc. pedig *vétséggé*, sőt adott esetben *büntetté* minősít meghatározott, árdrágítást előidézhető, részben már a 4207/1915. M.E. sz. rendeletben is szereplő magatartásokat, és azok büntetését is ennek megfelelően szabályozza, részletesebb ismertetése ezért feltétlenül indokoltnak mutatkozik.

Az árdrágító visszaélésekről szóló 1916:IX. tc. 1. §-a mindenekelőtt a közszükségleti cikkek saját szükségleteket meghaladó készleteinek háború idején való jogosulatlan *beszerzését* minősíti *vétséggé*, amelynek büntetése két évig terjedhető *fogház* és 100 koronától 20.000 koronáig terjedhető pénzbüntetés. A hivatkozott törvényhely szerint azonban csak azt a beszerzőt fenyegeti a most említett büntetés, „aki háború idején ... *nyerészkedés céljából* közszükségleti cikket anélkül, hogy annak forgalomáhozatalával hivatásszerűleg vagy hivatásából folyólag foglalkoznék, vagy annak forgalombahozatal céljából való beszerzésére hatósági engedélyt nyert volna, saját házi és gazdasági vagy üzemi szükségletét aránytalanul meghaladó mennyiségben beszerez.” Hasonló minősítés és büntetés fenyegeti továbbá azt is – tekintet nélkül hivatására –, aki szintén *nyerészkedés céljából* ily készleteket hatósági rendelkezés ellenére a *forgalomtól visszatart*, vagy pedig háború idején ily cikkek előállítására vagy forgalomba hozatalára szolgáló *üzemét* a hatóság rendelkezése ellenére *megszünteti* vagy *korlátozza*. De ugyanígy büntetendő a hivatkozott jogszabály szerint az is, aki anélkül, hogy kereskedő vagy bejegyzett cégű ügynök volna, közszükségleti cikkeknek árusok vagy más kereskedők részére való *közvetítésével* foglalkozik. Még súlyosabb, éspedig három évig terjedhető *fogház*, valamint a fentiekben említett pénzbüntetés fenyegeti azt, aki háború idején forgalomba hozatal végett előállított közszükségleti cikket kellő indok nélkül *megsemmisít*, értékében lényegesen *csökkent*, *használatatlanná* tesz, *rendeltetésétől lényegesen eltérő célra* használ fel, *alakít* vagy *változtat* át. *Büntett* viszont a cselekmény, ha az életszükségleti cikkből nagyobb készlet semmisített meg, és a büntetés három évig terjedhető *börtön*, valamint a többször említett *pénzbüntetés* (2. §). Sőt, a hivatkozott törvény az eddig felsorolt cselekményeket célzó összebeszélésben vagy egyesülésben való részvételt is a fenti büntetésekkel fenyegeti, az idézett §-okban foglalt megkülönböztetések szerint. Nem büntethető azonban az összebeszélés vagy egyesülés miatt az, aki azt a hatóságoknál feljelenti, vagy attól eláll és erre társait is rábírní törekszik, mielőtt azt a hatóság felfedezte volna, és mielőtt az összebeszélésben vagy egyesülésen kívül egyéb is elkövetett volna (3. §).

Ügyszintén figyelmet érdemlő a hivatkozott jogszabály 4. §-ának az a motivációt sújtó rendelkezése, mely szerint az e törvény alá eső bűncselekmények eseteiben a pénzbüntetés összegének megállapításánál – az 1916:IV. tc. 6. §-a rendelkezéseinek is megfelelően – tekintettel kell lenni annak a nyereségnek a mennyiségére, amelyet a tettes cselekményével illetéktelenül elért, vagy elérni törekedett. S amennyiben megállapítható ennek a nyereségnek a mennyisége, akkor az alkalmazandó pénzbüntetés legmagasabb mértéke a törvényben szabályozott pénzbüntetésnek a nyereség kétszeresével felemelt összege lesz. Végül az 5. § a mellékbüntetésekről rendelkezik és kimondja, hogy a jelen törvény alá eső bűncselekmények eseteiben a hivatalvesztés és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztése is megállapítható, az elítélt az illető cikk vagy hasonló cikkek forgalomba hozatalától számított három évig terjedhető időre eltiltható. Azonkívül az oly községből, amely nem illetőségi helye, határozott időre vagy egyszer s mindenkorra kitiltható, illetve külföldi elítélt az országból kiutasítható és a visszatéréstől eltiltható. Sőt, a bíróság azt is elrendelheti, hogy az ítélet az általa meghatározott egy vagy több belföldi lapban közzétételéssék, míg a 6. § szerint a hivatkozott törvény alá eső bűncselekmények eseteiben a gyorsított bűnvádi eljárás szabályai nyernek alkalmazást.¹⁶

Az árdrágító visszaélésekről szóló 1916:IX. tc. rendelkezéseinek áttekintése után meglepőnek tűnhet, hogy amíg az előkészületi cselekmények büntetendők, éppen a hatósági árak direkt *tülpépésének*, tehát a „törzsbűncselekménynek” a pönalizálása nem szerepel közöttük. Ez a körülmény azonban természetesen nem jelenti azt, hogy az említett cselekmény büntetlenséget élvezett volna, mert a hivatkozott jogszabály miniszteri indokolása szerint, a 4207/1915. M.E. sz. rendeletnek „büntető jogszabályokat tartalmazó egyes rendelkezései a jelen törvényjavaslatnak törvénné válása esetén sem veszítik hatályukat. Így különösen hatályban marad az a rendelkezés (16. §), hogy kihágást követ el, aki életszükségleti cikket a *hatóságilag megszabott legmagasabb áron* felül, vagy hatóságilag megszabott legmagasabb ár hiányában – a piaczi helyzetre tekintettel – *aránytalanul magas áron* hoz forgalomba, hatályban maradnak továbbá a vásári és árusítási rendszetre nézve kiadott szabályoknak megszegését kihágássá nyilvánító rendelkezések (17. §)” is.¹⁷

A fent elmondottakhoz még annyi kiegészítés kívánczik, hogy idővel az utóbb említett cselekmények büntetési tételei is emelkedtek, mivel – mint fentebb láttuk – az 1916:IV. tc. 6. §-a értelmében a kormány a háborús rendelkezések kihágásnak minősített megszegését a korábban kiszabható két hónapig terjedhető elzárás, valamint 600 koronáig terjedhető pénzbüntetés helyett hat hónapi terjedhető elzárással, valamint 2000 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel szankcionálhatta, és a témánkat érintő cselekményeket illetően a kormány ezt meg is tette. Az 1917. szeptember 30-án kelt 3678/1917. M.E. sz. kormányrendelet 32. §-a szerint ugyanis: „A lakosságnak életszükségleti cikkekkel ellátásáról és az árdrágító visszaélésekről szóló 4207/1915. M.E. sz. rendelet 15. §-ában, 16. §-ának 1. pontjában és ezzel összefüggő 5. pontjában, végül az idézett rendelet 17. §-ában meghatározott azon *kihágások büntetése*, amelyek a jelen rendelet életbelépése után követtetnek el, hat hónapig terjedhető elzárás és 2000 koronáig terjedhető pénzbüntetés.” Mely utóbbi ez esetben is a megállapított nyereség kétszeresével növelhető, ha megállapítható annak a nyereségnek a mennyisége, amelyet a tettes cselekményével illetéktelenül elért.¹⁸

¹⁶ Magyar Törvénytár: Az 1916. évi törvénycikkek (Budapest, 1917.) 6–11., 22–27. p.

¹⁷ Uo. 22–23. p.

¹⁸ MRT 51-ik folyam 1917. (Budapest, 1917.) 1737–1738. p.

A mondtak dacára is kétségtelen azonban, hogy a jogalkotó sokkal súlyosabban ítélte meg az árak emelkedését előidéző vagy előidézhető jogellenes *árubeszerzést*, a közszükségleti cikkek tilalmazott *visszatartásának*, *közvetítésének* és nem rendeltetés-szerű felhasználásának a társadalmi veszélyességét, mint a hatósági árak direkt túllépésének a kedvezőtlen következményeit, vagyis az áruzsora elleni harcában döntő hangsúlyt a *prevenció* kapott.

Másrészt nem vitatható az sem, hogy a kormány már az 1915–16-os háborús évek fordulóján olyan hatékony jogi eszközök megteremtésére törekedett, amelyek eredménnyel kecsegtettek az áruzsora visszaszorításában, s ezt bizonyos mértékig a parlamenti ellenzék is honorálta. Az árdrágító visszaélésekről szóló 1916:IX. tc. parlamenti vitájában ugyanis Csermák Ernő ellenzéki képviselő úgy nyilatkozott, miszerint: „A függetlenségi és 48-as párt nevében ki kell jelentenem, hogy ezt a javaslatot általánosságban elfogadjuk.” A részleteket illetően azonban számos kifogással élt, és főleg azt helytelenítette, hogy a saját szükségleteket meghaladó készletek *beszerzése* esetén a javaslat (1. §, 1. bek.) kizárja azok büntethetőségét, akiknek engedélyük van a kereskedelemre.¹⁹ Vázsonyi Vilmos képviselő pedig azt vetette szemére a kormánynak, hogy túlságosan későn és erélytelenül lépett fel az árdrágító visszaélésekkel szemben, majd a *nyerészkedési célzat* pónalizálása helyett annak jogszabályi statuálását követelte, miszerint: „Árdrágító visszaélést követ el az, aki – akár hivatása, akár nem... – *árdrágító célzattal* készleteket vásárol össze, *árdrágító célzattal* készleteket visszatart, *árdrágító célzattal* elsődrendű életszükségleti cikkek forgalombahozatalát vagy termelését korlátozza...” Vázsonyi szerint ugyanis a *nyerészkedési célzat* pónalizálása nem lehet célravezető, „hiszen, aki készleteket gyűjt hivatásszerűleg az nyerészkedni akar, de van egy illegitim és van egy legitim nyereség, és az illegitim nyereség az, ami az *árdrágításra* való pályázásban céloztatik.” Amivel szemben „a kereskedelemnek, a közvetítőknak, a forgalombahozatalnak a nyerészkedés egészen legitim megengedett és feltételezett czélzata...” Vázsonyi az aránytalan áraknak egészen a termelőig visszamenő kutatását is szorgalmazta, és ebből a célból német mintára felállítandó, „inkvizitórius teljes hatalommal felruházott országos és helyi árvizsgáló bizottságok” felállítását követelte, és úgyszintén ő az *eladási kényszernek* „a termelőtől, a nagykereskedőtől egészen a kiskereskedőig” történő statuálását is szükségesnek tartotta.²⁰

A képviselőknek válaszolva azonban Balogh Jenő igazságügyminiszter hangsúlyozta, hogy az eladási kényszer kimondására a 4207/1915. M.E. sz. rendelet 14. §-a is felhatalmazást biztosít, a 19. § pedig árszakértő bizottságok felállítására ad lehetőséget. Az árdrágító célzat pónalizálásától viszont elzárkózott, mert az „olyan speciális dolust alapítana meg, amely abszolúte ismeretlen a magyar bíróságnál, míg a nyerészkedési célzat ismert fogalom, amelyet a büntető törvénykönyv hatálya alá lépte óta 1880. szeptembertől kezdve a bíróságnál százezernyi és milliónyi esetben alkalmaztak, és mindenki tudja mit jelent”.

Ami pedig a törvényjavaslat 1. §-ának azt a kifogásolt rendelkezését illeti, amely csupán az üzérkedéssel *nem hivatásszerűleg* foglalkozók saját szükségletüket meghaladó árubeszerzését pónalizálja, erre nézve az igazságügyi miniszter a következőket válaszolta:

¹⁹ *Napló* 27. kötet (Budapest, 1916.) 560–562. p.

²⁰ Uo. 565–572., 582. p.

„Az első bekezdés rendelkezését azért szorítottam az illető hivatásszerűleg nem foglalkozó egyénekre, mert különben a legnagyobb zavarnak tenném ki azokat a városokat, azokat a szövetkezeti tagokat, vagy azokat a fogyasztó körzeteket, amelyek arra vannak utalva, hogy olyan egyénektől szerezzék be közszükségleti cikkeiket, akik ezen cikkek forgalombahozatalával hivatásszerűleg foglalkoznak. El kell ti. készülni... arra, hogy a jövő aratásig kell bizonyos helyeken, vagy ... bizonyos szövetkezeti székhelyeken termékkészletnek rendelkezésre állni” – hangoztatta az igazságügyi miniszter. „Természetes tehát – mondotta –, hogy aki az ilyen közszükségleti cikk forgalombahozatalával hivatásszerűleg foglalkozik, az azt a készletet olyan mennyiségben fogja beszerezni, hogy a maga fogyasztókörzetségét ... azokkal a közszükségleti cikkekkel egészen 1916. augusztus 15-ig elláthassa. Ha nem szerez be ilyen mennyiségben, akkor kiteszi magát annak, hogy az illető helyen a legnagyobb zavarok lesznek a közszükségleti cikkekkel való ellátás szempontjából. Ha pedig beszerez és ezért pönalizálják, akkor teljesen lehetetlen állapotot teremtünk.”²¹

A kormány és az ellenzék közötti ellentétek az áruzsora letörését illetően azután a későbbiekben még tovább fokozódtak. Ezt bizonyítja a kivételes hatalom igénybevételéről 1916. február 3-án benyújtott miniszterelnöki jelentés parlamenti vitája is, melynek során Lahne Hugó képviselő a meg nem engedett spekulációra, áruzsorára és árfelhajtásra utalva kijelentette, hogy „kivált azért nem fogják az egyesült ellenzéki pártok a jelentést tudomásul venni, mert a kormány e téren ... nem tett meg mindent, amit meg kellett volna tenni és megtehetett volna”.²² Úgyszintén a probléma nagyságát és az e kérdésben fennálló ellentéteket tükrözi az a körülmény is, hogy a vita során az ellenzék által benyújtott tízpontos határozati javaslatnak öt pontja az áruzsorával kapcsolatos és az alábbi követeléseket tartalmazza:

„1. Minthogy a legmagasabb árak megállapítása elkészt és rendszertelenül történt, a ház szükségesnek találja, hogy a nélkülözhetetlen szükségleti cikkek – ideértve úgy a mezőgazdasági termékeket, mint a háztartási cikkeket, tüzelőszereket és közszükségletet képező ipari termékeket is – legmagasabb árai rendszeresen és tervszerűen megállapíttassanak és egyidejűleg a rekvirálás lehetősége is megadassék. Állapíttassék meg külön a termelő, a nagykereskedő és a kisárus által követelhető legmagasabb ár. A kicsinyben való árusításnál is szükséges annak az országos megállapítása, milyen korlátok között szabhatják meg a helyi hatóságok a helyi érvényű árakat.

2. Minthogy a maximális árak sok esetben gyakorlatilag nem érvényesültek, szükséges az eladási kényszer egyidejű kimondása, amely szerint készpénzfizetés ellenében a termelő a maga háztartási vagy üzemi szükségletét felülhaladó készletet, valamint a nagykereskedő a rendelkezése alatt lévő árut a nagykereskedelmi forgalomban szokásos és a kiskereskedő a kicsinyben való árusításnál szokásos mennyiségben büntetés terhe alatt eladni köteles.

3. A már eddig is büntetés alá eső áruzsora mellett szükséges a konjunkturális áruzsora büntető megtorlása is, mert helytelen, hogy míg azok, akik a piaci helyzetre tekintettel aránytalan áron hoznak elsőrendű életszükségleti cikkeket forgalomba, büntetés alá esnek, holott azok, akik mesterkedéseikkel, készleteknek árdrágító célzattal való összevásárlásával vagy visszatartásával mesterséges piaci helyzetet teremtenek, büntetlenek maradnak.

²¹ Uo. 574–578., 583–584. p.

²² *Napló* 29. kötet, 27. p.

4. Szerveztessenek helyileg és országosan árvizsgáló bizottságok, amelyek hatósági hatáskörrel az életszükségleti cikkek árának alakulását állandó figyelemmel kísérik és jogosítva vannak könyvek, számlák, üzleti levelezések, üzlethelyiségek és raktárak megvizsgálására.

5. Gyűjtse össze és tegye közzé a kormány havonként az életszükségleti cikkek árát, mert kellő statisztika hiányában a tájékozódás lehetetlen.”²³

Az ellenzék tehát lényegében a hatósági ármegállapításra irányuló korábbi nézeteit foglalta össze, egészítette ki és rendszerezte a képviselőház elé terjesztett, most hivatkozott határozati javaslatában. A miniszterelnök azonban nem tulajdonított különösebb jelentőséget a benne foglaltaknak, mert mint mondta: „Abban a határozati javaslatban vannak olyan dolgok, amik már megtörténtek, vannak olyanok, amelyeknek keresztülvitelével foglalkozunk, de vannak ismét olyanok is, amelyeket célszerűnek nem találhatunk.” „A dolgok elintézésében itt-ott beállott késedelemnek” ugyanis a miniszterelnök szavai szerint, „nagyon természetes magyarázata, hogy nagyon sok olyan kérdés van, amelyet a katonai tényezőkkel és az osztrák kormány közegeivel is meg kell vitatni”. Az iparcikkek legmagasabb árának hatósági megállapítását szorgalmazó ellenzéki követelést pedig lényegében elutasította, és fentebb már ismertetett, vonatkozó állásfoglalásával egybehangzóan kifejtette, hogy „az ármaximálások kérdésével felelősség mellett nem foglalkozott az, aki azt hiszi, hogy célra vezető volna az összes elsőrendű fogyasztási cikket, *iparcikket is* makszimálni”. „A makszimálást csak oly cikkekre nézve szabad megszabni – hangsúlyozta a miniszterelnök –, amelyek könnyen szállíthatók, könnyen kezelhetők, fungibilis dolgok, amelyeknél kvalitatíve nincs nagy árkülönbőség, vagy pláne..., az áru egyénisége szerint árkülönbőségek nincsenek, ahol tehát az állam beavatkozása nem függeszti fel a forgalmat, nem zavarja össze teljesen a fogyasztás igényeinek kielégítését.”²⁴ Az eladási kényszer kiterjesztését illetően pedig – noha ezt már nem az ellenzék határozati javaslata kapcsán mondta el –, a miniszterelnök úgy vélekedett, hogy „az eladási kényszer szempontjából a *kisárusok* természetesen nem eshetnek egyenlő... elbánás alá a *termelőkkel*, vagy a *társadalom egyéb tényezőivel*, azon egyszerű oknál fogva, mert a kisárusnak élethivatása éppen a nagyközönség kiszolgálása, az, hogy mindazt, ami nála raktáron van, bárkinek, aki azért bejön, fiksz áron eladja.” Ezzel szemben azoknál, akik nem ily élethivatásszerűen foglalkoznak eladással, „nem lehet mást tenni, mint a hatóságnak megadni a jogot, hogy oly esetekben, amidőn szükség van rá, ezeket is kényszerítsék készletük áruba bocsátására”.²⁵

Tisza különben nem vitatta, hogy a közellátás területén hibák történtek és történnek, ezt azonban azzal magyarázta, hogy „nincs kormány, amely képes legyen pótolni a gazdaságok automatikus organikus életét”. A kormány, ha késedelmesen és a kellenél lassabban is, de beavatkozott gazdasági életbe – hangsúlyozta a miniszterelnök –, de „nem akart túlmenni a beavatkozásban a minimumon, mely feltétlenül szükséges, mert meg volt győződve, hogy a legtökéletesebb állami és közhatósági szervezés is sokkal rosszabb, mint a szabad gazdasági élet automatikus műve”.²⁶

Tisza utóbb idézett szavai jól tükrözik azt a szinte feloldhatatlan ellentmondást, amely a kormányfő liberális gazdasági felfogása és a háborús gazdasági kényszerhelyzet között fennállott. A gazdasági kényszerintézkedések foganatosítása során jelentkező

²³ Uo. 32–33. p.

²⁴ Uo. 71–72. p.

²⁵ Uo. 128. p.

²⁶ Uo. 70. p.

óvatosságot azonban mégsem csupán elvi megfontolások okozhatták, hanem bizonyára azok a kedvezőtlen jelenségek is, amelyek ezeket az intézkedéseket kísérték, különösen az ármaximálás áruhiányt előidéző hatása. Erről nézve ugyanis meglehetősen lehangoló tapasztalatai lehettek, mert mint az egyik képviselő felszólalásában már korábban elmondotta: „Ha a vármegye első tisztviselője komolyan vette a maga hivatását és komolyan akarta az árak betartását forszírozni, akkor azt tapasztalhattuk, hogy volt ugyan piacunk olcsó árakkal, a piacon azonban árukat nem találtunk.”²⁷ Sőt, maga a belügyminiszter is arról panaszkodott, miszerint: „A maximálás első következménye, hogy az áru szívesen elkerüli azt a helyet, ahol az ár makszimálva van.” „S nemcsak, hogy elvonul az áru másfelé, de néha egészen el is fogy”, mondotta a belügyminiszter, aki rámutatott, hogy „vannak olyan áruk, amelyeket naponta kell termelni, és ha a termelő itt túlságosan megszorítatik ... egyszerűen felhagy a termeléssel”. Ugyancsak Sándor János belügyminiszter a következőkben utal arra is, hogy spekuláció megelőzése céljából a maximálás miatt történik kétféleképpen. A kormány maximálta országosan a gabonát, a burgonyát, a vetőmagot, a korpát, a zsírt és sok egyéb cikket. A többiekre nézve azonban a törvényhatóságoknak adta meg ezt a jogot. Ha ugyanis a kormány a fővárost, a nagypiacokat és a külföldet véve alapul országszerte maga állapítaná meg a maximális árakat, „akkor vidéken rögtön utána szökne az ár (s) a makszimális árból minimális ár lenne” – mondotta.

A belügyminiszter végül – az igazságügyminiszterhez hasonlóan – hangsúlyozta, hogy a kényszerelárusítás nemcsak a kisárusra, hanem a termelőre és a nagykereskedőre is vonatkozik a 4207/1915. M.E. sz. rendelet alapján, és ugyanez a jogszabály ármegállapító bizottságok felállítására is lehetőséget ad a törvényhatóságoknak.²⁸

A kormány álláspontját is tükröző belügyminiszteri felszólalásra azonban Vázsonyi azt az ellenvetést tette, hogy valóságos eladási kényszer csupán a kisárusokra vonatkozik, míg a többiekkel szemben legfeljebb esetről-esetre szóló rekvirálás, kisajátítás alkalmazható, külön hatósági rendelkezésre. Az árvizsgáló bizottságot illetően pedig azt hangsúlyozta, hogy míg a többször hivatkozott 4207/1915. M.E. sz. rendelet pusztán szakértői véleményezési joggal felruházott ilyen bizottságok létrehozását teszi lehetővé, addig az általa követelt árvizsgáló bizottság „hatósági joggal felruházott ... bizottság, amely nem csak szakértői véleményt ad, hanem joga van az áralakulás legalitását követelni, e célból bemenni a raktárba, a pinczébe, könyveket vizsgálni, szóval megállapítani, hogy az áralakulás legitim-e vagy uzsoranyereség van-e.” Végül az országos és helyi szinten történő ármaximálás szétválasztásáról is nyilatkozott az ellenzék szónokája, aki szerint „lehetetlen a helyi makszimálást minden korlát és útbaigazítás nélkül neki ereszteni a közönségnek, mert így a helyi maximálások egymással való versenyzésére vezet az, és az áraknak nem a leszállását, hanem emelkedését eredményezi: azt, hogy az egyik piac magasabb áron el akarja vonni az árut a másik piactól”.²⁹

A vita aztán az 1917-es esztendőben is továbbgyűrűzött a kormány és az ellenzék között hatósági árszabályozás ügyében, főleg az iparcikkek hatósági ármegállapítását illetően. Ennek során Ábrahám Dezső képviselő egy 1917. január 31-én beterjesztett interpellációjában figyelmeztetett arra, milyen veszélyes kihatásai lehetnek annak, ha „Magyarországnak nyerstermékeit, őstermelési cikkeit makszimálják, viszont a jórésben Ausztriából befolyó iparcikkek makszimálatlanul maradnak”. „E körülmény egy

²⁷ Napló 27. kötet, 527. p. (Návay Lajos felszólalásából)

²⁸ Napló 29. kötet, 122–126. p.

²⁹ Uo. 127–128. p.

őstermelő államban tökéletes elszegényedést vonhat maga után” – mutatott rá Ábrahám. Majd a helyi árszabályozást illetően ő is arra a megállapításra jutott, hogy amennyiben „egy szabad kir. város, vagy egy más törvényhatóság területén makszimálják az iparcikkeket, azok onnan el fognak tűnni, s elmennek oda, ahol nincsenek makszimálva. Ezt egységesen kell makszimálni, mert részletes, aprólékos makszimálásokról nem lehet szó.”³⁰

Ábrahámnak válaszolva Harkányi Dezső kereskedelemügyi miniszter viszont arra hivatkozott, hogy ő nem kényszerítheti az Ausztriában vagy Németországban lévő vállalatokat, hogy az árut az általa megszabott áron adják.³¹ Amire a másik oldalról az a válasz érkezett, hogy Ausztria nem engedi az iparcikkeket maximálni, noha Ausztria és Németország csak nekünk tudja eladni iparcikkeit, és még békében is ránk vannak utalva. Felmerült továbbá a vitában az is, hogy az iparcikkek árának maximálása miatt termelni nem akaró gyárakat katonai kezelésbe lehet venni.³²

Úgyszintén az iparcikkek legmagasabb árának hatósági megállapítását szorgalmazta felszólalásában Szterényi József is, aki 1917. február 21-én a kivételes hatalom igénybevételéről szóló hatodik miniszterelnöki jelentés vitájában a Budapesti Kereskedelmi- és Iparkamara adatai alapján valóban riasztó adatokat sorolt fel az említett cikkek árainak emelkedéséről. Szterényi elmondotta, hogy 1914 júniusa és 1916 júliusa között a közönséges gyermekcipő 200 %-kal, a férficipő 209–269 %-kal, a közönséges férficsizma 263–483 %-kal, a közönséges női cipő 218–263 %-kal, a közönséges férfiöltöny 150–225 %-kal, a kék munkásruha szövete 450 %-kal, a köszén és barnaszén 42–43 %-kal, a közönséges mosószappan 1002–1190 %-kal, a petróleum 53–62 %-kal, a tűzifa pedig 80 %-kal drágult. Szterényi azt sem hallgatta el, hogy a kereset és az áremelkedések között rettentő diszharmónia van és végzetes következménye lesz, ha határt nem szabunk úgy az egyik, mint a másik irányban.

„Minden érdekünk azt parancsolja, hogy az iparcikkek makszimálása is megtörténjék” – mondotta Szterényi –, majd a német mintára hivatkozva azt javasolta, hogy a raktáron lévő készletek árát az árellenőrző bizottságok határozzák meg, ami különösebb nehézségekbe nem ütközik. Ami pedig a „jövő gyártást” illeti, itt valóban nehézségek jelentkeznek, és az ármaximálást itt valóban sok cikk vonatkozásában nem lehet alkalmazni, „de nagy részénél e cikkeknek ... ez igenis lehetséges” – vélte Szterényi –, mert „meg lehet a gyártási minőségeket állapítani”. Szterényi ezért azt javasolta, hogy „nyúljunk bele a termelés osztályozásába”, és meghatározott cikkeket csak két-három minőségben legyen szabad gyártani, mert „ha korlátoztuk a gyártmányok számát..., megadtuk a módját annak, hogy az árakat a jövőben szabályozhassuk”.³³

Szterényi felszólalása után – amely egyébként igen részletes összehasonlítást is adta a háború folyamán Európa főbb nagyvárosaiban kialakult áraknak, illetve az áremelkedések arányának, amiből egyértelműen kitűnt, hogy az áremelkedések Budapesten voltak a legnagyobbak –,³⁴ különösen Haller István február 24-i felszólalása érdemel témánkat illetően figyelmet. Ez ugyanis találóan szemlélteti Tisza és kormánya lehetetlen helyzetét az iparcikkek ármaximálásának, s egyáltalán a gazdasági kényszerintézkedések foganatosításának ügyében. Haller szerint Tisza azért óvakodott attól, hogy a közgazda-

³⁰ *Napló* 33. kötet (Budapest, 1917.) 480–483. p.

³¹ Uo. 485. p.

³² *Napló* 34. kötet (Budapest, 1917.) 242. p. (Bosnyák Géza felszólalásából)

³³ Uo. 295–299. p.

³⁴ Uo. 289. p.

ság finom gépezetébe hatalmi tényezővel belenyúljon, „mert ő vallotta egész életén keresztül, és vele vallotta a kormány is azt a közgazdasági axiómát, hogy a közgazdasági életben az erők szabad játékát semmiféle hatalmi intézkedéssel korlátozni nem lehet és nem szabad, mert ez a közgazdasági élet rendes vérkeringésének megállását, tehát a gazdaságnak, vagyonnak pusztulását jelenti. Csakhogy ... neki makszimálnia, rekvirálnia, koncentrálnia kellett, központokat kellett létesítenie, a termelést, a fogyasztást, a forgalmazást mind végig szabályoznia kellett. Szóval a közgazdaság minden ágán egy-egy császármetszést kellett végeznie, hogy benne érvényesülhessen a háborús kormány felfogása is, amelynek kötelessége az ország közönségét megmenteni a teljes kiszírozástól, a teljes gazdasági kiéleléstől. Csakhogy a közönség mindig megjárta, míg a miniszterelnök úr tusakodott, hogy vajon liberális dogmája ellen kövessen-e el újabb merényletet, addig ezt a lelkiismereti tusát az érdekelték mindig észrevették és midőn a liberális közgazdasági felfogású embert önmagában legyőzte a háborús miniszterelnök, akkorára rendesen eltűnt az a cikk, melynek szabad forgalmát végre korlátozni akarta” – mondotta Haller.

A másik ok, amiért nem volt képes rendet teremteni a kormány – Haller szerint – az, hogy „maga a kormány nem volt képes már nyakáról lerázni azt a plutokrata nyomást, amely rá is nehezedett”. „Mert a plutokrácia mindenütt van, a malmok a bankoké, a teksztília a bankoké, a vicinális a bankoké, a börgyárak a bankoké. Hol kezdte volna a kormány a szabályozást? – kérdezte Haller. Akármilyen iparág felé megy ezzel a szándékkal, az egyiknél a Kereskedelmi Bankba, a másiknál a Hitelbankba, a harmadiknál a Magyar Bankba ütközik bele, és végül, mert a plutokrácia érzékenységet érinteni nem akarja, vagy nem meri, ahhoz a teóriához fordul, hogy az *iparczikkeket makszimálni egyáltalán nem lehet.*”

Haller hangsúlyozta, hogy az ipari árdrágítást az illegitim kereskedelem megakadályozásával és *német mintára felállított árvizsgáló bizottságokkal* kellett volna fékezni, de az árdrágító vállalatok szubvenciójának megvonásával és az ilyeneknek a hadiszállításokból való kizárásával maximálás hiányában is elképzelhetőnek tartotta az iparcikkkel üzőt áruzsora meggátlását. Úgyisint ő nem csekély politikai előrelátásról és talán az oroszországi események ismeretéről is téve bizonyosságot, arra is figyelmeztetett, miszerint: „Nagyon veszedelmes, ha a közönség lelkében az a felfogás ver gyökeret, hogy az államhatalom legfelsőbb képviselőin felül vannak nagyobb hatalmak..., amelyek még ezzel is rendelkeznek. Nagyon veszedelmes, ha a dolgozó milliók tömege oly hatalmakat sejt, amelyeket az alkotmányos ellenőrzés semmiféle eszközével nem lehet fékentartani. Ne hagyják fennállni azt a meggyőződést, hogy a kormány nem mer szembeszállni az elhatalmasodott plutokrácia visszaélésével, hogy nincs elég bátorsága ahhoz, hogy egyenlő mértékkel mérjen a kapitalista tőkének és a mezőgazdaságnak.”³⁵ – zárta le fejtegetéseit Haller. S noha Tisza ismét hangsúlyozta azt a korábbi álláspontját, miszerint „a makszimálásnál nem az a kérdés, hogy valamely cikk iparcikk-e vagy mezőgazdasági cikk-e, hanem az a kérdés, hogy az áru természete a makszimálást megengedi-e”, újabb érdemi argumentációt alig tudott a kormány árpolitikájának védelmére felhozni, legfeljebb azt, hogy vannak mezőgazdasági cikkek is, „amelyek rendkívül magas árra felemelkedtek.”³⁶

³⁵ Uo. 394–399. p.

³⁶ Uo. 491. p.

Az iparcikkek legmagasabb árának szabályozása és általában a kormány árpolitikája tehát lényeges változásokkal továbbra sem kecsegtetett Tisza kormányának idején. Igaz ugyan, hogy mégis történt némi előrehaladás e téren, így pl. 1917. március 10-i keltezésével sor került a kormány 31/1917. ME. sz. rendeletének kibocsátására a cipőárak (ideértve mindenféle lábbelit, csizmát és felsőrészt is) árának szabályozásáról. Egyidejűleg elkészült a kereskedelemügyi miniszter 992. sz. rendelete is az említett cikkek árának megállapításánál irányadó szabályokról, de csak Tisza távozása után született meg az 1918. június 21-én keltezett 2652. M.E. sz. kormányrendelet, amely szerint: „A kereskedelemügyi minisztérium az iparcikkek gyártását, feldolgozását és forgalomba hozatalát, valamint árát rendelettel szabályozhatja.” (1. §).³⁷ Az új kormányzat ugyanis felismerte, hogy nem elegendő pusztán az árakat megállapítani, hanem mint az immár kereskedelemügyi miniszterré lett Sztérenyi József kifejtette: „Az iparcikkek maximálásának, ami nem könnyű feladat, előzetes intézkedései is vannak, nevezetesen, bele kell nyúlniuk erőszakosan a termelés szabályozásába.”³⁸ És bár az új kormányzatnak már a kezdetektől fogva éreznie kellett, hogy tevékenysége a vizsgált területen mennyire behatárolt, hiszen mint a kereskedelemügyi miniszter felpanaszolta, az osztrák kormány például „az összes ruházati cikkek kiviteli tilalmat léptetett életbe úgy, hogy még a hazai kereskedők által Ausztriában már a kiviteli tilalom életbe lépte előtt kifizetett árakat sem bocsátja rendelkezésre,” néhány addig nem szabályozott területen mégis megpróbált az iparcikkek áralakulásába beavatkozni.³⁹ Rendelet született pl. a gyufa, a boroshordók legmagasabb árának megállapításáról, egyes hámor árak (kapa, lapát, ásó, csákány) tájékoztató árának megállapításáról, a közönséges tömör falitégla, az égetett mész, a portland cement, a lószerszámok stb. tájékoztató árának megállapításáról, a polgári célokra rendelkezésre álló ruházati cikkek felhasználásának és forgalomba hozatalának szabályozásáról,⁴⁰ lényegében továbbra is főleg a helyettesíthető tömegárak árszabályozására került sor. Az országos szintű ármaximálást azonban továbbra is kiegészíthette a helyi hatósági ármegállapítás, sőt a volt ellenzék régi követelésének megfelelően végre intézkedés történt a hatósági jogkörrel felruházott mind országos, mind helyi szintű árvizsgáló bizottságok felállításáról, amelyekről a kormány 1917. szeptember 30-i keltezésű 3678/1917. M.E. sz. rendelete egyebek között a következőket tartalmazta:

„A közszükségleti cikkek árának szabályozásában és megállapításában, a forgalombahozatal irányításában és felügyeletében, valamint a visszaélések körül felmerülő hatósági tennivalók ellátásában a jelen rendelet értelmében helyi árvizsgáló bizottságok és a központi árvizsgáló bizottság működnek közre” (1. §).

A 2. § szerint a helyi árvizsgáló bizottság rendeltetése, hogy „tájékoztató árt állapíthat meg olyan közszükségleti cikkek tekintetében, a melyeknek legmagasabb árát a hatóság még nem állapította meg, ha a jogszabály a tájékoztató ár megállapítására más szervet nem jelöl ki. A tájékoztató ár megállapításának hatálya, hogy aki ennél az árnál nem magasabb áron árúsít vagy vesz, azt nem érhetik az aránytalanul magas áron árúsítás, illetőleg vásárlás magánjogi és büntetőjogi következményei”.

³⁷ MRT 51-ik folyam 1917. (Budapest, 1917.) I. kötet, 141–148. p., továbbá 52-ik folyam 1918. (Budapest, 1918.) I. kötet, 723. p.

³⁸ *Napló* 38. kötet (Budapest, 1918.) 475. p.

³⁹ Hadtörténeti Levéltár, Magyar kir. honvédelmi miniszter, 5 266/1918.eln./a sz., tétel III., alapszám 2456. („Kivonata az 1918. évi január hó 23-án tartott minisztertanács hitelesített jegyzőkönyvének.” 3/MT.)

⁴⁰ MRT 52-ik folyam 1918. (Budapest, 1918.) I. kötet, 955., 964., 991., 1006., 1007., 1009. p., II. kötet 2175., 1548. p.

Úgyszintén a helyi árvizsgáló bizottság feladata, hogy a hatóság megkeresésére véleményt nyilvánítsa a közszükségleti cikkek legmagasabb árának megállapítására vonatkozó kérdésekben, továbbá, amennyiben a jogszabály e célra más szervet nem jelöl ki, árkérdésekben egyebekben is tájékoztatja a közigazgatási hatóságokat, valamint a polgári és büntető bíróságokat. Mindezekben túl véleményt nyilvánítsa a közszükségleti cikkekkel való kereskedéshez szükséges hatósági engedélyek megadásának, korlátozásának és megvonásának kérdésében, valamint a közszükségleti cikkek forgalomba hozatalánál előforduló visszaélések megtorlásánál eljáró hatóságok megkeresésére a termelést, az ipart és kereskedést érintő kérdésekben.

A 3. § szerint helyi árvizsgáló bizottságot minden törvényhatóság székhelyén kellett alakítani, és annak működése a törvényhatóság egész területére kiterjedt. Az Országos Közélelmezési Hivatalt vezető miniszter azonban elrendelhetette egy törvényhatóság területére több, vagy több törvényhatóság területére egy árvizsgáló bizottság alakítását is.

A 4. § a helyi árvizsgáló bizottságok szervezetéről rendelkezik és kimondja, hogy a bizottság elnökét és elnökhelyettesét a bizottság székhelyén lakó személyek közül az Országos Közélelmezési Hivatalt vezető miniszter nevezi ki. A bizottság többi tagjait pedig – az Országos Közélelmezési Hivatalt vezető miniszter által megszabott számban – felerészben a törvényhatóság első tisztviselője, felerészben a bizottság elnöke nevezi ki. Ha azonban a bizottság működése több törvényhatóság területére terjed ki, tagjait felerészben az érintett törvényhatóságok első tisztviselői egyetértve nevezik ki, abban az esetben pedig, ha nem tudnának megegyezni, a kinevezés joga ezekre a tagokra nézve az Országos Közélelmezési Hivatalt vezető minisztert illeti.

Úgyszintén a hivatkozott 4. § azt is szabályozta, hogy milyen körből kell a kinevezéseket eszközölni. Ennek során kimondotta, hogy a bizottságot felerészben (I. csoport) a mező- és erdőgazdasági termelők, az ipari termékek gyártói és a kereskedők közül, felerészben pedig (II. csoport) a fogyasztók sorából kell kinevezni. Az első csoporthoz tartozó bizottsági tagokat lehetőleg az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a Magyar Gazdaszövetség, az illetékes kereskedelmi és iparkamara, az Országos Iparegylet, a Gyáriparosok Országos Szövetsége és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület által javaslatba hozott szakemberek sorából kell kinevezni. A második csoportot illetően pedig annyi megkötöttséget tartalmazott a hivatkozott jogszabály, hogy amennyiben a bizottság működésének területén nagyobb számú ipari vagy bányamunkásság lakik, a bizottsági tagoknak ebbe a csoportjába a munkásoknak megfelelő számú bizalmi emberét is ki kell nevezni. Egyebekben pedig kimondja még a hivatkozott jogszabály (5. §), hogy a bizottság elnökének, elnökhelyettesének és tagjainak állása tiszteletbeli, de hivatalos eljárásukban a hatósági közegek jogállása illeti meg őket. A bizottság jegyzőkönyvvezetőjét a törvényhatóság első tisztviselője nevezi ki s ugyanő bocsátja a bizottság rendelkezésére a szükséges helyiséget, és gondoskodik a bizottsági iratok megőrzéséről, valamint az irodai tennivalók ellátásáról.

A 3678/1917. M.E. sz. kormányrendelet 7. és 8. §-a a *központi árvizsgáló bizottságról* rendelkezik. A 7. § kimondja, hogy Budapesten központi árvizsgáló bizottságot kell alakítani, amelynek *feladata* a helyi árvizsgáló bizottságok felügyelete és irányítása, továbbá a közszükségleti cikkek forgalmára vonatkozó kérdésekben az Országos Közélelmezési Hivatalt vezető miniszter, valamint a többi érdekelt miniszter részére szükséges vélemények adása és javaslatok készítése. A központi árvizsgáló bizottság felülbírálja, összhangba hozza és szükség esetén hatályon kívül helyezi a helyi árvizsgáló bizottságok által megállapított tájékoztató árakat, s ilyen árakat saját hatáskörében köz-

vetlenül maga is megállapíthat, amelyeket aztán közzétesz, és a helyi bizottságokkal is közöl. *Szervezetét* illetően pedig a 8. § úgy rendelkezik, hogy a központi árvizsgáló bizottságnak mind az elnökét és annak helyettesét, mind a bizottság többi tagjait az Országos Közélelmezési Hivatalt vezető miniszter nevezi ki és menti fel.

A hivatkozott jogszabály 9. §-a az árvizsgáló bizottságok eljárási szabályairól rendelkezik, és egyebek között kimondja, hogy a tájékoztató ár a piaci árból kiindulva akként kell megállapítani, hogy abban az üzemi költségek, az átlagos polgári nyereség és a helyi viszonyok „megfelelően figyelembe vétnének”. Tekintetbe kell venni az esetleges szállítási költségeket, továbbá azt, hogy a nyersanyagok, a félégyártmányok és készáruk árai, valamint az előállító, a nagykereskedő (kiskereskedő) részéről árusított áruk árai, végül az ugyanazon szükséglet kielégítésére fordítható áruk árai egymással helyes arányban álljanak. Az üzérkedés folytán esetleg mesterségesen felhajtott árakat azonban nem veheti figyelembe a bizottság a tájékoztató ár megállapításánál mondja ki a hivatkozott §, majd a korábbi ellenzéki követeléseknek megfelelően úgy rendelkezik, hogy „a bizottságnak joga van olyan helyiségekben, amelyekben közszükségleti cikkeket előállítanak, raktáron tartanak vagy árusítanak szemlét tartani”. Sőt, „az iparhatóság hozzájárulásával kívánhatja kereskedelmi könyveknek, rakjegyeknek és a kereskedelmi forgalomban szokásos egyéb iratoknak felmutatását és megtekintésük megengedését” is, „amennyiben azok közszükségleti cikkek beszerzésére vagy árusítására vonatkoznak”.⁴¹

A fent vázolt rendelkezéseket azután az 1918. június 6-án kelt 2441/1918. M.E. sz. kormányrendelet annyiban módosította, hogy 1. §-ában a 3678/1917. M.E. sz. rendelet által az Országos Közélelmezési Hivatalt vezető miniszter számára az árvizsgáló bizottságok tekintetében biztosított jogkört a kereskedelemügyi miniszterre ruházta. A 2. § pedig kimondta, hogy a kereskedelemügyi miniszter a 10.000 lakosnál több lakossal bíró rendezett tanácsú városok és községek területére, sőt a szükséghez képest esetleg ennél kisebb lélekszámú rendezett tanácsú városok és községek területére is, külön helyi árvizsgáló bizottság felállítását rendelheti el. Ezt követően pedig július 29-i keltezéssel kibocsátásra került a kereskedelemügyi miniszter 67 546/1918. sz. rendelete az Országos Központi Árvizsgáló Bizottság szervezeti és ügyviteli szabályairól, továbbá ugyanazon miniszter 67 818/1918. sz. rendelete a törvényhatósági árvizsgáló bizottságok szervezeti és ügyviteli szabályairól, végül a 67 820/1918. sz. rendelete a helyi árvizsgáló bizottságok szervezeti és ügyviteli szabályairól.⁴² Aligha valószínű azonban, hogy ezek a jogszabályok a háború befejezéséig még rendelkezésre álló alig néhány hónap alatt számottevő hatással lehettek az eseményekre, pontosabban a közszükségleti cikkek árainak tényleges alakulására.

Feltehetően némileg több haszonnal járhattak viszont a 3678/1917. M.E. sz. rendeletnek azok az eddig még nem említett és a büntetőjog körébe vágó intézkedései, amelyek a láncolatos kereskedés és egyéb visszaélések szankcionálásáról rendelkeztek. Ezek közül a 27. § ugyanis azt mondta ki, hogy „aki üzleti tisztességbe ütköző eljárásával, különösen az árunak a fogyasztóhoz jutásához nem szokásos és nyilvánvalóan szükségtelen közbeeső kereskedéssel (láncolatos kereskedés) közszükségleti cikk árának drágulását idézi elő, az, amennyiben cselekménye súlyosabb büntető rendelkezés alá nem esik, kihágást követ el és hat hónapig terjedhető elzárással és 2000 koronaig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő”. A 28. § pedig azt fenyegeti hasonló büntetéssel, aki köz-

⁴¹ MRT 51-ik folyam 1917. (Budapest, 1917.) II. kötet, 1722–1739. p.

⁴² MRT 52-ik folyam 1918. (Budapest, 1918.) I. kötet, 628–629. p., II. kötet, 1450–1494. p.

szükségleti cikk tovább-eladásánál olyan ellenszolgáltatást köt ki vagy fogad el, amely a beszerzési árat, a felmerülő költségeket és a rendes kereskedői hasznot aránytalanul meghaladja. Ez utóbbi esetben egyébként a vevő az ár leszállítását követelheti, a kifizetett ártöbbletet pedig az eladótól visszakövetelheti. Abban az esetben azonban, ha a követelt vagy elfogadott ellenszolgáltatás nem haladja meg az árunak a hatóság által megállapított legmagasabb árát, vagy az árvizsgáló bizottság által közölt tájékoztató árát, nincs helye büntető eljárásnak. Mind a 27., mind a 28. § esetében, ha megállapítható annak a nyereségnek a mennyisége, amelyet a tettes cselekményével illetéktelenül elért, az alkalmazandó pénzbüntetés, a 2000 koronán felül, a megállapított nyereség kétszeresével felemelt összegig terjedhet. Hasonló büntetéssel fenyegetik végül a 31. § szerint azt is, „aki közszükségleti cikknek forgalombahozatal céljából történő beszerzésénél az eladó részéről követelt árnál, és ha az eladó határozott árt nem követel, a hatóság részéről megállapított ár hiányában az addig szokásos árnál aránytalanul magasabb árt vagy ellenszolgáltatást ígér vagy ad”,⁴³ itt azonban az illetéktelen nyereség összege a dolog természeténél fogva nem játszik szerepet a büntetésnél.

Vitákban és jogszabályokban tehát nem volt hiány az első világháború idején sem az áruzsorát illetően. A rendelkezések kibocsátására azonban – mint fentebb láttuk – rendszerint vontatottan, késedelmesen került sor, s gyakorlatilag mindvégig megoldatlan maradt a legtöbb iparcikk árának hatósági szabályozása. A határozott intézkedések pedig igencsak szükségesnek mutatkoztak, mert mint a budapesti államrendőrség 1914. évi működéséről szóló jelentés megállapítja, „már az 1914. év vége felé mind sűrűbbé váltak azok a szomorú esetek, amelyekkel a kapzsi üzérkedők, lelkiismeretlen kufárok és szélhámosok igyekeztek a háborús állapotokat a maguk javára kiaknázni”.⁴⁴ Mindazonáltal még 1916-ban is viszonylag csekély számban, mindössze 708 esetben tettek feljelentést a fővárosban árdrágítás miatt, amelyekből kihágási útra terelődött 509, árdrágító visszaélés vétségének bizonyult és ennek megfelelően az ügyészség elé került 199 ügy, illetve feljelentés.⁴⁵ Ezzel szemben a budapesti államrendőrség 1917. évi működéséről szóló jelentés szerint az említett évben már 16.381 árdrágítási esetben volt eljárás a fővárosban, amely az összes kihágási ügy 22 %-át tette ki,⁴⁶ és feltehetően hasonló jelenségek voltak az ország egyéb részein is tapasztalhatók. Erre utal a belügyminiszternek az a két körrendelete is, amelyben az árdrágító visszaélések szigorúbb megítélésére hívta fel az ilyen ügyekben eljáró hatóságokat.⁴⁷ A mindinkább növekvő áruhiányt azonban természetesen ezek a szigorított intézkedések nem voltak képesek ellensúlyozni, és legjobb esetben is csupán késleltethették a háború végére bekövetkezett teljes gazdasági összeomlást.

⁴³ MRT 51-ik folyam 1917. (Budapest, 1917.) II. kötet, 1736–1737. p.

⁴⁴ Jogállam, 1915. (XIV. évf.) 7–8. füzet, 607. p.

⁴⁵ Jogállam, 1917. (XVI. évf.) 8. füzet, 569. p.

⁴⁶ Jogállam, 1918. (XVII. évf.) 9–10. füzet, 697. p.

⁴⁷ MRT 50-ik folyam 1916. (Budapest, 1916.) II. kötet, 1816–1817. p., valamint MRT 51-ik folyam 1917. (Budapest, 1917.) II. kötet, 1911–1912. p.

Szükségintézkedések a mezőgazdasági munkaviszonyok szabályozásában (személyes szolgálatok, közerő)

Az első világháború kitörése oly mélyreható változásokat okozott a mezőgazdasági munkaviszonyok területén, hogy azokat a vonatkozó jogi szabályozás sem hagyhatta tartósan figyelmen kívül. A tömeges katonai behívások, valamint az ún. hadiszolgáltatásokra történő igénybevételek ugyanis szükségszerűen egyre növekvő munkaerőhiányt eredményeztek a mezőgazdaságban is, amit a kormányzat különféle szükségmegoldásokkal igyekezett enyhíteni. Ezek közül különösen a hadifoglyok tömeges munkába állítása, valamint katonai munkásoktagoknak a mezőgazdasági termelésbe történő bevonása volt kiemelkedő fontosságú, de nem csekély jelentőséggel bírt az a tanulmányunk témájának választott sajátos intézmény sem, amelyről – noha előzményei régebbi időkbe nyúlnak vissza – a háború alatt első ízben az 1914:L. tc. rendelkezett. E jogszabály 5. §-a ugyanis a következőket tartalmazza: „Ha közegészségügyi, közlelmezési vagy közbiztonsági szempontból szükséges vagy egyéb közérdekű munka teljesítését másként, nevezetesen bér munkások alkalmazásával biztosítani nem lehet, a minisztérium felhatalmazásával a közigazgatási hatóság minden munkaképes egyént, aki tizennyolcadik életévét meghaladta és ötvenedik életévét még nem töltötte be, járásának vagy lakóhelyeül szolgáló városnak és a szomszédos járásoknak vagy városoknak területén belül, nőket pedig csak lakóhelyükön vagy a szomszédos községek területén *személyes szolgálat teljesítésére kötelezhet*; a fogatos járműveknek és a személy- vagy teherszállításra alkalmas állatoknak birtokosait pedig arra kötelezheti, hogy járműveiket és állataikat fuvarozásra (szállításra) a járásnak vagy városnak és a szomszédos járásoknak vagy városoknak területén belül átengedjék.” Abban az esetben pedig: „Ha valamely halaszthatatlan gazdasági munka elvégzése másként nem biztosítható, a minisztérium felhatalmazásával a közigazgatási hatóság azt is elrendelheti, hogy az ilyen munka közerővel végeztessék.”

Az idézett törvényhely tehát „közegészségügyi, közlelmezési vagy közbiztonsági szempontból szükséges”, illetve „egyéb közérdekű munka” teljesítésének biztosítása céljából hatalmazza fel a kormányt, illetve a közigazgatási hatóságokat arra, hogy meghatározott személyeket személyes szolgáltatásokra, illetve járműveik és személy- vagy teherszállításra alkalmas állataik átengedésére kötelezzenek, s egyidejűleg arra is felhatalmazza őket, hogy halaszthatatlan gazdasági munkákat közerővel végeztessenek el. E rendelkezéseivel azonban tulajdonképpen már korábban is létező intézmények alkalmazását terjesztette ki igen széles körben, mivel a (férfiakat terhelő) személyes szolgáltatások elrendelésére, valamint a járművek és a személy- vagy teherszállításra alkalmas állatok igénybevételére már a hadiszolgáltatásokról szóló 1912:LXVIII. tc. is felhatalmazást biztosított, a közerő kirendelését pedig több korábbi jogszabály is megengedte. A hadiszolgáltatásokról rendelkező törvény értelmében azonban ilyen szolgáltatásokra csak „mozgósítás, valamint hadi állományra való kiegészítés esetében” kerülhetett sor, és ilyenkor is kizárólag „a fegyveres erő mozgósított..., hadilag felszerelt, vagy

útbaindított részeinek szükségleteire, valamint a hadviselés érdekében szükséges védelmi intézkedésekhez” (1. §), a közérő kirendelését pedig majdnem kizárólag a különböző elemi csapások eseteire korlátozták a vele kapcsolatos jogszabályok. A vízjogról rendelkező 1885:XXIII. tc. 147. és 149. §-ai pl. az árvízvédelmi munkálatokhoz szükséges közérő kirendelését szabályozzák, a községekről szóló 1886:XXII. tc. 136. §-a szerint pedig csak „közveszély, tudniillik hófűvás, árvíz, tűz stb. eseteiben” jogosult az előjáróság a közérő igénybevételére. Hasonló rendelkezéseket találhatunk egyébként a közutakról és a vámokról szóló 1890:I. tc. 123. §-ában is, amely „hófűvás, hegyomlás és árvíz alkalmával” teszi lehetővé a közérő igénybevételét, „az útvonalon szükséges közlekedés biztosítása érdekében”. Ugyanezen törvény 48. §-a azonban elemi csapások „hiányában” is „a községi közmunkaerő, esetleg annak váltságösszege” felhasználását írja elő, nevezetesen a községi utak építésére, kezelésére és fenntartására.

A katonai és védelmi célokat szolgáló hadiszolgáltatásokhoz, valamint az addig majdnem kizárólag csak elemi csapások idején igénybe vehető közérőhöz képest tehát vitathatatlanul súlyos többletet jelentettek az 1914:L. tc. 5. §-ának ama rendelkezései, amelyek szerint a *nők*re is kiterjedő személyes szolgálatok, csakúgy, mint a személy- vagy teherszállításra alkalmas állatok és a fogatos járművek, immár közegészségügyi, közéletmelzési és közbiztonsági, sőt általában minden közérdekű munka teljesítésére voltak igénybe vehetők, a közérő pedig a halaszthatatlan gazdasági teendők ellátására is hatóságilag kirendelhető lett. Éppen ezért, jelen tanulmányunkban nem is vállalkozhatunk arra, hogy az ily módon kialakított, és a következőkben – nem mindig egyértelmű korabeli terminológia alapján – „*személyes szolgálatok és egyéb szolgáltatások*” elnevezéssel jelölt intézmény valamennyi alkalmazási területét áttekintsük, hanem csupán a mezőgazdaságban és a közérdekű szállítások biztosítása érdekében történt igénybevételek rövid vizsgálatára szorítkozhatunk, különös figyelemmel a háború kezdeti szakaszának témáinkat illető eseményeire.

Az 1914:L. tc. 5. §-ában szabályozott személyes szolgáltatások és egyéb szolgáltatások mezőgazdasági igénybevételét illetően mindenekelőtt a földművelésügyi miniszter 2800/1915. eln. sz. rendeletére kell utalnunk, amelyben az említett miniszter megígéri, hogy a törvényhatóság első tisztviselőjének felterjesztésére hajlandó lesz az idézett törvényhely alapján „a felhatalmazást megadni a személyes szolgáltatás elrendelésére és a közérő kirendelésére”. Ez a jogszabály 1915. január 22-i keltezéssel került kibocsátásra, így ha csak pár nappal is, de megelőzte a január 27-i keltezéssel kiadott 408/1915. M.E. sz. kormányrendeletet, amely „az 1914:L. tc. 5. §-a alapján igénybe vehető személyes szolgáltatások és egyéb szolgáltatások tárgyában” a következőket tartalmazza:

„Ahhoz, hogy a közigazgatási hatóság az 1914:L. tc. 5. §-ában meghatározott személyes szolgáltatások és egyéb szolgáltatások igénybevételét, valamint halaszthatatlan gazdasági munkának közérővel végzését elrendelhesse, a minisztérium részéről szükséges felhatalmazást a saját ügykörüket érintő munkálatok tekintetében arra a területre, ahol ennek szüksége felmerül, esetről-esetre az illetékes miniszterek adják ki, és ugyanők adják meg az e részben szükséges közelebbi utasításokat.”(1. §)

A kormány idézett rendelete tehát, némi késéssel ugyan, de mégis mintegy alátámasztotta a földművelésügyi miniszternek a kérdéses felhatalmazás megadására vonatkozó ígéretét. A törvényhatóságok többsége pedig, élve a felkínált lehetőséggel, valóban felterjesztéssel fordult annak elnyerése végett az említett tárca vezetőjéhez. Mindezek eredményeképpen 1915 májusának végéig összesen 58, túlnyomórészt megyei törvényhatóság kérte és nyerte el a szóban forgó felhatalmazást „a közéletmelzés biztosítása

céljából szükséges közérdekű tavaszi és nyári mezőgazdasági munkálatok céljából.¹ A következőkben tehát talán nem lesz érdektelen, ha csak néhány kiragadott példával is, röviden érzékeltetni, hogy a törvényhatóságok vezetői milyen indokok alapján kérték, és a miniszter milyen további utasítások betartásához kötötte annak megadását.

Az alapvető ok, amely az egyes törvényhatóságokat a személyes szolgáltatások és egyéb szolgálatok igénybevételét biztosító felhatalmazás megszerzésére készítette – miként erre már a fentiekben is utaltunk –, a háború okozta és egyre növekvő munkaerőhiány volt. Azonkívül, mint látni fogjuk, főleg az a remény, hogy e felhatalmazás birtokában sikerül majd letörniük a fokozódó munkaerő kereslet és a háborús drágaság következtében némileg emelkedő munkabérekét. Így pl. Hajdú vármegye azért kért felhatalmazást „a személyes szolgáltatás elrendelésére és a közérő kirendelésére”, mert „több helyen a mezőgazdasági munkások az aratási és cséplési munkálatokra vonakodnak elszereződni, a tavaszi mezőgazdasági munkálatok végzésére pedig oly nagy munkabéreket követelnek, amely a végzett munkával nem áll arányban”.² Vas vármegye alispánja „a jármos igavonó szerfeletti drágasága” miatt panaszkodik, továbbá arra hivatkozik, hogy az aratómunkások „a korábban dívó részesedés helyett mégegyszer annyinál is több részesedési bért kérnek”.³ Mélyebben tárja fel a problémák valóságos gyökerét Arad város polgármesterének felterjesztése, amely szerint: „A f(olyó) évben megtartott 8/oszt. népfelkelő bemutató szemlén katonai szolgálatra alkalmasnak talált 1891. és 1895. évben születetteknek bevonulása május hó 15-re elrendeltetett, a hasonlóképp osztályozott 37–42 éves népfelkelő kötelesek pedig szintén behívás előtt állanak. Mindezekon kívül a város polgárai közül a katonai parancsnokságok által állandóan számosan vétetnek személyes szolgálatra igénybe, ami egyúttal a munkaerő folytonos elvonását is jelenti. Ezen közelfekvő katonai behívások folytán – bár a szükséges igaerő biztosítva van – kétség merül fel az iránt, hogy törvényhatóságom területén a további mezőgazdasági munkák befejezhetők, illetve akadálytalanul folytathatók lesznek” – állapítja meg a polgármester felterjesztése –, amely a továbbiakban arról informálja a minisztert, hogy a „túlhajtott kézi napszámbeérek redukálását és egységes megállapítását a városi gazdasági intéző bizottság ... csak azon esetben reméli eredményesen elérhetőnek, ha a közérő kirendelésére Nagyméltóságod felhatalmazást ad”.⁴ Lényegében úgyszintén a munkaerőhiányra és a szerinte túl magas munkabérekre hivatkozással folyamodik a kívánt felhatalmazásért Szeged város polgármestere is, mert – mint írja – „valóság, hogy földműves munkásaink vonakodó magatartása, túlságos bérkövetelése tavasziak, különösen szőlő munkáltatását roppant károsítja”.⁵

Talán nem érdekelten e helyütt megjegyezni, hogy egyes törvényhatóságok, miközben a szóban forgó felhatalmazásért folyamodtak, egyidejűleg más eszközök, lehetősé-

¹ Országos Levéltár (továbbiakban: OL) Földművelésügyi Minisztérium (továbbiakban: FM) 16 240/1915., 16 481/1915., 16 878/1915., 17 515/1915.sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. A földművelésügyi miniszter átiratai a bel- és a pénzügyminiszterhez. (Itt említjük meg, hogy a Földművelésügyi Minisztérium iratai a 408/1915. M.E.sz. rendeletet, tévesen, mindenütt június 26-i keltezéssel idézik.)

² OL FM 16 810/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Hajdú vm. 3611/1915.sz. felterjesztése, ill. az annak alapján nyert felhatalmazás.

³ OL FM 15 923/1915. (96 516/1915.) sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Vas vm. alispánjának 12/1915. eln.sz. felterjesztése, ill. az annak alapján nyert felhatalmazások.

⁴ OL FM 16 925/1915. (96 509/1915.) sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Arad város polgármesterének 2990/1915.sz. felterjesztése, ill. az annak alapján nyert felhatalmazások.

⁵ OL FM 15 992/1915. (96 515/1915.) sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Szeged város polgármesterének ad 2287/1915.sz. felterjesztése, ill. az annak alapján nyert felhatalmazások.

gek feltárására is törekedtek, és néha meglehetősen naiv, gyakorlatilag kivihetetlen, máskor viszont igen ötletes, sőt előremutató és időtálló megoldási módzatokra is javaslatot tettek. Jó példa erre Szabolcs vármegye felterjesztése, amelyben nemcsak arra kéri a földművelésügyi minisztert, hogy „mivel a vármegyében a hadiszolgáltatások folytán lovak, ökrök és szekerekben már így is nagy a hiány, méltóztassék odahatni, hogy a tavaszi munkálatok alatt újabb szolgáltatások ne követeltesse”, hanem azt is indítványozzák, miszerint a hadsereg ilyen szükségleteit „célravezető lenne ... előre hirdetett városokon (vásárokon) készpénz fizetése mellett beszerezni”. Ugyancsak a szabolcsiak nem minden vonatkozásban realista ötletgazdagságát bizonyítja felterjesztésüknek az a része, amelyben azt fejtetik, hogy „a munkaerő pótolhatására célravezetőnek tartanánk, ha Amerikában élő nem hadköteles honfitársaink mielőbb hazaszállítása lehetővé tétetnék”. Több valóságérzetről tanúskodik viszont az az indítványuk, amely a népiskolákban a tanév korábbi befejezésére irányult azzal az indoklással, hogy „így a gazdaságok nagyszámú munkaerőt nyernének”, és a tárgyalt korban egészen újszerű az a, mai szóval úgy mondhatnánk „napközi otthonok” felállítására vonatkozó javaslatuk, amely szerint: „Minden községben a tanév befejezése után a tanítók és óvónők, továbbá társadalmi szervezéssel erre jelentkezők felügyelete alatt gyermekmenhely volna felállítandó, hogy a kisebb gyermekekkel bíró asszonyok gyermekeiket gondos ápolás és felügyelet mellett ide elhelyezve, nyugodtan mehessenek gazdasági munkák végzésére.”⁶

Az egyes törvényhatóságok tehát esetenként némileg más megközelítésben és indokok alapján kéri a vonatkozó felhatalmazást, amire további példa Ugocsa vármegye felterjesztése, amelyben közli az alispán a földművelésügyi miniszterrel, hogy a „földek megmunkálásához szükséges igaerők bére hallatlan magasságra emelkedvén, ezáltal földek bevetése veszélyeztetve van”, ezért – mint írja – „az 1914. évi 50. tc. 5. §-a alapján távirati felhatalmazást kérek, hogy az uzsoráskodók igáját közérőbe kirendelhessem”.⁷ Lényegében azonban mindenütt, ahol felhatalmazásért folyamodtak, a munkaerő megfogyatkozása (az igaerőt is ideértve) a fő indok. Ez derül ki egyébként Pozsony vármegye alispánjának felterjesztéséből is, amely szerint: „ha az osztályozott lovakat a katonaság elveszi, igaerők hiányában a földek parlagon maradnak”, továbbá „máris előfordult, hogy egyes községek munkásai más községekben vállaltak munkát, és így a lakhelyüket képező községek gazdaközönsége munkások nélkül maradt”.⁸ Csik vármegye alispánja úgyszintén azért kérte „az 1914:L. t.c. 5. §-a alapján a személyes szolgáltatás elrendelésére, valamint a közigaerő kirendelésére a felhatalmazást”, mert „a gazdasági munkák kellő időben való teljesítése csupán bér munkásokkal, vagy a kilátásba helyezett hadifoglyok foglalkoztatásával nincs biztosítva”.⁹ Nagyküküllő vármegye alispánja pedig minden köntörfalazás nélkül megírta, hogy „a felhatalmazás elnyerésére szükségem van”, mivel „a hadkötelezettség és a hadiszolgáltatások által e vármegye területén is a munkaerő nagyon megcsappant”.¹⁰ Hasonló indokokkal érvelt Kecskemét

⁶ OL FM 15 577/1915. (96 518/1915.) sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Szabolcs vm. alispánjának a ad 220/1915. K.sz. felterjesztése, ill. az annak alapján nyert felhatalmazások.

⁷ OL FM 16 530/1915. (96 519/1915.) sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Ugocsa vm. alispánjának 2122.sz. felterjesztése, ill. az annak alapján nyert felhatalmazások.

⁸ OL FM 16 401/1915. (96 523/1915.) sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Pozsony vm. alispánjának 5632/1915.sz. felterjesztése, ill. az annak alapján nyert felhatalmazások.

⁹ OL FM 17 959/1915. (96 620/1915.) sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Csik vm. alispánjának 7347/1915.sz. felterjesztése, ill. az annak alapján nyert felhatalmazások.

¹⁰ OL FM 16 408/1915. (96 522/1915.) sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Nagyküküllő vm. alispánjának 3056/1915. sz. felterjesztése, ill. az annak alapján nyert felhatalmazások.

város polgármestere is, aki azt hozta fel a felhatalmazás fő indokául, hogy a „rendes munkások nagyrészt hadbavonultak, újak pedig nem jelentkeztek”.¹¹ Máramaros vármegye alispánjának felterjesztése pedig arra hivatkozik, hogy „a gazdasági munkákat bér-munkások alkalmazásával biztosítani nem lehet, mert a kézi és igaerő legnagyobb része hadiszolgáltatás czimén igénybe vétetett”.¹²

Végezetül itt említjük meg Maros–Torda vármegye alispánjának felterjesztését, melynek melléklete számszerűleg is illusztrálja a szóban forgó törvényhatóság területén bekövetkezett munkaerőhiányt, kimutatván, hogy a mezőbándi járásban 150, a régeni alsó járásban 138, a marosi felső járásban 194, a nyárádszeredai járásban 30, a marosi alsó járásban 145 „olyan kézi munkás hiány van, a mely kézi munkaerő május 16-tól szeptember végéig legalább egyenként 60 munkanapon át kell foglalkozzék”. Azonkívül „a régeni alsó járásban még 30 iga munkae-ő is szükséges, mely ... ugyancsak 60 munkanapon át kell foglalkozzék”.¹³

Láttuk fentebb, hogy némely törvényhatóságokban a mezőgazdasági munkások „vonakodásával” és túlzott bérköveteléseivel hozták kapcsolatba a mezőgazdasági termelésben jelentkező nehézségeket, és ezzel indokolták a személyes szolgálatok és egyéb szolgáltatások (köz-erő) igénybevételére szóló felhatalmazás szükségességét. Aligha kétséges – mint erre már utaltunk –, hogy a megnövekedett munkaerő kereslet, valamint az árak általános növekedése hatással volt a mezőgazdasági munkásság bérköveteléseire, az olyan beállítás azonban, amely szerint helyzetükkel visszaélve, teljesíthetetlen követeléseket támasztottak volna, teljességgel megalapozatlannak tekinthető. Miként azt a Hajdú megyei Gazdasági Egyesület is kénytelen volt elismerni, „a még itthon lévő 19–50 év közötti munkások nagyobb része aratásra nem azért nem szerződik, mert a válságos helyzetet ki akarja használni, hanem azért, mert minden pillanatban előtte áll a behívásnak”.¹⁴ Még határozottabban tiltakoztak az efféle vádaskodások ellen maguk a gyakran írni-olvasni is alig tudó mezőgazdasági munkások. Az alsóalapi mezőgazdasági munkások pl. azt panaszolják, hogy „mink szegény munkások úgy vagyunk be adva, hogy mink nem akarunk dolgozni, de igen is akarunk dolgozni”, azonban „úgy mint az előtt úgy nem lehet dolgozni, mert minden drága”.¹⁵ Hasonló természetű a Csongrád megyei mérgespusztai munkások panasza, akik „az lap tudósítása folytán” értesültek, hogy nem akarnak dolgozni, holott – mint írják – „főlősleg akarnánk dolgozni, mert éhen nem halhatunk”, és arra kérik a minisztert, „ne hozzanak fegyenczeket és fogjokat nyakunkra mert mi is nagyon éhesek vagyunk de az mai kenyér árat nem éri el keresetünk”.¹⁶ Pallérozottabb tollra vall, de tartalmilag hasonló problémákat vet fel az a további munkáslevél, amely szerint „községünk birtokosai között az a téves hit van elterjedve, hogy mi földmívelő munkások vagy úgy általában nem, vagy pedig hatalmas

¹¹ OL FM 16 961/1915. (96 507/1915.) sz., tétel sz. 62/a, alapszám 16 687/15 370. Kecskemét város polgármesterének 593/1915.sz. felterjesztése, ill. az annak alapján nyert felhatalmazások.

¹² OL FM 16 431/1915. (96 539/1915.) sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Máramaros vm. alispánjának 6378. sz. felterjesztése, ill. az annak alapján nyert felhatalmazások.

¹³ OL FM 17 097/1915. (96 506/1915.) sz., tétel sz. 62/a, alapszám 16 687/15 370. Maros–Torda vm. alispánjának 3691/1915.sz. felterjesztése, és az annak mellékletét képező jegyzőkönyv, amit Maros–Torda vm. gazdasági intézőbizottsága 1915. május 8-i ülésén vettek fel, ill. az azok alapján nyert felhatalmazások.

¹⁴ OL FM 15 882/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. A Hajdú megyei Gazdasági Egyesület 39/1915. sz. felterjesztése.

¹⁵ OL FM 16 072/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Az alsóalapi (Fehér m.) munkások panaszos levele.

¹⁶ OL FM 16 176/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. A Csongrád megyei mérgespusztai mez-ői munkások panasza.

munkabérek mellett kívánunk aratási munkákra szerződést kötni. Sajnáljuk ezt” – írják – , de „a ránk kényszerített háború által okozott általános drágaság közepén, mikor úgy élelmünket valamint egész háztartásunk szükségletét 75 sőt 100 százalékkal is drágábban kell fizetnünk... elsősorban a viszonyok ... kényszerítenek bennünket arra, hogy munkánkért némileg magasabb díjazást kérjünk.”¹⁷

A mezőgazdasági munkaviszonyok területén uralkodó viszonyok e vázlatos áttekintésével talán sikerült valamelyest érzékeltetni, hogy a termelési feltételek háború okozta rosszabbodásával egyidejűleg kiéleződtek a munkaadók és munkavállalók közötti ellentétek is, amelyeket különösen bonyolulttá tett az a sajátos körülmény, hogy a „munkaadók” jelentős része most a katonai behívások folytán kellő támasz és munkaerő nélkül maradt kisgazdaságok, a „munkavállalók” pedig nem ritkán az igaerővel még rendelkező, tehetősebb gazdák voltak. Az így kialakult és egyre romló állapotok azonban mindenképpen gyors orvoslást igényeltek, s ennek egyik eszközéül szánták – egyéb, hasonló célú intézkedések mellett – az általunk vizsgált intézményt is.

Ami most már a szóban forgó intézmény tényleges alkalmazásával kapcsolatos további konkrét intézkedéseket és azok hatásait illeti, vizsgálatuknál mindenekelőtt a földművelésügyi miniszter azon átiratára kell utalnunk, amelyben arról értesíti az Országos Magyar Gazdasági Egyesületet, hogy „a közlélmzés biztosítása céljából az 1914:L. tc. 5. §-ában meghatározott személyes szolgálatok és egyéb szolgáltatásoknak ... igénybevételére mindazoknak a törvényhatóságoknak megadtam a felhatalmazást, a melyek eddig erre vonatkozólag kérelmüket elem terjesztették”,¹⁸ majd pedig kissé részletesebben át kell tekintenünk az említett miniszter azon közelebbi utasításait, amelyeket a felhatalmazást nyert törvényhatóságoknak „a személyes szolgálatok és szolgáltatások igénybevétele tekintetében szem előtt kell(ett) tartani.”

Rátérve tehát a földművelésügyi miniszter említett utasításait tartalmazó rendeletének vizsgálatára szembeszökő, hogy az csakúgy, mint az alapjául szolgáló 1914:L. tc. 5. §-a, milyen jelentős mértékben kapcsolódik a hadiszolgáltatásokról szóló 1912:LXVIII. tc. némely rendelkezéseihez, pontosabban szólva néhol egyenesen azok szó szerinti, mechanikus átvételét tapasztalhatjuk. A rendelet ugyanis sajátos módon azoknak a mentesítéseknek a felsorolásával kezdődik, amelyeket a személyes szolgálatok és egyéb szolgáltatások igénybevétele esetére jórészt már az 1914:L. tc. 5. §-a is biztosított, és mindkét említett jogszabály alapján mentesültek a szóban forgó szolgáltatások teljesítése alól nem csak mindazok, „akik az 1912:LXVIII. tc. alapján hadiszolgáltatásokat teljesítenek”, hanem azok is, akik az utóbb említett törvény 5. és 23. §-ai értelmében a hadiszolgáltatások alól mentesültek. A hadiszolgáltatásokról szóló törvényben is szereplő mentesítések ilyen mechanikus, minden változtatás nélkül történő átültetése a személyes szolgálatok és egyéb szolgáltatások igénybevételéről rendelkező jogszabályokba részben talán az elkapkodott, kellően át nem gondolt jogszabályalkotás következménye volt, másrészt azonban annak, az adott esetben többé-kevésbé érthető szemléletnek az eredménye is lehetett, amely a gazdasági és egyéb célokból igénybe vehető személyes szolgálatokat és egyéb szolgáltatásokat a hadiszolgáltatások egyfajta továbbfejlesztésének tekintette. A mentesítések ily módon történt szabályozása azonban mindenképpen elhibázott lépésnek értékelhető, mert ennek következtében nemcsak azok mentesültek a

¹⁷ OL FM 15 997/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Kalló János és társai, mezőszentgyörgyi lakosok (Veszprém m.) kérelme.

¹⁸ OL FM 16 139/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. A Földművelésügyi Minisztérium átirata az Országos Magyar Gazdasági Egyesülethez.

személyes szolgálatok és egyéb szolgáltatások alól, akik hadiszolgáltatást teljesítettek, illetve ilyen szolgáltatásokra testileg vagy szellemileg alkalmatlanok voltak, hanem „feltétlenül mentesek” lettek az állami és egyéb köztisztviselők, továbbá a községi előjárók, sőt még azok is, akik a véderőről szóló 1912:XXX. tc. 57. §-a alapján a katonai, az 1886:XX. tc. 2. §-a alapján pedig a népfelkelési kötelezettség alól mentesültek. Úgy-szintén feltétlenül mentességet élveztek a „lelkészi szolgálatot teljesítők”, és mindazok, „akik nemzetközi szerződéssel kifejezetten vagy nemzetközi szokással mentesítve vannak”. Noha nem feltétlenül, de a „tartózkodási községen kívül hosszasan tartó munkák és szolgáltatások teljesítése alól” mentesek voltak az „önálló mezei gazdák”, valamint a „gyár- és ipartelepek birtokosai”, s végül mindazok, „kik különös tekintetbe vételt érdemlő családi viszonyaiknál fogva, családtagjaik életfenntartásának veszélyeztetése nélkül nem maradhatnak távol” (1912:LXVIII. tc. 5. §).

S mivel a fentiekben felsorolt személyes jellegű szolgáltatások alóli mentességeken kívül a hadiszolgáltatásokról rendelkező (1912:LXVIII.) tc. 13. §-a a dolgi természetű, így a személy-, illetve teherszállításra alkalmas állatokra, valamint a járművekre vonatkozó mentesítéseket is felsorolja, és minthogy a fentiek értelmében e rendelkezések az 1914:L. tc. 5. §-ában említett szolgáltatásokra is vonatkoznak, a földművelésügyi miniszter rendelete sem tehetett egyebet, mint utalt a megfelelő törvényi szabályozásra. Ez pedig azt jelentette, hogy az általunk most vizsgált szolgáltatások alól is mentesültek mindazon járművek, lovak és teherhordó állatok, amelyek:

- a) „Ö Felsége és a királyi ház tagjainak udvartartásához tartoznak;
- b) a közhivatalnokok szolgálatának teljesítésére feltétlenül szükségesek;
- c) a nemzetközi jog értelmében területen kívüliséget élvező személyek használatára szolgálnak;
- d) a posta szállításához, egészségügyi célokra, valamint a tűzoltók részére feltétlenül szükségesek;
- e) a lelkipásztorok, orvosok és állatorvosok részére ... hivatásuk teljesítésére szükségesek...;
- f) az udvari és állami ménesekhez tartoznak” és végül
- g) a magánménesek tenyészállománya úgyszintén mentesült most már nemcsak az 1912:LXVIII. tc. szerint, hanem az 1914:L. tc. 5. §-a alapján történő igénybevételek alól is.

A fent felsorolt és törvényileg biztosított mentesítésekre történő utalást követően a földművelésügyi miniszter rendelete kimondja még, hogy „azt sem szabad személyes szolgálatok, vagy egyéb szolgáltatások teljesítésére igénybe venni, aki akár a maga gazdaságában, akár más gazdaságában ugyanazon időben a közélettel szemponjtából szükséges közérdekű és ugyan olyan fontos és sürgős gazdasági munkát tényleg végez, mint amilyen fontos és sürgős az a gazdasági munka, amelynek elvégzése céljából a személyes szolgálat és egyéb szolgáltatás elrendeltetett.”¹⁹

A földművelésügyi miniszter idézett rendelete csak e mentesítések biztosítása után szól arról, hogy kiknek a számára, pontosabban milyen munkák elvégzésére vehetők igénybe az 1914:L. tc. 5. §-ában szabályozott szolgáltatások, s e szerint: „A személyes

¹⁹ OL FM 16 431/1915. sz., tétel sz. 62/a, 15 370 alapszám alatt a Máramaros vm. alispánjának adott felhatalmazásból idéztünk, de azzal azonos tartalmú felhatalmazásban részesültek a többi, ilyenért folyamodó törvényhatóságok is, csupán a vonatkozó iktatószámok különböztek. Az idézett felhatalmazást az OL FM 96 539/1915.sz., tétel sz. 62/a, 15 370 alapszámú irathoz csatolták.

szolgáltatások és egyéb szolgáltatások igénybevételével csak olyan munka elvégzése rendelkezhető el, amelyre nézve megállapítható, hogy azt a munkát az ingatlan tulajdonosa (bérelője) – noha a jó gazda gondosságával járt el –, tőle nem függő, s általa el nem hátrítható okokból nem volt képes és nem is képes másként elvégezni.” Ilyenformán tehát a hadbavonultak visszamaradt családtagjairól nem is tesz említést az idézett jogszabály, amivel természetesen nem zárta ugyan ki őket a jogosultak köréből, azt azonban eléggé egyértelművé tette, hogy aligha számíthattak az őket – nézetünk szerint – joggal megillető elsőbbségre.

Szabályozza a földművelésügyi miniszter rendelete az igénybe vett szolgáltatások díjazását is, mégpedig oly módon, hogy a háború okozta ár- és béremelkedéseket jórészt figyelmen kívül hagyva, a következőket rendelte: „Minden személyes szolgálat és egyéb szolgáltatás teljesítéséért napszám szerint vagy szakmány szerint térítés címén 20 %-kal (egy ötöddel) több díj illeti meg a személyes szolgálatot vagy szolgáltatást teljesítőt, mint amennyi ebben a községben ugyanolyan munkának napszám szerint vagy szakmány szerint számított díjazása a múlt esztendő folyamán hasonló évszakban átlagban volt.” A térítéseket különben készpénzben kellett fizetni, és a kifizetéseket a községi előljáróság eszközölte, „amely viszont, ha az előlegezésről a község vagy a törvényhatóság másként nem intézkedett ... kellő időben gondoskodni köteles arról, hogy azok, akik javára az igénybevétel történik, a szükséges összeget hozzá befizessék.”

A szóban forgó szolgáltatások kényszer jellegét emelik ki végül a földművelésügyi miniszter idézet rendeletének azon előírása, amelyek szerint: „Akár egyénenként, akár csoportokban történik az igénybevétel”, azt „az 1914:L. tc. 7. és 9. §-ainak rendelkezéseire való figyelmeztetéssel” kell foganatosítani.²⁰ A hivatkozott §-ok szerint ugyanis: „A közigazgatási hatóságok és községi előljáróságok vonakodás vagy mulasztás esetében a jelen fejezet rendelkezései alapján igénybe vehető szolgáltatásokat kényszereszközök alkalmazásával is teljesíttethetik és evégből szükség esetében katonai karhatalmat is igénybe vehetnek” (7. §). Az pedig, aki „a minisztériumnak vagy a közigazgatási hatóságoknak a jelen fejezet rendelkezései alapján kibocsátott rendelkezését megszegi, kihágást követ el és két hónapi terjedhető elzárással és 600 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő” (9. §).

Aligha szorul bizonyításra, hogy a fenti, a személyes szolgáltatásokra és egyéb szolgáltatásokra vonatkozó törvényi és egyéb jogszabályi rendelkezések szöges ellentétben állottak a munkaadók és a mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról szóló 1898:II. tc. 6. §-ának a gazdasági munkaszerződések megkötéséről intézkedő azon előírásával, miszerint: „A szerződési feltételek megállapítása a felek szabad egyezkedésének tárgya.” Még ennél is nagyobb baj volt azonban, hogy nem feleltek meg a háború támasztotta rendkívüli szükségleteknek sem, ami persze jórészt abból adódott, hogy a háború okozta objektív nehézségeket semmilyen jogi szabályozással sem lehetett volna teljes mértékben kiküszöbölni, azonkívül hiányosak voltak még a jogalkotó és -alkalmazó szerveknek a hadigazdálkodásra vonatkozó tapasztalatai is. Nézetünk szerint azonban az említett körülmények sem indokolják a fenti szabályozás legalább két alapvető fogyatékoságát: 1. nem tette lehetővé a még számításba jöhető munkaerő optimális igénybevételét; 2. nem biztosította a leginkább rászorultak, elsősorban a hadbavonultak itthon maradt családtagjainak a számukra feltétlenül szükséges és indokolt támogatást. A munkaerő igénybevételét korlátozó megkötések közül különösen károsak és visszatet-

²⁰ Uo.

szőek voltak a fentebb már részletesen ismertetett nagyszámú, gyakran indokolatlan mentesítések, de az adott körülmények között tarthatatlan volt az 1914:L. tc. 5. §-ában szereplő, és emberileg egyébként teljesen érthető megszorítás is, amely szerint „csak” a tizennyolcadik életévüket betöltött, ötven évesnél fiatalabb munkaképes egyének voltak igénybe vehetők a személyes szolgálatokra és egyéb szolgáltatásokra, mivel az ilyen korú férfiak zöme vagy katona volt, vagy pedig hadiszolgáltatásokat teljesített.

Az említett körülmények folytán nem meglepő, hogy Bereg vármegye alispánja eleve olyan felhatalmazást kért a földművelésügyi minisztertől, amely szerint a „hadi szolgáltatásra kötelezett egyének és fogat-tulajdonosok mezőgazdasági munkálatoknál is személyes szolgálatok teljesítésére kötelezhetők legyenek”, és a „személyes szolgálati kötelezettség 18 éven aluli, 50 éven felüli egyénekre is kiterjesztessék személyválogatás nélkül”. Azok pedig, „kik mezőgazdasági munkához nem értenek, elmaradásuk esetén megállapított térítésösszege fizetésére köteleztessenek”.²¹ Bácsbodrog vármegye Gazdasági Egyesületét ugyancsak a fenti okok késztették arra, hogy kifejezetten felhívja a földművelésügyi miniszter figyelmét az 1914:L. tc. némely „hiányaira”. „Az idézett törvény – panaszolja az említett egyesület – ... akként rendelkezik, hogy 18 évtől 50-ig lehet a munkásokat közmunkára kirendelni”, amit azért tart kifogásolhatónak, mert „a katonaság ezen korabeli munkásokat már addig is nagy számban vitte és viszi el még ma is, úgy hogy amikor a gazdasági munkák elvégzésére a közérő kirendelése válik szükségessé, akkor már munkás vagy egyáltalán nem lesz, vagy oly csekély számban, hogy azokkal eredményt elérni nem lehet. Okvetlenül szükséges tehát az idézett törvény olyan módosítása, hogy a közérő kirendelése esetén 14 évtől korhatár nélkül, a munkabírási feltétele mellett, vagy pedig amennyiben korhatár megállapítása szükséges, az 65 évben állapíttassék meg, magától értetődleg mindkét nembeli munkásokra”²² – vonja le a szükségesnek vélt következtetést Bácsbodrog vármegye Gazdasági Egyesülete, a földművelésügyi miniszterhez intézett, némileg bonyolult stílusú felterjesztésében.

Miként az idézett felterjesztések tartalmából is kitűnik, a személyes szolgálatokra és egyéb szolgáltatásokra vonatkozó jogi szabályozás korrigálása az igénybe vehető munkaerő körének bővítése céljából, jórészt csak embertelen módon, nevezetesen a gyermekek, a nők és az öregek munkaerejének mozgósításával volt lehetséges. (A hadifoglyok, valamint a katonai munkások bevonását a mezőgazdasági termelésbe itt nem vizsgáljuk.) Talán nem érdektelen ezzel kapcsolatban e helyütt sem emlékeztetni arra, hogy az említettek munkaerejének fokozottabb kiaknázására a személyes szolgálatok és egyéb szolgáltatásokra kötelezhetők körének bővítését követelő felterjesztéseken kívül más, néha kifejezetten drasztikus kezdeményezések is történtek. A Szegedi Gazdasági Egyesület pl. a női munkaerő fokozottabb munkába kényszerítése céljából azt indítványozta, hogy a hadisegélyezettek közül „április hótól kezdődőleg a mezei munkával foglalkozó nőktől a segély részben vagy egészben elvonassék, s csak az kapjon segélyt, aki hatóságilag igazolt munkaképtelen, vagy szopós gyermeke miatt munkába nem állhat”,²³ noha a földművelésügyi miniszter 2800/1915. eln.sz. rendelete „alapos és komoly kifogások” esetén eleve módot adott a segély megszüntetésére vagy leszállítására. Ugyan-

²¹ OL FM 16 164/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Bereg vm. alispánjának 4854. sz. felterjesztése.

²² OL FM 16 243/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. A Bácsbodrog vármegyei Gazdasági Egyesület 501/1915. sz. felterjesztése.

²³ OL FM 16 021/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370, a Szegedi Gazdasági Egyesület 1915. március 12-én kelt felterjesztése.

csak a Szegedi Gazdasági Egyesület a gyermekmunka fokozottabb kiaknázását is szükségesnek tartotta, és e végből javasolta, hogy „mindazon elemi iskolákban, ahová gazdagyermekek járnak, a tanév március 15-én az összes osztályokban (tehát az első és másodikban is) befejeztessék”. Indoklás: „A munkaképes egyének túlnyomó részben a harcérien vannak és így a munkáskézben égető hiány van. A tavaszi munkák elvégzésénél csak az öreg emberekre, nőkre és kis gyermekekre lehet számítani.”²⁴

A tanév idejének megrövidítésével csakúgy, mint annak indokaival különben a földművelésügyi miniszter is egyetértett,²⁵ s ugyanő támogatta az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek szintén a tanév korábbi befejezésére irányuló kérését is.²⁶ A több irányból érkező nyomás hatására végül is a vallás- és közoktatásügyi miniszter megengedte, hogy „a községi és állami iskoláknak úgy működésben levő ismétlő tanfolyamában, mint a mindennapi iskolai évfolyamokban a folyó tanév április havában befejeztessék”, és megkereste az egyházi főhatóságokat, hogy „a hatóságuk alatt álló iskolákra nézve megfelelően intézkedjenek”²⁷ – feltehetően nem kis öröme a leginkább érdekelteknek.

A gyermekmunka fokozottabb igénybevételének bizonyos akadályai ily módon elhárultak ugyan, és a nők munkába kényszerítésének bizonyos eszközei is kialakultak, személyes szolgálatokra és egyéb szolgáltatásokra kirendelni azonban továbbra is „csak” a 18–50 éves munkaképes egyéneket lehetett. E korhatár kibővítésére végül is az 1915:XIII. tc. 2. §-a adott felhatalmazást, amely szerint: „A minisztérium a szükséghez képest megengedheti, hogy a munkaképes egyéneket és a fogatos járműveknek és a személy- vagy teherszállításra alkalmas állatoknak birtokosait az 1914:L. tc. 5. §-ában meghatározott szolgáltatásokra azon korlátokra való tekintet nélkül lehessen kötelezni, amelyeket a *korra* és a *területre* nézve az idézett 5. § 1. bekezdése megállapít.” A miniszteri indoklás szerint ugyanis: „A háború előrehaladottabb szakaszában mind a két korlátozás az erők célszerű felhasználásának gátjául szolgál”, mert „Az 1912:LXVIII. tc. 4. §-ához hasonlóan megállapított 18–50 éves korhatár mellett ... kellő munkaerőt alig nyerhetni, minthogy az ily korú munkaképes férfiak nagy része már most is – a közel jövőben pedig még szélesebb körben – katonai szolgálatot teljesít vagy az 1912:LXVIII. tc. alapján a hadviselés céljára személyes szolgálatokat végez... A területi korlátozás viszont útjában áll annak, hogy a munkaerők és a járművek s állatok ott alkalmaztassanak, ahol reájuk a legnagyobb szükség van.”

A törvényhozástól kapott fenti, s immár szinte korlátlan felhatalmazás birtokában bocsátotta ki azután a földművelésügyi miniszter is a maga újabb rendeletét, amelyben az 1915:XIII. tc. 2. §-a és a 408/1915. M.E. sz. rendelet 1. szakasza alapján engedélyt adott arra, hogy „az aratási, hordási, cséplési munkálatoknál a munkaképes egyéneket, a fogatos járművek, személy és teher szállításra alkalmas állatok birtokosait az 1914. évi 50. t.c. 5. szakaszában meghatározott szolgáltatásokra azon korlátokra való tekintet

²⁴ OL FM 15 488/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. A Szegedi Gazdasági Egyesület 1915. február 1-én kelt felterjesztése, ill. a földművelésügyi miniszter átirata a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. Az itt hivatkozott iratokat az OL FM 17 698/1915. sz., tétel sz. 62/a, 15 370 alapszámú iratokhoz csatolták.

²⁵ Uo.

²⁶ OL FM 16 093/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. A földművelésügyi miniszter átirata a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez.

²⁷ OL FM 16 649/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 2494/1915. sz. 1915. április 14-én kelt, valamennyi közigazgatási bizottságnak megküldött értesítése.

nélkül lehessen kötelezni, amelyeket kor és területre nézve utóbbi idézett törvény 5. szakaszának első bekezdése megállapít.²⁸

Mint látható, a földművelésügyi miniszter idézett rendelete nem valamennyi, hanem csupán a legfontosabb mezőgazdasági munkákra nézve adta meg a szélesebb körű igénybevételt biztosító felhatalmazást a törvényhatóságoknak, mintegy enyhítve ezáltal az új törvénynek a mezőgazdasági munkaviszonyokat érintő alkalmazását. Ez az enyhítés azonban nem minden tekintetben mondható szerencsésnek, hiszen éppen azokra, az egyébként tagadhatatlanul életbevágó fontosságú munkálatokra korlátozta a gyermekek, valamint az 50 évesnél idősebbek igénybevételét a személyes szolgálatok és egyéb szolgáltatások teljesítésénél, amelyek – a kor technikai színvonalán – egyben a legnehezebb mezőgazdasági munkának is számították, és egyidejűleg kizárta az említettek bármely más – tehát képességeiknek jobban megfelelő – mezőgazdasági munkára történő igénybevételét. Említést érdemel azonban, hogy némely törvényhatóságok a minisztériumnál realisabban ítélték meg a gyermekmunka tényleges alkalmazhatóságának korlátait. Pécs város Közigazgatási Bizottsága pl. úgy rendelkezett, hogy a 11. életévüket betöltött elemi és ismétlő iskolás, „a szóban levő termelő tevékenységre alkalmas gyermekek a szükség mérve szerint ... korai bab, borsó, tengeri és burgonya termesztésében tanítóik vezetése és ellenőrzése alatt részt vegyenek”, Kisküküllő vármegye Közigazgatási Bizottsága pedig pl. „búza gyomlálásnál, egérintésnél stb.” akarta a tanuló ifjúságot úgyszintén a tanító vezetése alatt felhasználni.²⁹

A személyes szolgálatok és egyéb szolgáltatások tényleges igénybevétele ilyen formán tehát továbbra is nem lebecsülendő nehézségekbe ütközött, amelyeket csak tetézték a vizsgált intézmény olyan alapvető és a kortársak által is felismert gyengéi, amelyeket a korabeli megfogalmazás meglepő tömörséggel úgy fejezett ki, hogy „a közmunka munkaeredménye köztudomásúan a lehető legsilányabb és legkevesebb”,³⁰ valamint az olyan (és akkoriban nem csupán egyetlen törvényhatóságra jellemző) körülmények, amelyek azt a véleményt táplálták, miszerint: „A közmunkának gazdasági célokra való igénybevétele nálunk, ahol egy-egy községben több 1000, sőt több 10.000 holdnyi területről van szó, nem sok reménnyel kecsegtet.”³¹ Más szemszögből nézve viszont – miként azt a törvényhatóságok felterjesztése, valamint az idézett miniszteri indokolás is bizonyítja –, a segítségre is égetően nagy szükség volt, főleg azok számára, akiknek szinte reményte-

²⁸ OL FM 96 539/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. A Máramaros vm. alispánjának az 1915:XIII. tc. 2. §-a alapján adott újabb, kiterjesztett felhatalmazást idéztük, de ezzel azonos szövegű újabb felhatalmazásban részesült a többi olyan törvényhatóság is, amely korábban az 1914:L. tc. 5. §-a alapján már engedélyt kért és kapott a személyes szolgálatok és egyéb szolgáltatások igénybevételére a *közélelmezés biztosítása céljából*. Az újabb, kiterjesztett felhatalmazás irattári anyagát egyébként törvényhatóságonként elkülönítve, az eredetitől különböző számozását közöltük fentebb zárójelben néhány törvényhatóság vonatkozásában, a 3–13 sz. jegyzetekben. A Máramaros vm. részére adott, fenti számú újabb felhatalmazást, mint a 19. sz. jegyzetből is kitűnik, az OL FM 16 431/1915. sz., tétel sz. 62/a, 15 370 alapszámú iratokhoz csatolták. Megjegyezzük, hogy a régi és újabb felhatalmazás számozásában csak az iktatószámokat illetően vannak különbségek, a tétele szám mindenütt 62/a, az alapszám pedig, két esettől eltekintve, 15 370.

²⁹ OL FM 19 488/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Pécs szab.kir. város közigazgatási bizottságának 139/1915. sz. „véghatározata”, továbbá Kisküküllő vm. közigazgatási bizottságának 303/1915. sz. határozata. Eredetileg mindkét határozatot a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez terjesztették fel, és onnét küldték meg a földművelésügyi miniszternek.

³⁰ OL FM 16 536/1915. (15 965/1915.) sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. A törökbecsei jóléti bizottság ügyvezetőségének 512/1915. sz. felterjesztése.

³¹ OL FM 15 373/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Moson vm. főispánjának 70/1915. sz. bizalmas felterjesztése.

len helyzetéről az egyik, fentebb már idézett felterjesztésben a következőket olvashatjuk: „Nap-nap mellett felkeresnek bennünket hadba vonultak síró feleségeik s ama panaszt terjesztik elő, hogy nincs aki földjüket föl szántsa, mert férjük, gyermekük hadba vonult, az igavonóik hadi szolgáltatást teljesítenek. A legtöbbnek pénze sincsen”, amelyiknek pedig lenne, „igavonót jó pénzért sem kap”. Az idézett felterjesztés készítői egyébként a hadsereg segítségét kérték, mert nem bíztak az általunk vizsgált intézmény hatékonyságában,³² mindazonáltal a személyes szolgálatok és egyéb szolgáltatások tényleges igénybevételére mégis számos törvényhatóságban sor került. Úgy tűnik azonban, hogy – részben talán közgazdasági meggondolásból is – e szolgáltatásokat az esetek nagy részében nem a hadbavonultak támasz nélkül maradt családtagjainak segítségére, hanem a nagy- és középbirtokon hiányzó munkaerő pótlására használták fel. Legalább is erről tanúskodik az a Kolozs vármegyéből származó, 1915. szeptember 2-án kelt felterjesztés, amely szerint: „...az 1914:L. tc. 5-ik §-a értelmében nyert felhatalmazás alapján a személyes szolgálatok és szolgáltatások igénybevételére a gazdasági munkák biztosítása érdekében több esetben szükség volt éspedig:

I. Szántásnál:

- a) kolozsi járásban 7 birtokosnál 273 eke és borona napszámra,
- b) moci járásban 1 birtokosnál 30 fogatra,
- c) nagysármási járásban 2 birtokosnál 33 eke és borona fogatra,
- d) Kolozs r.t. városban 1 birtokosnál 12 igára, kisbirtokosokhoz 118 igára.

II. Kapálásnál:

- a) kolozsvári járásban 2 birtokosnál 400, illetve 500 kapásra. Az 500-as csoport, mert a birtokos közben orosz foglyokat és katonai munkásosztásokat kapott, csak részben vétetett igénybe,
- b) Kolozs r.t. városban 1 birtokoshoz 30 kapásra, kisbirtokosoknál 900–1000 kapásra.

III. Kaszálásnál:

Kolozsvári járásban 1 birtokosnál 80 kaszásra.

IV. Aratásnál:

- a) hidalmasi járásban 2 birtokosnál 230 aratóra,
- b) kolozsvári járásban 2 birtokosnál 300 aratóra,
- c) nagysármási járásban 2 birtokosnál 157 aratóra,
- d) Kolozs r.t. városban 3 birtokoshoz 265 aratóra, kisbirtokosokhoz kb. 600 aratóra.³³

Természetesen nem állíthatjuk, hogy mindazon törvényhatóságokban, amelyekben az említett szolgáltatásokat valóban igénybe vették (az ilyen megyei törvényhatóságok száma 32-re csökkent, noha eredetileg 50-nél több megyei törvényhatóság kérte és kapta meg a vonatkozó felhatalmazást) a Kolozs megyeinek megfelelő adatok és arányok voltak a jellemzőek. Az a körülmény azonban, hogy 14 megyében karhatalom segítségére is szükség volt a szóban forgó szolgáltatások kikényszerítéséhez, 6 vármegyében

³² Lásd a 30. jegyzetet.

³³ OL FM 99 138/1915.sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Kolozs vm. alispánjának 13 857/1915.sz. felterjesztése.

pedig büntetések kiszabására is sor került azok megtagadása miatt,³⁴ arra vall, hogy az igénybevétel korántsem volt problémamentes. A korabeli kormányzat mindenesetre úgy látta, hogy a vizsgált intézmény újabb és az addigiaktól lényegesen eltérő szabályozásra szorul. E belátás folytán került sor a 600/1916. M.E. sz. rendelet kibocsátására, amely szerint – igaz, egyelőre csak a tavaszi szántás-vetési munkák biztosítása céljából – „a minisztérium a közigazgatási hatóságoknak a személyes és egyéb szolgáltatások elrendelésére és a közérő igénybevételére a felhatalmazást ezennel megadja”. (4. §) Megszűnt tehát az a kötöttség, amely szerint a törvényhatóságok csak a földművelésügyi miniszter – kérelmükre esetről-esetre adott – külön engedélyével rendelheték el a szóban forgó szolgáltatások igénybevételét, így azok felhasználása kétségtelenül gyorsabbá, hatékonyabbá vált. Ugyanakkor az ilyen szolgáltatásokra igénybe vehetők körét is maximálisan kiterjesztette a 600/1916. M.E. sz. rendelet, amennyiben 3. §-a szerint:

„Mindenki, akinek igaereje nem saját területének szántás-vetésével foglalkozik, vagy aki saját területének megművelését nem kellő szorgalommal és eréllyel folytatja, köteles ... igaerejét más földjének szántás-vetésére rendelkezésre bocsátani”, csakúgy, mint az, „akinek saját földje a talaj- és időjárás viszonyok folytán egyelőre nem művelhető...” Elmaradt tehát a mentesítések korábban meglévő, szinte véget nem érő felsorolása, illetve biztosítása. De ami még ennél is figyelemre méltóbb mindenképpen az új jogszabálynak az a rendelkezése, amely – feltehetően a Kolozs megyei és az ahhoz hasonló tapasztalatok hatására is – „az idegen földön teljesítendő munkák sorrendjét illetően” végre kimondotta, hogy „*elsősorban a hadrakelteknél kellő munkaerő nélkül visszamaradt családtagjaira* és olyan kiskorúakra, nőkre, munkaképtelenekre, valamint kisbirtokosokra kell tekintettel lenni, akik földjük megművelésében segítségre szorulnak” (3. §). Az idézett jogszabály rendelkezéseit azután „megfelelően kiterjesztették az 1916. év folyamán végzendő minden egyéb mezőgazdasági munkára” (1609/1916. M.E. sz. r.), sőt „további intézkedésig” az 1917., illetve 1918. év folyamán végzendő minden mezőgazdasági munkára is (467/1917. M.E. sz. r. és 4795/1917. M.E. sz. r.). Mindazonáltal kevésbé valószínű, hogy az adott körülmények között pozitívnak tekinthető rendelkezések a gyakorlatban is a kívánt mértékben érvényesültek, hiszen a korabeli földművelésügyi miniszter szavaival élve: „... a háború alatt a termelés és élelmezés érdekében kiadott rendeletek soha és sehol sem hajtottak végre, mert nem volt senki, aki ezek végrehajtását ellenőrizte volna”.³⁵

³⁴ OL FM 98 600/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. „Beérkezett válaszok 61 720/1915. eln. sz. a. az ország összes alispánjához intézett körreleltre személyes szolgáltatások és szolgáltatások igénybevétele tbn.” jelzetű iratok között található minisztériumi összesítés.

³⁵ IVÁNYI EMMA: *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914–1918.* (Budapest, 1960.) 305. p.

A katonai munkásosztagok szerepe a mezőgazdasági termelésben

Az első világháború idején elrendelt nagyarányú katonai behívások és egyéb háborús igénybevételek (hadiszolgáltatások) – mint arra már utaltunk – egyre fokozódó és szinte leküzdhetetlennek tűnő munkaerőhiányt okoztak a magyar mezőgazdaságban. Különösen így volt ez az idényjellegű, de alapvető fontosságú mezőgazdasági munkák (aratás, cséplés stb.) idején. Az akkori kormányzat előtt pillanatig sem volt kétséges, hogy a mezőgazdasági termelés munkaerő-szükségletének lehető biztosítása nem csupán alapvető gazdasági érdek, hanem elsődrendű hadászati jelentőséggel is bír, ezért szinte minden rendelkezésre álló módon igyekezett a mezőgazdaság nyomasztó munkaerőgondjain enyhíteni. Ebből a célból került sor pl. a hadifoglyok tömeges munkába állítására, az ún. *közerőnek* mezőgazdasági feladatok elvégzésére is történő kirendelésére, a mezőgazdaság számára nélkülözhetetlennek minősített személyek katonai szolgálat alóli gyakori felmentésére, valamint a mezőgazdasági munkákban járatos katonák tömeges szabadságolására a legfontosabb mezőgazdasági idénymunkák idején. Az idénymunkák idején eszközölt tömeges szabadságolások gyakorlatából fejlődött ki azután a *katonai munkásosztagoknak* mezőgazdasági munkák végzésére történő *kivezénylése*, amikor már *nem egyéni szabadságolás útján* kapott lehetőséget a paraszti munkában járatos katona, hogy a legégetőbb termelési feladatokat ellássa, hanem katonai kötelékben, *csoportosan rendelték ki* az említett célból. A cél azonosságából következett azután, hogy a katonai munkásosztagok mezőgazdasági munkákra való kirendelése, valamint a hasonló indokú egyéni szabadságolások engedélyezése mindvégig szorosan összekapcsolódott, és jogi szabályozásuk is együttesen jelentkezett. Ezt tapasztaljuk pl. már a 2553/1915. HM. eln. sz. (1915. március 6-án kelt), s témánkat illetően elsőnek tekinthető honvédelmi miniszteri rendelet vizsgálatánál, mivel az idézett jogszabály, amely címében ugyan a katonáknak a tavaszi vetési és szőlőművelési munkák végzésére való *szabadságolásáról* szól, és rendelkezéseinek zöme is erre vonatkozik, VIII. és IX. pontjában azonban az ún. *munkáscsoportokról* is rendelkezik. Az említett jogszabály VIII. pontja szerint ugyanis: „A mezőgazdának és mezőgazdasági munkásoknak, szőlőbirtokosoknak és szőlőművelési munkásoknak *egyénenkénti szabadságolásán kívül* a tavaszi vetési és szőlőművelési munkálatok elvégzésére *20 katonából álló munkáscsoportok is fognak alakítani*”, amelyek „erélyes és megbízható altiszt vezetése alatt, *községeknek és egyes föld- és szőlőbirtokosoknak* rendelkezésére bocsáttatnak”. Úgyisntén az idézett VIII. pont kimondja még azt is, hogy a községek a munkáscsoportokat akár a *saját*, „mint erkölcsi testületnek” tulajdonában lévő földek és szőlőbirtokok, akár „*a harctéren lévő mezőgazdasági és szőlőbirtokosok ingatlanainak megművelésére* igénybe vehetik, ha a szükséges munkaerő hiányzik”, és azok *igénylésének* mikéntjéről is rendelkezik. Ez utóbbira vonatkozó előírásai szerint: „A munkáscsoportok kirendelése iránti kérvények azonnal a járási tisztviselőkhöz eljuttatandók, aki az illető község, illetőleg földbirtokos által, esetleg az egész járás területén szükségelt munkáscsoportok kirendelése iránt azonnal,

esetleg táviratilag is ahhoz a legközelebb fekvő állomásparancsnoksághoz fordul, ahol (katonai) póttest van.”

Az igénylést tehát a járási szerveken keresztül kellett az illetékes katonai parancsnoksághoz benyújtani, és amennyiben az kedvező elintéztést nyert – de erről már a IX. pont rendelkezik –, a kiutalt „munkáscsoportoknak és az azok mellé adott altiszteknek elszállásolása és ételmezése a munkáscsoportot igénybe vevő község, föld- vagy szőlőbirtokos feladata” lett. Sajátos, és talán a már akkor is jelentkező ellátási nehézségekkel magyarázható rendelkezése az idézett jogszabálynak, hogy a munkáscsoport ételmezését a munkaadó a katonaság által fizetendő ún. „ételmezési pénzért” tartozik teljesíteni.” Mindazonáltal *ingyenes* munkaerőnek a munkásosztagok mégsem voltak tekinthetők, mivel: „A munkáscsoport tagjainak, valamint az azok mellé felügyelet céljából kirendelt altiszteknek a munkaadó mindegyik munkanapért a helyi szokásos napszámnak megfelelő munkapótdíjat tartozik fizetni.”

A 2553/1915. HM. eln. sz. rendelet idézett pontjai tehát a katonai munkásosztagok felállításával egyidejűleg rendelkeztek azok *igényléséről, ellátásáról*, valamint *díjazásáról*, de nem esett szó bennük a *napi munkaidő tartamáról*, és arról sem, hogy milyen szerv vagy hatóság lesz hivatott a mezőgazdasági munkára vezényelt katonák és munkaadók esetleges *jogvitában eljárni*, vagy legalább „a helyi szokásos napszámnak megfelelő pótdíjat” összegszerűen *megállapítani*. Ezek a hiányosságok, amelyek jórészt nyilván az ilyen jellegű szabályozásban való járatlansággal, tapasztalatlansággal magyarázhatók, a későbbiekben természetesen problémák forrásává váltak, a szóban forgó intézmény szükségességét azonban – teljesen érthető okokból – egyetlen munkaadó sem vitatta. Éppen ellenkezőleg, számos törvényhatóság és gazdasági egyesület valósággal ostromolta a felsőbb szerveket, de mindenekelőtt a Földművelésügyi Minisztériumot, hogy a 2553/1915. HM. eln. sz. rendelet hatályát az *aratási* és egyéb nyári mezőgazdasági munkákra is kiterjesszék, és a katonaság nélkülözhető részét, akár egyéni szabadságolás útján, akár munkásosztagokban kivezényelve, a munkaerőhiány pótlására felhasználják.¹ Ezeket a kérelmeket a földművelésügyi miniszter természetesen minden töle telhető módon támogatta a katonai kormányzatnál,² mely utóbbi végül is az 1915. június 8-án kelt 7256/18/1915. HM. eln. sz. rendelet kibocsátásával tett eleget a

¹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL), Földművelésügyi Minisztérium (a továbbiakban: FM) 16 257/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Jász–Nagykun–Szolnok vármegye alispánjának 8089/1915. sz. felterjesztése. Továbbá ugyanazon tétel- és alapszámú FM 16 641/1915. sz.-nál Fehér vm. alispánjának 5213/1915. sz. felterjesztése. Az FM 17 239/1915. számnál a Baranya–vármegyei Gazdasági Egyesület 2060/1915. g.e. sz., eredetileg az I. m.kir. honvédkerület parancsnokához intézett átiratának másolata. Az FM 17 502/1915. számnál úgyszintén a Baranyavármegyei Gazdasági Egyesület 2422/1915. g.e. sz. felterjesztése. Az FM 17 198/1915. számnál a Hontvármegyei Gazdasági Egyesület 364/1915. sz. felterjesztése. Az FM 16 421/1915. számnál a Nógrádvármegyei Gazdasági Egyesület 221/1915. sz. felterjesztése. Az FM 15 793/1915. számnál Zólyom vm. 1434/1915. sz. felterjesztésének hasonló számú melléklete. Az FM 17 144/1915. számnál a Magyar Gazdaszövetség 853/1915.sz. felterjesztése. Az FM 16 684/1915. számnál a miniszterelnök 1893/1915. res. ME I.sz. átirata, amellyel megküldte a földművelésügyi miniszternek „Pest–Pilis–Solt–Kiskún vármegye közönségének az idei aratás biztosítása tárgyában ... tartott közgyűlésében 218/kgy. szám alatt hozott határozatát mellékleteivel együtt”. Az FM 17 038/1915. számnál Somogy vármegye törvényhatósági bizottságának 152/8170/1915. kgy.sz. felterjesztése. Az FM 16 506/1915. számnál Heves vármegye alispánjának 7203/1915.a.sz. felterjesztése. Az FM 16 853/1915. számnál pedig Sáros vm. alispánjának 2686/1915. sz. felterjesztése tartalmaz – egyebek között – ilyen természetű javaslatokat, kérelmeket, valamennyi az 1915. évi, 62/a tételeszámú, 15 370. alapszámú FM iratoknál.

² OL FM 16 686/1915. és 17 429/1915.sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. (A földművelésügyi miniszter átirata, ill. távirata a honvédelmi miniszterhez.)

több irányból megnyilvánuló kívánalmaknak. Ebben a jogszabályban ugyanis a honvédelmi miniszter „a m. kir. földművelésügyi és a cs. és kir. hadügyminiszter úrral egyetértőleg létrejött megállapodás alapján” úgy rendelkezett, hogy „a tavaszi vetési szabadságolásokhoz és vezénylésekhez hasonlóan ... mind a közös hadseregbeli, mind a honvéd legénység abban a mértékben, amint azt a hadrakelt sereg részére szükséges pótlások készenlétbe helyezése és a kiképzés megengedi, a kaszási, aratási és cséplési munkálatokra szabadságoltassék”, s egyidejűleg megismételte a katonai *munkaosztagok*-ra vonatkozó, fentebb idézett rendelkezéseket is.³

Mindazonáltal a rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint 1915-ben az egyéni szabadságolásokhoz képest még igen csekély mértékben került sor katonai munkásosztagok felállítására. Egy, a közös Hadügyminisztériumból származó 1915. augusztus 17-i keltezésű kimutatás szerint ugyanis Magyar- és Horvátországban 120.000 főnyi egyéni szabadságolással szemben csupán 3061 főt vezényeltek munkásosztagokba.⁴ És noha ezek a számok és arányok a későbbiekben még módosulhattak valamelyest, mivel a honvédelmi miniszter egy 1915. augusztus 26-án kelt rendelete komlószedésre és sarjúkaszálásra is az imént idézett 7256.sz. rendeletének alkalmazását helyezte kilátásba,⁵ joggal tételezhetjük fel, hogy 1915-ben a legfontosabb mezőgazdasági munkák végzésében döntő mértékben még az egyénileg szabadságolt katonák közreműködésére számítottak.

A témánkkal kapcsolatos források bizonyossága szerint, a katonai munkásosztagok tömegesebb alkalmazására és az irányításukat ellátó organizáció kiépítésére csak 1916-ban került sor. Ebben a tekintetben nagy jelentőséggel bírt a honvédelmi miniszter 1916 februárjában kibocsátott 3000/1916. HM. eln. Mezőg. A. számú, valamennyi magyarországi törvényhatósághoz intézett körrendelete. Ez ugyanis amellett, hogy ún. Honvédelmi Gazdasági Tanács felállításáról, továbbá a mező- és erdőgazdasági munkák céljából eszközözendő katonai szabadságolásokról, valamint a kincstári lovak hasonló célból történő kikölcsönzéséről rendelkezett, V. pontjában a *katonai munkásosztagok* leendő igénylését és kivezését is a korábbiaknál részletesebben és teljesen új módon szabályozta. Mielőtt azonban a bennünket közelebbről érintő V. pont átfogó ismertetését, illetve elemzését elvégeznénk, hasznosnak tűnik, ha néhány gondolatot a szóban forgó jogszabály bevezetőjéből is idézünk. Így ugyanis képet alkothatunk arról, miként vélekedett a korabeli hadvezetőség a mezőgazdasági termelés fontosságáról, és milyen szerepet szánt a Honvédelmi Gazdasági Tanácsnak a háborús gazdálkodás irányításában, illetve mivel indokolta ennek felállítását.

Az elsőként említett, tehát a mezőgazdasági termelés háborús szerepére és fontosságára vonatkozó kérdést illetően a 3000/1916. HM. eln. sz. rendelet mindenekelőtt leszögezte, hogy „a mezőgazdasági üzemerőnek zavartalan fenntartása és a mezőgazdasági termelésnek minél eredményesebbé tétele, valamint a közéletbiztosítás *elsőrendű állami feladat, a háború sikeres vitelének és győzelmes befejezésének elengedhetetlen feltétele*. A hadvezetőség – olvashatjuk a továbbiakban – a háború kezdete óta teljes tudatában volt annak, hogy mind közigazdasági, mind katonai szempontokból indokolt,

³ OL FM 96 254/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Az FM 18 283/1915. sz. irata, amely a honvédelmi miniszter 7256/18/1915. eln.sz. rendeletének másolata. (Itt jegyezzük meg, hogy csupán a Magyarországi Rendeletek Tárában nem közölt rendeletek levéltári lelőhelyét tüntetjük fel jegyzeteinkben.)

⁴ OL FM 97 990/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. A közös Hadügyminisztérium Abt. 10., Nr. 67 971. sz. átirata.

⁵ OL FM 98 079/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. A honvédelmi miniszter 214 537/18/1915. sz. átirata.

ha a nélkülözhető legénység a hiányzó munkaerő lehető pótlásaképp a különböző gazdasági munkák elvégzésére szabadságoltatik, községeknek, föld-, erdő- és szőlőbirtokosoknak, fatermelő vállalatoknak *munkásosztagokban* rendelkezésre bocsátatik”. A honvédelmi miniszter rendelete ezután – mintegy a mondottakat bizonyítandó – emlékeztetett arra, hogy 1915-ben, „a legnagyobb harcok közepette a legénység a különböző gazdasági munkákra a legnagyobb számban szabadságoltatott és a mezőgazdasági munkák idejében el is végeztettek”. 1916-ban azonban „az eddig fennállott nehézségek fokozódtak, s így ezek legyőzésére is fokozott tevékenységre és tervszerű cselekvésre van szükség” – hangsúlyozza az idézett jogszabály –, ezért a Honvédelmi Minisztériumban „a többi minisztérium képviselőinek bevonása mellett Honvédelmi Gazdasági Tanács állíttatott fel, és a tanács mellett három mezőgazdasági ügyosztály (Mg/A, Mg/B, Mg/C) szerveztetett”. A rendelet ezután részletesen felsorolja a Honvédelmi Gazdasági Tanács, valamint annak szerveinek feladatait. Ezek a következők:

- „1. A hadiszolgáltatások, katonai rekvirálások, beszállásolások, lovak és járművek szolgáltatása, hadicélokra szükséges munkások kirendelése, térítési és kártérítési igényeknek, a mező- és erdőgazdasági üzemelővel, a mezőgazdasági termeléssel, valamint a különböző iparüzemekkel összefüggő összes katonai ügyi igazgatási elvi kérdések és javaslatok elbírálása és végrehajtási módozatainak kijelölése, a figyelemre méltó általános panaszok lehető megszüntetése iránti intézkedések előkészítése.
2. A gazdasági szabadságolások, a *munkáscsoportok kirendelése* és a felmentések tekintetében felmerült elvi kérdések tisztázása.
3. A katonai munka-, ló- és igaerőknek rendelkezésre bocsátása.”

Mivel azonban a feladatok közül számunkra csak a 2. pontban szereplő „munkáscsoportok kirendelése”, valamint a 3. pontban említett „katonai munkaerőknek... rendelkezésre bocsátása” bír jelentőséggel, amiről, mint fentebb említettük, a szóban forgó jogszabály V. pontja rendelkezik részletesebben, a következőkben csupán annak az elemzésére szorítkozunk.

A vizsgált V. pont egybegek között lényegében megismétli a munkásosztagok létszámára (20 katoná, 1 altiszt), felhasználására, elszállásolására, élelmezésére és díjazására vonatkozó korábbi rendelkezéseket, s ebben a részben csak annyi fontosabb novumot ad, hogy járási főszolgabíró (városi hatóság) feladatává teszi a munkásosztagokban dolgozó katonák, valamint a felügyeletüket ellátó altiszt *munkabérének megállapítását*. A főszolgabíró (városi hatóság) a díjazást az ún. „mezőgazdasági intézőbizottsággal”⁶

⁶ A mezőgazdasági intézőbizottságok megalakításáról először a 2800/1915. FM. eln. (1915. január 22-én kelt) rendelet intézkedett. Ebben a miniszter valamennyi alispán feladatává tette, hogy „az egyházmegyei főhatóság, a gazdasági egyesület, a hadbavonultak segélyező bizottsága, a tanfelügyelőség, a gazdasági felügyelőség képviselőinek, s a közérdekű munkára hajlandó más személyeknek felkérésével alakítsanak gazdasági intézőbizottságot” és utasítsa a járási főszolgabírákat, hogy „a legsürgősebben személyesen járjanak el *minden községben*, s a helyi viszonyoknak megfelelően az előjáróság, a helybeli lelkészek és tanítók, s a közérdekű munkára hajlandó más személyek felkérésével alakítsanak községi (esetleg közigazgatási) gazdasági bizottságot”, (amelyet más helyen szintén „gazdasági intézőbizottságnak” citál az idézett földművelésügyi miniszteri rendelet). Némileg más módon szabályozza a mezőgazdasági intézőbizottságokat a 600/1916. ME. sz. rendelet, amely szerint: „A tavaszi szántás-vetési munkák elvégzésének biztosítása céljából minden elsőfokú hatóság (főszolgabíró, polgármester), ha azt még eddig meg nem tette volna, köteles működése területén lehetőleg *minden községre* (városra), vagy *minden körjegyzőségre* nézve *mezőgazdasági intézőbizottságot* alakítani... A mezőgazdasági intézőbizottság három tagból áll, akik közül egy községi előjáró

egyetértőleg és a helybeli szokásos napszám figyelembevételével, valamint a végzett munka arányában” állapítja meg, szögezi le az idézett jogszabály, amely – mint fentebb mondtuk – főleg a katonai munkásosztagok kiutalásának és igénylésének módján eszközölt valóban lényeges újításokat. A kivezénylés iránti kérelmeket, igényléseket ugyanis ezután a jórészt e célból létrehozott ún. *törvényhatósági gazdasági munkabizottságná*l⁷ (tehát nem a járási tisztviselőnél, illetve a katonai állomásparancsnokságnál) kellett előterjeszteni, amely „a birtok ... terjedelmének és a tényleg fennálló munkáshányának figyelembevételével” saját hatáskörében bírálja el azokat. A rendelet előírta, hogy „az indokoltak nem talált kérelmek elutasításáról a törvényhatósági gazdasági munkabizottság a folyamodókat azonnal értesíti, az indokoltak talált kérvényeket pedig vegye előjegyzésbe és tartsa nyilván, de egyúttal figyelmeztesse a folyamodókat, hogy a kérelemnek előterjesztésbe vétele nem jelenti azt, hogy a munkásosztag mindenestre rendelkezésre fog bocsáttatni”. Az ily módon elkészített előjegyzések alapján jelentette azután a gazdasági munkabizottság a Honvédelmi Minisztérium Mg/B. osztályának – vagyis tulajdonképpen a Honvédelmi Gazdasági Tanács illetékes szervének – „táviratilag” az igényelt munkaerő szükségletet, amely szintén „táviratilag fogja értesíteni a törvényhatósági gazdasági munkabizottságot, hogy tud-e és mennyi munkásosztagot rendelkezésre bocsátani”. Az azonban már ismét a törvényhatósági gazdasági munkabizottság feladata lett, hogy a rendelkezésre bocsátott munkásosztagokat a folyamodók között a munkásszükség rendjében elossza, és az Mg/B. osztálynak táviratilag jelentse, hogy „a rendelkezésre bocsátott munkaerőből kinek, hová, hány osztat vezényeltessék, és mely vasúti állomásra irányíttassék”.

A katonai munkásosztagok igénylésének és vezénylésének ez a centralizáció és a decentralizáció kívánalmaival egyaránt számoló, imponáló egyszerű, gyors és bürokrácia-mentes megoldása, nézetünk szerint méltán érdemel elismerést még akkor is, ha nem feledjük, hogy háború idején, létfontosságú gazdasági munkák ügyében, katonai szervek által hozott rendelkezésről van szó. A mondottak ellenére sem hallgathatjuk el azonban, hogy a honvédelmi miniszter 3000/1916. HM. eln. sz. rendelete, vitathatatlan pozitívumai ellenére is, számos fontos kérdés megoldásával adós maradt. Nem szabályozta pl. a *napi munkaidő tartamát*, továbbá nem jelölt meg semmilyen hatóságot, amelyhez a munkaadók és a náluk dolgozó katonák *jogvitáiban* folyamodni lehetett volna. Ráadásul a megállapítandó munkabér összege is túlságosan tágan volt értelmezhető, hiszen azt továbbra is a helyi szokásos napszámber figyelembevételével kellett megállapítani. Korántsem meglepő tehát, ha a Honvédelmi Gazdasági Tanács 1916. május 7-én tartott ülésének jegyzőkönyvéből arról értesülünk, hogy „az ország minden részéből beérkezett

(városi tisztviselő) vagy más hatósági személy, kettő pedig a helyi viszonyokkal ismerős gyakorlati mezőgazda.”

⁷ A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok alakításáról az 550/1916. ME. sz. rendelet intézkedett. E jogszabály szerint törvényhatósági gazdasági munkabizottság alakítandó minden vármegyében és az olyan törvényhatósági jogú városban, amely a mezőgazdasági termelés szempontjából nagyobb jelentőséggel bír. E bizottság feladatai közé tartozott részint a hadifoglyok munkájával kapcsolatos, a polgári hatóságok hatáskörébe eső ügyeknek intézése, másrészt a *katonai munkásosztagok*, valamint a katonai lovak kiadásánál való közreműködés. A bizottság *elnöke* a törvényhatóság *első tisztviselője* (alispán, polgármester), sőt ő nevezi ki a *bizottság tagjait* is, a helyi viszonyok mérlegelésével és a főispán hozzájárulásával. „Mindenesetre szükséges azonban, hogy mezőgazdasági szakértőként a vármegyei gazdasági felügyelő, illetve erdőgazdasági ügyekben az illetékes királyi erdőfelügyelő, netán előforduló ipari ügyekben az iparfelügyelő véleménye is meghallgattassék.” A katonai és fegyelmi ügyek ellátására pedig „a katonai igazgatás” egy katonatisztet vezényel ki a bizottsághoz, aki „kizárólag a katonai hatóságoknak van alárendelve”.

panaszok szerint a munkásosztagokban kivezényelt legénység csak reggel 6 órától este 6 óráig dolgozik, holott a halasztást nem tűrő nyári mezőgazdasági munkákat kora reggeltől gyakran késő estig kell végezni”. Másrészt „viszont panaszok merültek fel arra nézve is, hogy a munkaadók a végzett munka értékével egyáltalában arányban nem álló munkabéreket fizetnek”, és „igen sok munkaadó a kivezényelt katonákat *ingyenes* munkakerőnek tekinti”. Az idézett jegyzőkönyv szerint ugyanis „a kifizetett munkabér” gyakran megtérül a katonák által kifizetett 1,60–2 korona élelmezési pénzből ..., úgyhogy a kivezényelt katonák csupán az élelmezésért dolgoztak”.⁸

Minden bizonnyal az imént vázolt panaszok hatásának tudható be, hogy már 1916 májusában sor került a 7100/1916. HM. eln. sz. rendelet kibocsátására, melynek a munkaidőt szabályozó II. pontja szerint: „A mezőgazdasági munka tartamát az 1898:II.t.c. 49. §-a szabályozza”, s ennek megfelelően: „A munkanap napfelkeltétől napnyugtáig számíttatik, mely időre délben egy egész órai – a tavaszi és nyári gazdasági munkák idején reggel és délután is egy-egy félórai szünet számíttatik.”

A munkaidő esetén, törvényi alapokkal is megtámogatott (mely törvényt természetesen nem a katonai munkásosztagok munkaviszonyainak szabályozására hozták) szabályozásán kívül, a most idézett jogszabály kísérletet tett a mezőgazdaságban dolgozó katonák bérezésével kapcsolatos problémák egyfajta rendezésére is. Az időbér jellegű napszámbér helyett ugyanis a teljesítménybér jellegű, ún. szakmánybér szinte általános érvényű kiterjesztését szorgalmazta, amikor VII. pontjában előírta, hogy „az aratási, cséplési, szőlőművelési, szénakaszálási és egyéb fontosabb gazdasági munkáknál... a járási tisztviselők a mezőgazdasági intézőbizottsággal egyetértőleg, szakmánybért állapítanak meg”. Sőt, azt is leszögezte, hogy „a kivezényelt legénység a munkaadó által a napszámbér helyett felajánlott szakmánybért, amelyet a járási tisztviselő megállapított ... elfogadni tartozik”.

Aligha szorul bizonyításra, hogy a most idézett rendelkezések a munkaadók számára voltak kedvezőbbek, és velük szemben sovány vigaszt jelenthetett a dolgozó katonák számára a szóban forgó jogszabálynak az a garanciálisnak szánt rendelkezése, amely szerint: „A járási tisztviselő által megállapított munkabér és szakmánybér ... a m.kir. honvédelmi minisztérium Mezőgazdasági A. osztályának minél előbb bejelentendő”.

A fentiekhez hasonló, noha némileg palástoltabb egyoldalúság jellemezte egyébként a 7100/1916. HM. eln. sz. rendelet (III. pont) azon előírásait is, amelyek a mezőgazdaságban foglalkoztatott katonák élelmezését voltak hivatva szabályozni. Ezek szerint ugyanis: „A mások földjén akár munkásosztagban, akár egyénenként foglalkoztatott legénységnek – ha az a húsbeszerzést illetőleg jelenleg fennálló nehéz viszonyok között hússal esetleg el nem látható – minden körülmények között más elegendő, kiadós és egészséges ételmet okvetlenül kell adni...” A tapasztalat ugyanis gyorsan bebizonyította, hogy a jogszabály ilyen szövegezése – függetlenül a jogalkotó szándékától – lényegében majdnem teljesen a munkaadó kényére bízta, hogy az, a tényleg fennálló ellátási nehézségek⁹ ürügyén, a nála foglalkoztatott katonák húsellátását a minimális mértékre csökkentse, vagy akár teljesen megszüntesse.

⁸ OL FM 112 527/1916. sz., tétel sz. 62/g, alapszám 70 999. „Jegyzőkönyv a Honvédelmi Gazdasági Tanács 1916. évi május 7-én tartott üléséről”.

⁹ A katonai munkásosztagok élelmezése már 1915-ben sem volt problémamentes. Heves megye alispánja pl. egy, a földművelésügyi miniszterhez intézett felterjesztésében ezzel kapcsolatban megírja, hogy „a munkáscsoportok élelmezése nehézségekbe ütközik, mivel a rekvirálás miatt minden gazda csak a házi szükségletre szükséges gabonaműveket tarthatta meg, tehát a munkáscsoportok élelmezésére készlettel nem rendel-

Valószínűleg teljesen szükségtelen, a netaláni félreértések elkerülése miatt azonban mégis hangsúlyozzuk, hogy a honvédelmi miniszter most idézett rendeletéhez fűzött bíráló megjegyzésekkel természetesen nem azt kívánjuk bizonygatni, miszerint a háborús gazdasági és egyéb nehézségek akár a legkitűnőbb jogi szabályozással is számottevően befolyásolhatók lennének. (Két világháború és számtalan helyi háború tapasztalatai után ezt egyébként sem hinné el senki.) Azt azonban bizvást állíthatjuk, hogy bizonyos *kötelező minimumok* központi előírásával a legkirívóbb méltánytalanságok egy része enyhíthető, illetve elkerülhető lett volna mind a bérezés, mind pedig az élelmezés tekintetében. Ezt egyébként később a korabeli kormányzat is felismerte, mielőtt azonban az e felismerést tükröző jogszabályok ismertetésére és elemzésére térnénk, indokolt, ha megvizsgáljuk: miként alakult 1916-ban a mezőgazdasági munkára vezényelt katonai munkásosztagok, illetve az azokba beosztott katonák száma, és milyen volt a hasonló célból egyénileg szabadságoltakhoz viszonyított aránya.

A Honvédelmi Gazdasági Tanács jegyzőkönyvei, illetve kimutatásai, bár meglehetősen ellentmondásokkal, azt mindenesetre teljes egyértelműséggel bizonyítják, hogy (1915-höz képest) 1916-ban a katonai munkásosztagok száma és aránya nem kielégítő mértékben ugyan, de mégis igen számottevően növekedett. 1915-ben, mint fentebb láttuk, a források 120.000 főnyi egyéni szabadságolás mellett csupán 3061 fő munkásosztagokba történő vezénylésről tesznek említést. Ezzel szemben a Honvédelmi Gazdasági Tanács 1916. március 25-i ülésének jegyzőkönyve arról tájékoztat, hogy március 11-én 63 ilyen munkásosztag (1200 fő), március 18-án pedig 608 munkásosztag (12.160 fő) „kiutaltatott”, s rajtuk kívül még 10 munkásosztag a Földművelésügyi Minisztérium „rendelkezésére bocsátatott”.¹⁰

A május 7-én tartott ülés jegyzőkönyve szerint pedig (amelyhez későbbi adatokat is csatoltak) a következő képet mutatják az 1916. évi március 25-től május végéig eszközölt igénylések is kiutalások:

kezik, s a szükséges liszt, ugyancsak a rekvirálás miatt, vétel útján sem szerezhető be. Egyedüli és leghelyesebb megoldás lenne – indítványozza az alispán –, ha a munkáscsoportok élelmezéséről maga a katonaság gondoskodnék.” (OL FM 16 506/1915. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 15 370. Heves megye alispánjának 7203/1915. a. sz. felterjesztése.) Hasonló, de a *hűselltetés* problémáit ecsetelő panaszokról értesülünk Temes vármegye alispánjának egy 1916-ban kelt felterjesztéséből is. Eszerint ugyanis a katonai munkásosztagok élelmezése „elviselhetetlenül súlyos teher, főleg azon esetekben, midőn ugyanegy munkahelyen nagyobb számban alkalmaztatnak, mert az előírás szerinti húsdagok beszerzése az állatvágásoknak és szúrásoknak faluhelyen korlátozott volta, valamint a jéghiány miatt a lehetetlenséggel határos.” Az alispán a mondottak alapján javasolta, hogy nagyobb számú katonai munkaerő alkalmazás esetén „az előírás szerinti hűselltetés ne legyen kötelező, hanem a munkaadó általánosságban a mezőgazdasági munkások elégséges élelmezésének megfelelő ellátásra köteleztessék”. (OL FM 72 537/1916. sz., tétel sz. 62/a, alapszám 72 537.)¹¹ Kérésének, mint fentebb láttuk, a 7100/1916. HM eln. sz. rendelet III. pontja tett eleget.

¹⁰ OL FM 72 447/1916. sz., tétel sz. 62/g, alapszám 72 447. A honvédelmi miniszter 5407/1916. eln. Mg/A. sz. átiratával megküldött jegyzőkönyv a Honvédelmi Gazdasági Tanács 1916. március 25-i üléséről.

Igénylés időpontja	Igényelt	Kiutalt
	munkásosztag	
március 25.	207	335
március 31.	122	109
április 8.	216	80
április 15.	369	51
április 22.	496	67
április 29.	598	99
május 6.	692	139
május 13.	919	210
május 20.	1142	118
május 27.	2266	1149

A szóban forgó jegyzőkönyv egyébként részben tájékoztat az egyéni szabadságolások és a munkásosztagokba történő vezénylések hónaponkénti összlétszámának adatairól is. Eszerint: márciusban „161.830 fő lett egyénileg szabadságolva és 9176 fő munkásosztagként vezényelve”, mely utóbbi szám itt nyilván azzal magyarázható, hogy csak a 25-én és 31-én történt vezényléseket vették figyelembe. Nehezebb azonban magyarázatot találni az idézett jegyzőkönyv azon adatára, amely szerint: „Április hóban 149.601 fő lett egyénileg szabadságolva és 16.745 munkásosztagként vezényelve”.¹¹ A fenti kimutató szerint ugyanis ebben a hónapban mindössze 297 munkásosztagot utaltak ki, és az 20–20 főt számítva munkásosztagonként, legfeljebb mintegy 6000 főt eredményezhetett volna, szemben a jegyzőkönyvben közölt 16.745-ös létszámmal. Az inkább látszólagosnak tűnő ellentmondást ez esetben – nézetünk szerint – feltehetően az okozta, hogy a márciusban munkára vezényeltek nagy része szükségszerűen még áprilisban is a mezőgazdaságban dolgozott, ezért az akkori létszám megállapításánál is figyelembe vették őket. Ez egyébként annál is inkább elképzelhető, mert már a 3000/1916. HM. eln. sz. rendelet is 3–5 hétre szóló szabadságolásokat helyezett kilátásba. Ami viszont a májusi „kiutalásokat” illeti, ezekre nézve a szóban forgó jegyzőkönyv csupán az igényelt és kivezényelt munkásosztagok számáról ad tájékoztatást, a hozzájuk vezényelt katonák összlétszámát azonban nem közli. Egy másik forrásból származó, s a fentiekől némileg eltérő módon csoportosított kimutatásból azonban megtudjuk, hogy május 4. és 10. között 139 és fél munkásosztagot állítottak fel 2790 fővel, május 11-től 17-ig 205 munkásosztagot 4101 fővel, május 18-tól 24-ig 118 osztagot 2372 fővel, május 25. és 31. között pedig 1452 munkásosztagot 29 055 fővel.¹²

Visszatérve azonban a Honvédelmi Gazdasági Tanács május 7-i ülésének jegyzőkönyvéhez, illetve az ott közölt kimutatáshoz, az – mint láthattuk – nemcsak azt bizonyítja, hogy 1916-ban 1915-höz képest ugrásszerűen megnövekedett a katonai munkás-

¹¹ OL FM 112 527/1916. sz., tétel sz. 62/g, alapszám 70 999. „Jegyzőkönyv a Honvédelmi Gazdasági Tanács 1916. évi május hó 7-én tartott üléséről”.

¹² Pach Zsigmond Pál és Sándor Pál (szerk.): *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918. c. tanulmánygyűjteményből*: TOKODINÉ PUSKÁS JULIANNA: *A nemzetgazdaság militarizálásának hatása a parasztság helyzetére Magyarországon az első világháború idején* c. munkája (Budapest, 1956.) 341. p.

osztagok és a hozzájuk vezényelt katonák száma, hanem az is, hogy e növekedés ellenére a kiutalt munkásosztagok mennyisége még mindig messze elmaradt mind az irántuk megnyilvánuló igényektől, mind pedig az egyénileg szabadságoltak számától. Maga a szóban forgó jegyzőkönyv ez utóbbi körülményt egyébként azzal magyarázza, hogy: „A munkásosztagoknak aránylag csekély számban való rendelkezésre állását természetszerűleg az egyéni szabadságolások nagy száma korlátozza, holott a mindenünnen beérkezett kívánalmak és javaslatok szerint éppen az egyéni szabadságok némi rovására is a munkásosztagok szaporítása szorgalmaztatik.”¹³

E kívánalmak és javaslatok” készíthették azután a honvédelmi minisztert a 10 600/1916. eln. Mezőgazd. A.sz. rendeletének kibocsátására, amely szerint: „A mezőgazdasági munkások ... egyénenként nem szabadságolhatók, hanem munkásosztagba beosztandók”, mégpedig a hivatalos indoklás szerint azért, hogy „a munkásosztagok aratáshoz értő legénységéből állíttassanak össze”. A most idézett rendelet, amely tehát az önálló mezőgazdákat és kiscgazdákat – „kikre az egyénenkénti szabadságolás továbbra is fennmarad”¹⁴ – nem érintette, kizárólag a katonáskodó cselédet és agrárproletárt fosztotta meg attól a lehetőségtől, hogy szabadsága idején szerződéses munkát vállalhasson, illetve, hogy az aratási munkák idején egyáltalán szabadságot kapjon.

Az imént vázolt javaslatok, kívánalmak, illetve rendelkezések ismeretében nem meglepő, hogy a katonai munkásosztagok már május végén jelentősen megszorodtak, júniusban pedig az egyénileg szabadságoltakét megközelítő létszámmal rendelkeztek. A Honvédelmi Gazdasági Tanács június 20-án tartott ülésének jegyzőkönyve erre vonatkozólag konkrét számadatokkal is szolgál, és arról tájékoztat, hogy „az eddigi bejelentések szerint rendelkezésre áll 55.000 ember munkásosztagban, és eddig szabadságoltak 65.000 embert”. Az alapvető problémát, nevezetesen a nyomasztó munkaerőhiányt azonban mégsem sikerült megközelítően sem leküzdeni, mivel a szóban forgó jegyzőkönyv tanúsága szerint az igénylés még így is „sokkal több, mint a rendelkezésre álló munkaerő”. A minisztérium ezért csak 50 %-os teljesítést ígért, és „a kiutalási tervezet (is) ezen az 50 %-os alapon készült”, de nem biztos, hogy teljesíthető lesz. Megjegyzendő azonban, hogy ezek az adatok csak a katonai munkaerőre vonatkoznak, a hadifoglyokra, a felmentésekre és az ún. közérőre nem, vagyis a magyar mezőgazdaság tényleges munkaerő hiánya sokkal nagyobb volt, mint amit a fenti számok tükröznek. (A Honvédelmi Gazdasági Tanács május 7-i ülésének jegyzőkönyve szerint pl. „a mezőgazdasági munkák tartamára körülbelül 350.000 kézi és 40.000 ígáserő volna a hiány”, noha a katonai munkaerőn kívül májusig 259.131 hadifogoly lett a „gazdasági munkákra kiadva”, továbbá: „A bevonulása elhalasztott Magyarországon 21.329 mezőgazdának”.) A mondottakkal kapcsolatban ezért talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a Honvédelmi Gazdasági Tanács június 20-i ülésén az is szóba került: „nem lehetne-e... az aratást hadimunkának minősíteni?” A földművelésügyi miniszter azonban kategorikus „nem”-mel válaszolt, mivel – véleménye szerint – ez „a munkaadók részéről sok visszaélésre adhatna alkalmat”. Mint mondotta: „Túlságosan kihasználnák a munkaerőt”, s „ez igen könnyen veszélyeztethetné a szociális békét”. Márpedig: „Egy szociális mozgolódás gazdasági téren végzetessé válhatna.”¹⁵

¹³ Lásd a II. jegyzetet.

¹⁴ OL FM 74 207/1916. sz., tétel sz. 62/g, alapszám 71 357. (eredetileg 70 843). A honvédelmi miniszter 10 600/1916. eln. Mg/A.sz. körrendelete.

¹⁵ OL FM 112 527/1916. sz., tétel sz. 62/g, alapszám 70 999. „Jegyzőkönyv a Honvédelmi Gazdasági Tanács 1916. évi június hó 20-án a m. kir. földművelésügyi minisztériumban tartott üléséről.”

A földművelésügyi miniszter aggályait, az aratási munkákra javasolt totális mozgósítástól való ódzkodását igazán nem nehéz megérteni. Főleg ha figyelembe vesszük, hogy a teljes háborús katonai fegyelem alatt álló munkásosztagok és munkaadók gyakori feszült viszonya nemigen enyhült továbbra sem, amint ez a mindkét oldalról elhangzott panaszokból, vádaskodásokból egyértelműen megállapítható. Az „objektivitás” kedvéért a következőkben ezek közül előbb a munkaadók főbb „sérelmait” fogjuk áttekinteni, amelyeket Temes vármegye alispánja egy, a földművelésügyi miniszterhez intézett felterjesztésében az alábbiakban összegezett:

- „1. A katonák az ételmezést illetően túlzott követeléseket támasztanak; főként a hús miatt történnek összeütközések. Pedig a 7100. eln. sz. honvédelmi miniszteri rendelet csak általánosságban megfelelő és egészséges ételmezést ír elő...
2. Reggel 6 órától este 6 óráig hajlandók csak dolgozni, pedig a munkásosztagok igénybevételéről szóló honvédelmi miniszteri rendelet a mezőgazdaságban szokásos munkaidőt írja elő, vagyis napkeltétől napnyugtáig.
3. Nem dolgoznak kellő szorgalommal, a gazda rendelkezéseit nem veszik figyelembe, sértő és durva választ adnak, pedig a munkarend megállapítása a gazda feladata, a munkások a gazda rendelkezéseit kötelesek készséggel végrehajtani...
4. Vasár- és ünnepnap dologról hallani sem akarnak...
5. Maguknak vindikálják a jogot választani, hogy szakmány- vagy napszámbért kapjanak-e; a hatóságilag megállapított bérekkel nincsenek megelégedve.”

Holott: „A honvédelmi miniszter 7100. sz. rendelete a gazdának adja meg a jogot dönteni a felett, hogy szakmány- vagy napszámbér adassék.”

A hatóságilag megállapított bérek pedig oly magasan vannak megállapítva – panaszolja az alispán –, hogy a katonamunkás minden más munkásnál drágább. Ugyanis a hatóságilag megállapított munkabér a legtöbb esetben egyenlő a polgári munkások szokásos bérével, de ehhez járul még az ételmezéssel járó költségeknek az 1,80 k. térítési díjat meghaladó része még oly napokon is, amikor munka nem folyhatik, továbbá az ellátással, elhelyezéssel járó egyéb kiadások, úgyhogy a katonamunkás 50 %-al egész bizonyosan drágább, mint bármilyen más munkaerő¹⁶ – legalábbis a Temes vármegyei alispán állítása szerint.

Közel 90 esztendő távlatából természetesen hiábavaló kísérlet lenne érdemi vitába bocsátkozni a munkaadók érdekében szóló Temes megyei alispán egyébként is általánosságokban mozgó állításaival. A magunk részéről különben is hihetőnek, mondhatni természetesnek tartjuk, ha a más tarlójára aratni kivezényelt, rosszul ételmezett, frontszolgálat előtt vagy után álló katona nem lelkesedett különösebben a napkeltétől napnyugtáig, vagy ahogy faluhelyen mondani szokás, „látástól vakulásig” tartó, igen nehéz mezőgazdasági munkáért, főleg ha azt vásár- vagy ünnepnapokon is kellett végeznie. Kevésbé tartjuk azonban hihetőnek az alispán azon állítását, hogy ezeket a katonamunkásokat, akiknek ételmezését a katonaság a munkaadóknak megtérítette, munkabérüket pedig a járási hatóság állapította meg, a munkaadók túlfizették volna. Kétkedésünket természetesen nem csupán pusztá feltételezésekre, sőt mégcsak nem is elsősorban a munkásosztagokba vezényelt katonák panaszaira, hanem alapvetően a Honvédelmi Minisztérium, valamint a Földművelésügyi Minisztérium azon intézkedése-

¹⁶ OL FM 73 841/1916. sz., tétel sz. 62/g, alapszám 73 841. Temes vm. alispánjának 15 781/1916. sz. felterjesztése, ill. annak mellékletei.

ire alapozzuk, amelyekkel e két minisztérium igyekezett a dolgozó katonákat egyes munkaadók mértéktelen kapzsiságával szemben megvédeni. Különösen figyelemre méltó a tekintetben a Honvédelmi Minisztériumnak egy 1916. augusztus 15-én kelt és Somogy vármegye „közönségéhez” intézett átirata, amelyben a címzettek szemére veti, hogy a 3000/1916., valamint 7100/1916. eln. sz. rendeletei ellenére „a vármegyebeli fősolgabírók a napszámbérek egy-két eset kivételével nem a helyi szokásos napszámbéreknek megfelelően, hanem oly alacsonyan állapították meg, hogy a legénység ... oly csekély bért kapott, amely ... a teljesített munkával egyáltalában arányban nem állott.”

Idézett átiratában a miniszter ezután nemcsak arra hívta fel a szóban forgó megye alispánját, hogy „a járási fősolgabírákkal a még teljesítendő munkák idejére a polgári munkások bérével arányban álló napszámbéreket állapíttasson meg”, hanem arról is igyekezett őt meggyőzni, hogy ez alapvetően munkaadói érdek. A miniszter találó érvelése szerint ugyanis: „A kivezényelt legénységnek csekély díjazása, vagy csaknem ingyenes foglalkoztatása mellett azok a birtokosok, akik katonai munkaerőt nem kapnak, jelentékeny hátrányt szenvednek, és a méltánytalan díjazás mellett a legénység munkáereje, a munkakedv csökkenése folytán, ki nem használható.”¹⁷

A Somogy megyeihez hasonló visszaélésekre került sor Hont megyében is, ahol a vármegyei gazdasági munkabizottság kényszerült „még az aratási idény kezdetén a fősolgabírók (bér) megállapításait hatályon kívül” helyezni, és a „katonai munkásosztagok aratási napszámbérét 4 koronában, szakmánybérét pedig 10 koronában” megállapítani. A vármegyebeli alispán közlése szerint: „Ez teljesen összhangban van a szabad polgári munkások bérével, kik *ellátás nélkül* 8–10 korona, *ellátással* 4–6 korona napszámot kapnak”.¹⁸ Csakhogy – mint tudjuk – a dolgozó katonák élelmezését a kincstár megtérítette a munkaadóknak, helyzetük tehát lényegében az ellátás nélküli, azaz a 8–10 koronával díjazott polgári munkásokénak felelt meg, nem pedig az ellátással együtt 4–6 koronát keresőkénak. A fentiekből kitűnően azonban mégis ez utóbbiak napszámbérét, sőt annak is csupán a minimumát állapították meg számukra. S talán nem érdektelen megjegyezni, hogy erre az ún. „béremelésre” is csak azután kerülhetett sor, miután egy Sztrimiszka József nevezetű, valószínűleg nem magyar nemzetiségű népfelkelő ún. „kérvénylevelet” intézett a földművelésügyi miniszterhez. Ebben ugyanis elpanaszolta, hogy Kondor József ipolykeszi birtokos csupán 3 korona napszámot fizetett az aratási munkát végző katonai munkásosztag tagjainak, mire a Földművelésügyi Minisztérium maga kényszerült beavatkozásra a kérdéses ügyben.¹⁹

Arra nézve, hogy a fenti esetek nem pusztán elszigetelt, kivételesen előforduló jelenségek lehettek, bizonyosságul szolgál a honvédelmi miniszternek egy, a földművelésügyi miniszterhez e tárgyban intézett távirata, amely – teljes szövegében idézve – a következőket tartalmazza:

„Az ország minden részében a gazdasági munkák végzésére kivezényelt katonai munkásosztagok részéről panaszok érkeznek be, hogy a munkaadók a legénységnek a

¹⁷ OL FM 111 420/1916. sz., tétel sz. 62/g, alapszám 74 5000. A honvédelmi miniszter 259 622/1916. Mg/A. sz. „Somogy vármegyei közönségének” címzett átiratának másolata. Ebből – egyebek közt – azt is megtudjuk, hogy „Gaál Gaston balatonboglári földbirtokos szénakaszálásért csupán 2 kor. 50 fill. napszámbért fizetett, mely napszámbér miatt, mely a teljesített munkával egyáltalában arányban nem áll, a nevezett birtokoshoz kivezényelt legénység panaszt emelt”.

¹⁸ OL FM 110 988/1916. sz., tétel sz. 62/g, alapszám 74 5000. Hont vm. alispánjának 7327/1916. a.i. sz. jelentése.

¹⁹ OL FM 110 159/1916. és 110 604/1916. sz., tétel sz. 62/g, alapszám 74 500.

munkával egyáltalában arányban nem álló, igen csekély elfogadhatatlan díjakat fizetnek, amely eljárás méltánytalanság és igazságtalanság a kivezényelt legénységgel szemben, másrészt pedig lehetetlenné teszi, hogy az amúgy is csekély munkaerő teljes mértékben kihasználtsák. Felkérem ennél fogva nagyméltóságodat, hogy sürgősen intézkedni méltóztassék, hogy a törvényhatósági munkabizottságok törvényhatóságuk területére oly szakmány- és napszámberéket állapítsanak meg, melyek a végzett *aratási munkák* értékével arányban állanak és a munkakedv fokozására alkalmasak, s a kivezényelt legénység *jogosult elégedetlenségének* elejét veszik.

Tett nagybecsű intézkedéséről értesítést kérek²⁰ – zárult a honvédelmi miniszter idézett átirata, melynek aztán lett is némi foganatja. A földművelésügyi miniszter ugyanis körtáviratban hívta fel a főispánokat a törvényhatósági gazdasági munkabizottságokra való olyan ráhatásra, amely a katonai munkások díjazását illetően megfelel a honvédelmi miniszter kívánalmainak, mégpedig a „rendelkezésre álló megcsökkent munkaerőnek legteljesebb kihasználása érdekében...”²¹

A két leginkább érdekelt minisztérium együttes fellépése kapcsán talán nem érdektelen azt sem megjegyezni, hogy a katonai vezetés eleve számolt a munkások és munkaadók ellentéteinek várható kiéleződésével, s ezért intézményesített formában is igyekezett azok orvoslására megfelelő, és helyben rendelkezésre álló fórumot, legalább a létfontosságú aratási munkálatok idejére, biztosítani. Erről tanúskodik egyebek között a földművelésügyi miniszternek egy, a főispánokhoz intézett átirata, amelyben arról értesíti őket, hogy a „hadügy- és honvédelmi miniszter az aratási munkák folyamán a katonai munkások, továbbá a szabadságolt legénység és a munkaadók között netán előforduló viszályok lehető gyors megszüntetése végett folyó hó (június) 20-tól augusztus 20-ig terjedő időre minden törvényhatósági gazdasági munkabizottság mellé egy-egy alkalmas tisztet osztott be, akik kirendelésük tartama alatt állandóan a bizottság székhelyén fognak tartózkodni.”²²

Nem nehéz elképzelni, hogy az említett tiszték kiküldetése nélkül még gyakrabban vált volna szükségessé az érdekelt minisztériumok közvetlen beavatkozása, amire egyébként az őszi gazdasági munkálatok idején is sor került. Ilyen esetről értesülhetünk pl. a honvédelmi miniszternek egy, a nagykátaai járás főszolgabírájához intézett, 1916. október 6-án kelt átiratából, amelyben a miniszter közli a járási közigazgatás vezetőjével, hogy „a katonai munkások részére járó napszámbernek szeptember és október óra 1 kor. 60 fillérben, november hó 1-től február hó végéig 1 kor. 20 fillérben történt megállapítását” tudomásul nem veheti. Éspedig azért nem, „mert oly alacsony napszámber állapított meg, hogy az a teljesítendő munka értékével egyáltalában arányban nem áll, és mivel a munkaadónak fizetendő élelmezési pénzből fog megtérülni, a legénység tulajdonkép csak az élelmezésért végezné a munkát”. „A háború folyamán bekövetkezett, mindinkább fokozódó munkáshiányra való tekintettel a magyar mezőgazdasági termelés biztosítása érdekében a harctéren nem lévő legénység a lehetőséghez képest az érdekelt gazdaközönség rendelkezésére bocsájtatik” ugyan, állapítja meg a honvédelmi

²⁰ OL FM 74 500/1916. sz., tétel sz. 62/g, alapszám 74 500. A honvédelmi miniszter 232 760 Mg/A sz. távirata.

²¹ Uo. A földművelésügyi miniszter körtávirata „valamennyi vármegyei főispánnak, továbbá Baja, Debrecen, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Szabadka, Szeged, Székesfehérvár, Pécs, Zombor és Újvidék th. v. főispánjának”.

²² OL FM 74 230/1916. sz., tétel sz. 62/g, alapszám 74 230. A földművelésügyi miniszter „számjeles sürgős” értesítése „valamennyi vármegyei és törvény hatósági joggal felruházott városi főispánnak”.

miniszter, „de *nem ingyenes munkaerőként*, hanem a rendes munkaerő pótlására. A munkára kivezényelt legénység azonban..., ha munkájának ellenértékét megtérítve nem látja, a teljesítendő munkát *kényszermunkának* fogja tekinteni. A teljesített munka értéke tehát igen csekély lesz, ha a munkaadók, akiknek legfőbb érdekük, hogy a föld megmunkáltassék, szükkeblűek és vonakodnak a munka méltányos ellenértékét az illető munkásnak megtéríteni” – szögezi le a továbbiakban a Honvédelmi Minisztérium idézett átirata. Majd megismétli a honvédelmi miniszternek azt a már korábban is kifejtett álláspontját, mely szerint: „A legénység csaknem ingyenes kivezénylése méltánytalanság nemcsak a legénységgel, hanem a többi birtokossal szemben is, akik munkásosztagot nem kapnak”, s végül felhívja a főszolgabíró, hogy „a kivezénylendő legénységnek járó napszámbért ... a helyi szokásos napszámnak megfelelően igazságosan és méltányosan, *de legalább 3 koronában állapítsa meg.*”²³

A *bérminimum* miniszteri szinten történt – noha egyelőre csak eseti – megállapítása kétségkívül a dolgozó katonák elemi érdekeit védelmezte, annak ellenére, hogy további eltávolodást jelentett a munkaadó és a mezőgazdasági munkások közötti jogviszonyról szóló 1908:II. tc. II. fejezetének azon – a katonamunkások vonatkozásában már eddig is figyelmen kívül hagyott – előírásától, mely szerint: „A szerződési feltételek megállapítása a felek szabad egyezkedésének tárgya” (6. §). (Az idézett jogszabály ugyanis „a polgári munkásokra” – általában – a háború alatt is érvényben maradt.)

A katonai munkásosztagok és a munkaadók közötti – úgy látszik szűnni nem akaró – bérviták azonban szükségessé tették, hogy a kormányzat további lépéseket tegyen az átfogóbb rendezés felé, és végre kijelölje azokat a hatóságokat, amelyek az ilyen esetekben eljárni jogosultak. A kormány, a kérdéses ügyben intézkedve, látszólag a legkézenfekvőbb megoldást választotta, amikor 1916. november 27-i keltezéssel, 3698/1916. M.E. sz. alatt, „a katonai munkásosztagok tagjainak a munkaadótól járó díjazás iránt támasztott követeléséről” szóló rendeletét kibocsátotta. E rendelet szerint (1. §) ugyanis a katonai munkások ilyen követelése tárgyában „az eljárás a gazda és gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról szóló 1907:XLV. t.-c. VI. fejezetében megjelölt hatóságok hatáskörébe tartozik”. Csakhogy ezek az eljárásra jogosult hatóságok – a hivatkozott törvényhely értelmében – első fokon a *községeket* illetően a *főszolgabírák* (szolgabírák), *városokban* pedig a rendőrkapitány, illetve helyettese, vagy a *tanács által megbízott tisztviselők* voltak, akiktől az *alispánhoz*, illetve (városokban) a *tanácshoz* lehetett fellebbezni. Tehát lényegében ugyanazok a szervek döntöttek a díjazás iránti követelésekről, mint amelyek a béreket is megállapították, s talán nem szorul bizonyításra, hogy ez a körülmény a 3698/1916. M.E. sz. rendelet valóságos értékét, a jogorvoslatot kereső katonamunkások esélyeit illetően, meglehetősen illuzórikussá tette.

A katonai munkásosztagok tagjainak a munkaadóktól járó díjazása iránti követelése ügyében kibocsátott fenti rendelkezés azonban természetesen nem azt jelentette, hogy a katonai hatóságok azt követően pusztán szemléltői lettek volna a szóban forgó munkásosztagok és munkaadók viszályainak, ellentéteinek. Bizonyosság erre a honvédelmi miniszter 1917 márciusában kibocsátott 5000/1917. HM. eln. sz. rendelete, amelynek III. pontja előírta, hogy a munkásosztag esetleges panaszait a parancsnok „a törvényhatósági gazdasági munkabizottságnak tartozik bejelenteni, amely azt a *hozzá beosztott tiszttel*,

²³ OL FM 112 479/1916. sz., tétel sz. 62/g, alapszám 74 500. A honvédelmi miniszter 322 036/1916. Mg/A. sz. átirata a nagykövati járás főszolgabírájához. Megjegyezzük, hogy a szóban forgó irat, fenti jelzett dacára, az OL FM 73 841/1916. sz., tétel sz. 62/g, alapszám 73 841. sz. iratoknál található.

ha szükséges, a *helyszínen is megvizsgálhatja*.” Ugyanez az eljárás követendő különben a munkaadó panasa esetén is, de azzal a kiegészítéssel, hogy ilyenkor a gazdasági munkabizottsághoz beosztott tiszt helyszíni vizsgálata után a törvényhatósági gazdasági munkabizottság vagy saját hatáskörében intézkedik, vagy pedig „a szükséges intézkedés végett a *póttestparancsnoksághoz fordul*”. Még figyelemre méltóbb azonban a szóban forgó jogszabálynak az a rendelkezése, amely az addig csak esetileg megállapított 3 *koronás napi bérminimumot általánossá tette*, továbbá az a korabeli viszonyokról igen-csak sokat eláruló intézkedés, amely szerint a munkásosztagokban foglalkoztatott legénységnek „legalább *egyszer hetenként húst kell adni*”.

A háború következtében jelentkező és egyre növekvő munkaerőhiány, valamint az ellátási nehézségek fokozódása azonban csakhamar újabb, a korábbiaktól nem egy vonatkozásban eltérő, kényszerű intézkedésekre készítette a katonai kormányzatot. A honvédelmi miniszter 12 500/1917. HM. eln. sz. rendeletében pl. már olyan kitételek szerepelnek, miszerint: „A katonai parancsnokokat utasítottam, hogy *minden nélkülözhető katonai munkaerőt a mezőgazdaságnak rendelkezésére bocsássanak... és a katonailag szervezett munkásosztagokat a lehető legnagyobb számban állítsák ki*.” Ugyanitt értesülünk arról is, hogy „az arcvonalbeli szolgálatra alkalmas legénység *arató-menetszázadba* fog beosztatni és a nélkülözhetés idejére a lehetőséghez képest aratási munkák végzésére ki fog vezényeltetni”. A közellátás katasztrofális helyzetére következtethetünk a szóban forgó jogszabály azon rendelkezéséből, amely szerint: „Az arató-menetszázadban és a rendes munkásosztagokban kivezenyelt legénységet, az élelmezés körül az első napokban felmerülhető nehézségek leküzdhetése céljából, az állománytest 7 napra fejenként 2 kg liszttel fogja ellátni, amely lisztet a legénység megérkezésekor a munkaadónak tartozik átadni”. (Aki azonban ezt később visszaszolgáltatni köteles.) Említést érdemlő érdekessége a most idézett rendeletnek az is, amely külön a lelkére köti a munkaadónak, hogy „a kivezenyelt *idegen nemzetiségű* legénységet jó bánásmódban részesítse s a munkának lehető sikeres elvégzése érdekében a munkánál jó akarattal támogassa”. Mindazonáltal nem nagyon valószínű, hogy a magyarországi nemzetiségekből származó katonamunkások részére kérték a munkaadók megértő jóindulatát a rendelet szövegezői, hanem feltehetően a Monarchia más országaiból hozzánk vezényelt, nem magyar nemzetiségű munkásosztagok érdekében emeltek szót. Az idézett jogszabály szerint ugyanis ez a jóakaratu támogatás azért szükséges, „mert a helyi viszonyokhoz és szokásokhoz gyakran még a *saját hazánkbeli katonáink* sem tudnak azonnal alkalmazkodni”, tehát még kevésbé várható el ez az idegenektől – nem írja ugyan, de sugallja az említett rendelet.

Az utóbb idézett jogszabályok nem hagynak kétséget afelől, hogy a katonai munkásosztagok szerepe 1917-ben tovább növekedett, tanulmányunk korlátozott terjedelme és kutatásaink jelenlegi állása azonban nem teszi lehetővé tevékenységük részletesebb ismertetését, elemzését. Ugyanezt kell sajnos elmondanunk az 1918-as háborús esztendő témánkat érintő problémáiról is, mely utóbbiakról az alábbiakban csupán vázlatosan, s elsősorban azokra a változásokra szorítkozva számolunk be, amelyeket a Károlyi-kormányzat eszközölt a katonai munkásosztagokat illetően. 1918-ban ugyanis előbb a honvédelmi miniszternek egy, még a közös hadügyminiszterével azonos szövegű „Utasítás”-a²⁴ rendelkezett – lényegében a korábbiakhoz hasonló módon – a munkásoszt-

²⁴ Hadtörténelmi Levéltár, Magyar kir. honvédelmi miniszter 18 223/1918. eln./A.sz., tétel sz. III., alapszám 610. „M. kir. honvédelmi miniszter 9850/1918.eln. Mg/B. sz. A cs. és kir. Hadügyminisztérium Abt.

tagokról. Az őszirózsás forradalom győzelme után azonban, az akkor már magyar Hadügyminisztérium bocsátott ki egy másik, a megelőzőktől több tekintetben eltérő szabályozást „a katonai munkásosztagok alakításáról”. Ez utóbbi, közelebbről az 1918 december havában kiadott 33 483/1918. HM. eln. Mg. sz. rendelet azonban természetesen már nem a háború következtében beállott munkaerőhiánnyal indokolja a munkásosztagok felállításának szükségességét, hanem azzal, hogy „a mezőgazdasági munkások munkamegtagadása folytán a termelés teljesen megakadt”. A minisztérium ezért – „nehogy a földeken rekedt burgonya-, répa- és tengeri termés pusztulásnak induljon” – a katasztrófával fenyegető élelmiszerhiány enyhítése végett úgy határozott (*decemberben!*), hogy „a munkaerő hiányának időleges pótlása céljából a bevonulásra kötelezett 1896–1900 évfolyambeli katonákból katonai munkásosztagok szerveztetnek”. A megváltozott viszonyok azonban magyarázkodásra, mondhatni mentegetőzésre késztették a hadügyminisztert, aki kifejezetten kérte, hogy az a körülmény, miszerint „a katonai munkásosztagok főként magángazdaságokban fogják a munkát végezni, senkit e rendelkezések célja felől meg ne tévesszen, mert bár a munkák magánbirtokokon végeztetnek, mégsem az illető birtokosok magáncéljait szolgálják”, hanem azt, hogy „ezek a termékek állami célra igénybevehetők legyenek”.

Ami most már az idézett jogszabály technikai jellegű részeit illeti, azok előírták, hogy a katonai munkásosztagok szétoztásában „hasznólólag mint a háború tartama alatt történt”, ezután is a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok hivatottak közreműködni, ahol pedig működésüket „netán már beszüntették volna, ott haladék nélkül újból megalakítandók”. Mindazonáltal a hadügyminiszter megígérte, hogy a szóban forgó bizottságoknak „a munkaadók és munkások képviselőjével a leendő kiegészítése iránt legközelebb külön” fog rendelkezni. A munkásosztagok összetételét illetően szintén hozott újat a Károlyi-kormányzat rendelete kimondván, hogy azokba „a *tényleges* szolgálatban álló katonák, tekintet nélkül polgári foglalkozásukra, a bizalmiférfiak útján *önként* jelentkezés mellett osztandók be, amennyiben ilyen mezőgazdasági munkára alkalmasak”, úgy azonban, hogy a munkásosztagok lehetőleg kétharmad részben mezőgazdasági foglalkozást űző katonákból álljanak. A munkásosztagok egyébként továbbra is 20–20 emberből állítandók össze, vezetőnek azonban most már nem csupán „egy derék és megbízható, írni, olvasni és számolni tudó továbbszolgáló altisztet” lehetett kijelölni, hanem a katonák egyik bizalmi férfit, vagy pedig „egy polgári szervezett ipari munkást” is. A munkásosztagok *elszállásolása, élelmezése* továbbra is a munkaadó kötelezettsége maradt, aki „minden körülmények között elegendő, kiadós, egészséges ételmet, *hetenként* azonban *legalább háromszor húst is tartozik adni*”. Az *élelmezésért* az idézett jogszabály szerint „a katonai kincstár a munkaadónak fejenként és naponként 5 *koronát visszatéríti*”, a munkaadó pedig, szemben a korábbi 3 koronás bérminimummal, „minden munkanapért 16 *korona napszámáért* tartozik fizetni”, a munkásosztag tagjainak. Igen jelentős, s a magyar mezőgazdaságban példa nélkül álló változás történt a *munkaidő* tartamában is, amely ugyan továbbra is „napfelkeltétől napnyugtáig számíttatik”, e keretek között azonban „*legfeljebb napi 8 órában állapítatik meg*, délben egy egész óra ebédszünettel”. A 8 órás munkanap régi követelése ekként tehát, legalább is a katonai munkásosztagok vonatkozásában, megvalósult.

10. Nr. 90 028 sz. rendeletével azonos utasítás a mező- és erdőgazdasági munkákra rendelkezésre bocsájtott katonai munkaerők parancsnokai számára”.

Befejezésül még megemlítjük, hogy a szociáldemokrata Böhn Vilmos hadügyminiszteri államtitkár által aláírt rendelet külön is felhívta a munkásosztagokba beosztott katonákat a lelkiismeretes és odaadó munkára. „A haza, amelyért a harctéren oly sokat szenvedtek csak úgy képes fennmaradni, ha a lakosság élelmezését biztosítjuk. Ha nem lesz meg az élelem, felbomlik a társadalmi rend, amit ellenségeink nem fognak ölbetett kézzel nézni, hanem béklyóba verik az országot és ekkor vége a nép szabadságának” – hangzik a reális helyzetmegítélésről tanúskodó felhívás. A vesztt háború katasztrofális következményeit azonban – mint ismeretes – ekkor már semmilyen módon nem lehetett elhárítani.

A szénellátás problémái

Magyarország szén szükségletének jelentős hányadát, mintegy 30 %-át már az első világháborút megelőző békeidőkben is behozatal útján kellett fedezni. Még jelentősebb, kereken 40 % volt a szénimport akkor, ha nem az abszolút mennyiséget, hanem a fűtőértéket vesszük alapul.¹ Ez a körülmény bizonyára szerepet játszott abban, hogy a korabeli kormányzat már a háború kezdetétől fogva jelentős, noha esetenként meglehetősen sajátos intézkedéseket tett a hazai széntermelés folyamatosságának és megfelelő színvonalának biztosítására. A szóban forgó intézkedések mindenekelőtt a szénbányászat munkae- erő igényeinek kielégítésére irányultak, és ebből a célból már békeidőben olyan előkészületek történtek, amelyeknek alapján, mindjárt a háború kezdetén, csaknem az összes jelentősebb kőszénbánya vállalatoknál az üzem folyamatosságának biztosítására, ún. *népfölkelő kőszénbánya munkásosztagokat* alakítottak, amelyekbe a katonai behívások által nem érintett összes hadköteles bányamunkást besorolták. S mint a korabeli forrás megjegyzi: „Ezen kőszénbánya munkásosztagok alakításának célja az volt, hogy a kőszénbánya munkások a munkára hadkötelezettségükből folyólag szoríttassanak, s így minden önkényes munkabeszüntetésnek, vagy a munkahelyről való eltávozásnak eleje vétessék.”

A kőszénbánya munkások munkahelyhez kötése és sztrájkjoguk megszüntetése tehát már a háború kezdetén bekövetkezett. További rendelkezések pedig a bányamunkát később, a mozgósítás után vállalkók munkahelyhez kötéséről, katonai szolgálat alól történő felmentéséről, sőt egyes, a katonai szolgálatra már bevonult szénbányász kategóriák felmentéséről is intézkedtek. Tekintettel azonban arra, hogy a háború kezdetén az akkori mintegy 53.000 magyarországi szénbányász közül kereken 15.000-et katonai szolgálatra köteleztek, kielégítő megoldást a munkaerő szükségletet illetően ezek a rendelkezések nem hozhattak. Ahhoz azonban kétségtelenül hozzájárultak, hogy a háború kezdetén a szénbánya üzemekben megmaradt mintegy 38.000-es munkáslétszám, a Zsil-völgyi bányászok egy részének szétszóródása ellenére is 1917 elejére kereken 41.000 főre emelkedjék.²

A munkáslétszám csökkenése a szénbányaüzemekben tehát a vázolt intézkedések dacára is elég jelentős volt, mindazonáltal az első komolyabb szénkrízist mégsem közvetlenül a munkáshiány, hanem a Zsil-völgyének 1916-ban bekövetkezett, átmeneti román megszállása okozta. Az említett esemény következtében ugyanis 1916-ban a termelés kiesés ebben a szénmedencében 6,3 millió mázsa, más adatok szerint 6.710.000 mázsa volt, amit a többi bányavidékek termelése nem tudott ellensúlyozni. A nehézségeket csak fokozta, hogy Németország kivonta szénszállító kocsijait az osztrák–magyar forga-

¹ SZTERÉNYI JÓZSEF és LADÁNYI JENŐ (a továbbiakban: SZTERÉNYI–LADÁNYI): *A magyar ipar a világ-háborúban*. (Budapest, 1933.) 155. p.

² Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban: Ht.L.) M.kir honvédelmi miniszter (a továbbiakban: HM) 5105/1917. eln.4/a sz., tételszám 4, alapszám 10 771. (Eredetileg 5105/1917.eln.8. sz.) „Az 5105.eln.8., 1917. számhoz a 4-a osztály véleménye.”

lomból, és a harctéri szállításokra igénybe vett vasutak a meglevő szénkészleteket is gyakran csak késedelmesen tudták rendeltetési helyükre juttatni. Ausztriában pedig eredetileg Magyarországnak szánt szénkészleteket tartottak vissza, úgy hogy volt idő, amikor a gázgyáraknak és közüzemeknek csupán 3–4 napra elegendő készletük maradt. Ilyen körülmények között természetesen a kormány is további lépésekre kényszerült, és 1917. január 5-én felállította az ún. Országos Szénbizottságot, amelyet hatósági jogkörrel ruházott fel.

Az Országos Szénbizottság, feladat- és hatáskörét tekintve, gondoskodni tartozott a szénkészlet *bejelentéséről*, és felhatalmazást nyert a készleteknek a szükségletek arányában az egyes termelési ágak és a magánfogyasztás közötti *felosztására*. Azonkívül *zárolhatta* a készleteket, és *átadási kényszert* rendelhetett el, a fogyasztást pedig mind időre, mind pedig mennyiségre nézve *korlátozhatta*. Végül javaslatokat tehetett a *termelés szabályozására*, valamint az *ármegállapításra* is.

Szervezetét illetően az Országos Szénbizottságban képviselve voltak az érdekelt minisztériumok, a horvát bán, a Közélelmezési Hivatal, a Központi Szállításvezetőség, továbbá a bányászati és kohászati, az ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági érdekképviselések, valamint a szakegyesületek.³ A Honvédelmi Minisztérium képviselőjében pl. Szombathy Kálmán alhadbiztos kapott helyet az említett bizottságban, akinek határozott fellépése újabb, és minden korábbinál jelentősebb intézkedésre készítette a Monarchia katonai vezetését a szénbányászat munkaerő szükségleteinek kielégítését illetően. Szombathy ugyanis kendőzetlenül feltárta a magyarországi szénbányászat katasztrófával fenyegető helyzetét, amikor egy 1917. március 10.-i keltezésű előterjesztésében az alábbiakat jelentette:

„A magyar szénbányák folyó évi március hora előirányzott ipari széntermelése 5.880.070 mm.

Ezzel szemben a magyar szénbányák fogyasztó köréhez tartozó közforgalmú vasutak és ipari üzemek szénszükséglete a következő:

a fogyasztók I. csoportjába tartozó ipartelepeknél	5.274.682 mm
a II. csoportba tartozó ipartelepeknél	858.880 mm
a III. csoportba tartozó ipartelepeknél	<u>1.173.174 mm</u>
	7.306.736 mm”

Vagyis fedezetlen volt az említett fogyasztói körben egy havi szükségletnél 1 426 666 mázsa, amit évi átlagul véve, mintegy 17 millió mázsa fedezetlen szükséglettel kellett számolni. Szombathy azonban a fennálló körülmények részletes elemzése után arra a megállapításra jutott, hogy a fedezetlen szénszükséglet – úgyszintén az említett fogyasztói körben – akár a 30 millió mázsát is meghaladhatja, és pedig főleg a MÁV rendkívüli mértékben megnövekedett szükségletei, valamint az új muníció programmal kapcsolatos igények jelentős megnövekedése, továbbá az előkészítő bányamunkálatok elhanyagoltsága miatt. A Honvédelmi Minisztériumot a Szénbizottságban képviselő alhadbiztos ezért a katasztrófával fenyegető szénhiány csökkentése céljából, valamennyi még katonai szolgálatot teljesítő, azaz mintegy 7.000 hazai szénbányásznak és egyéb bányászati alkalmazottnak a termelésbe való haladéktalan visszabocsátását indítványozta.⁴ Kezde-

³ SZTERÉNYI-LADÁNYI: i. m. 156–157. p., továbbá lásd még az előző jegyzetet.

⁴ Ht.L. HM 5105/1917.eln. 4/a (eredetileg eln. 8.) sz. tételszám 4., alapszám 10 771. (SZOMBATHY KÁLMÁN: *A hadbavonult bányamunkások visszabocsátása a széntermelésbe* című, 1917. március 10.-i keltezésű előterjesztése.)

ményezését a Honvédelmi Minisztérium illetékes osztályai és a Kereskedelemügyi Minisztérium is felkarolták,⁵ s ennek hatására a Hadseregfőparancsnokság, valamint a közös hadügyminiszternek a magyar honvédelmi miniszterrel egyetértőleg táviratilag kibocsátott rendelete 1917 májusában az összes szénbánya munkások általános és formalitásoktól mentes felmentésére adott utasítást, aminek eredményeként 1917. július 24-ig 6.837 munkás került vissza a katonaságtól a magyar szénbányákba.⁶ Megjegyzendő azonban, hogy a szóban forgó visszabocsátási akció nem csupán Magyarországra, hanem az egész Monarchiára vonatkozott, és annak keretében 1917. augusztus 15-ig a Monarchia két államában összesen 45.813 szénbányász visszabocsátására került sor,⁷ amely szám ugyanezen év október 30-ig 56.832 főre emelkedett.⁸ Arra nézve azonban, hogy a fenti, júliusi adatban szereplő közel 7000 bányászon túl még mennyi esett ebből Magyarországra, nem állnak adatok rendelkezésre.

A katonai vezetés ezen valóban nagyvonalú, noha alighanem elkerülhetetlen intézkedése azonban nem oldotta és nem is oldhatta meg a szénellátás körül jelentkező problémákat, mivel azok nem csupán létszám gondokból származtak. Sőt, mint látni fogjuk, a létszámhiányt is legfeljebb csak enyhítette. Később ismertetendő egyéb források mellett erről tanúskodik az Országos Szénbizottság ülésén 1917. augusztus 3-án bemutatott azon „előirányzat” is, amely még 1917 augusztusában is 1.746.000 mázsa szénhiánnyal számolt,⁹ noha mint láttuk, a visszabocsátási akció már júliusban közel 7000 szénbányász visszaadását eredményezte. Másrészt viszont a névjegyzékek nélkül történő és az érdekeltek pusztá bemozdásán alapuló visszabocsátási akció természetesen „visszaélésekre” is alkalmat adott, és olyanok is a felmentettek közé kerültek, akik bányamunkát sohasem végeztek, vagy esetleg nem is nagyon akartak végezni, noha a szükséges jártassággal rendelkeztek. Erről tanúskodik a honvédelmi miniszter egy 1917. december 28-án kelt rendelete, amely a következő megállapításokat tartalmazza:

„A bányamunkásoknak a hadrakelt sereg körletéből történő általános visszabocsátása óta több oldalról beérkezett valószínűnek látszó adatok szerint a ... visszabocsátott legénység között meglehetősen nagyszámú – valószínűleg arcvonalbeli szolgálatra alkalmas oly legénység is van, mely ezen a pályán, t.i. mint bányamunkás sohasem működött, vagy ezen hivatását már hosszabb idő óta nem űzte – tehát a szükséges jártassággal nem bír.” Sőt, ugyancsak az idézett forrás szerint: „Az ismételt beérkezett panaszokból ismeretes továbbá az is, hogy a visszabocsátási akció révén oly szakmunkások is vissza kerültek az üzemekbe, kiknél a munkakedv hiánya határozottan megállapítható, s a kik a munka helyett mint *bujtatók* fejtenek ki tevékenységet.” Az 1917-es esztendő oroszországi forradalmi eseményeinek hatását is tükröző ezen jelenségek késztették azután a honvédelmi minisztert arra, hogy a közös hadügyminiszterrel egyetértésben, az említett „elemek” eltávolítása céljából, a visszabocsátási akció felülvizsgálatát, azaz „az összes tekintetbe jövő bányüzemekre kiterjedő helyszíni bizottsági vizsgálat megtartását” határozza el.

⁵ Lásd az előző jegyzetnél található osztály előterjesztést, valamint u.o. a 4. osztály véleményét a 6300/eln.4., 917. számhoz és szintén u.o. a „Pro domo” alatti feljegyzéseket.

⁶ Ht.L. HM 10 771/1917. eln. 4/a sz., tételszám 4, alapszám 10 771. (A Hadseregfőparancsnokság táviratilag leadott, a 83 500.sz. rendeletének magyar fordítása.) Lásd még SZTERÉNYI-LADÁNYI: i. m. 160. p.

⁷ Ht.L. HM 18 050/1917. eln. 4/a sz., tételszám 4, alapszám 10 771. („Pro domo” alatti feljegyzés.)

⁸ Ht.L. HM 18 050/1917. eln. 4/a sz. (Abt.10.Nr. 179 458 jelzetű irat.)

⁹ Ht.L. HM 16 302/1917. eln. 4/a sz., tételszám 4., alapszám 10 771 („A 8. osztály véleménye”).

A hivatkozott honvédelmi miniszteri rendelet értelmében a most említett bizottsági vizsgálatot a királyi bányakapitányságok és királyi bányabiztosságok kerületei szerint kellett megtartani. Ebből a célból minden bányakapitányság és bányabiztosság számára egy-egy *bizottságot* kellett felállítani, amelyek részben *állandó*, részben pedig *tájékoztató* bizottsági tagokból állottak. *Állandó bizottsági tagok* a következők voltak: egy törzstiszt, mint a Honvédelmi Minisztérium képviselője, s egyszersmind a bizottság *elnöke*, egy, a közös hadsereg illetékes katonai parancsnoksága által kirendelt tiszt, mint az említett parancsnokság képviselője, továbbá a pénzügyminiszter képviselőjeként a királyi bányakapitányságoktól, illetve a királyi bányabiztosságoktól kirendelt egy-egy szakkeg.

Tájékoztató bizottsági tagként pedig az érintett bányauzem katonai vezetője, illetve bányász munkásszázadának katonai parancsnoka, valamint az illető bányauzem tulajdonosa, vagy annak képviselője (üzemvezető) kapott helyet a szóban forgó revíziós bizottságokban.¹⁰

A felmentések revíziója során azonban szintén az derült ki, hogy a fentebb vázolt visszabocsátási akció korántsem oldotta meg a bányaipar nyomasztó munkaerőgondjait. Mindenesetre erről tanúskodik a bányászatért felelős pénzügyminiszter ismételt tiltakozása a honvédelmi miniszternél a szóban forgó bizottságok tevékenysége ellen. A pénzügyminiszter ugyanis ennek során kifejtette, hogy „az ország bányászata közismeretűleg az egész vonalon munkahiánnyal küzd, ettől az ágazattól tehát munkaerőket elvonni nem lehet, és így ez a revizionális eljárás feleslegesnek látszik...” S hogy tiltakozását még nyomatékosabbá tegye, a pénzügyminiszter azzal fenyegetőzött, hogy amennyiben a felesleges revíziók megszüntetése vagy kellő mederbe szorítása érdekében intézkedés nem történne, kénytelen lenne „a kerületi bányahatóságokat utasítani, hogy a felülvizsgálati eljárásnál való közreműködést mellőzzék”. Sőt azt is követelte, hogy a „nyilvánvaló nagy munkahiány mellett” a bányáktól és a kohóktól senki sem legyen hozzájárulása nélkül bevonulatható.¹¹

A pénzügyminiszter állásfoglalását különben a korabeli széntermelés adatai is alátámasztani látszanak. Ezek ugyanis a háború kitörésétől kezdve az 1915-ös év kivételével mindvégig, tehát a visszabocsátási akció után is, a széntermelés folyamatos csökkenéséről tanúskodnak. Magyarországon ugyanis 1913-ban 10.274.051; 1914-ben 9.174.666; 1915-ben 9.260.871; 1916-ban 9.083.808; 1917-ben 8.709.480; 1918-ban 8.157.600 tonna volt a széntermelés.¹²

A széntermelés folyamatos csökkenését tehát a valóban nagyszabású visszabocsátási akció sem tudta megállítani, amiből joggal következtethetünk arra, hogy a tényleg fennálló munkaerőhiányon kívül egyéb tényezők is igen számottevően befolyásolták a széntermelés mennyiségét a vizsgált időszakban. Eltekintve a bányászati szakismereteket is feltételező, az említett irányba ható tényezők boncolgatásától, a széntermelés csökkenésének okai között itt csupán az üzemanyag ellátás, valamint a háborús közellátás hiányossági, továbbá az áremelkedésektől messze elmaradó alacsony bérezési színvonal okozta egyéni *teljesítmény csökkenésekre* utalnánk. Ezekről ugyanis számos korabeli forrás olyan tényezőkként tanúskodik, mint amelyek a viszonylag magas létszám dacára is megakadályozták a termelés növekedését. Közülük a Magyar Általános Köszénbánya

¹⁰ Ht.L. HM 26 277/1917. eln. 4/a. sz.

¹¹ Ht.L. HM 25 258/1918. eln. 4. sz., tételezszám 4., alapszám 17 800. (A pénzügyminiszter 117 348/1918. sz., 1918. szeptember 21-én kelt átírata.)

¹² SZTERÉNYI-LADÁNYI: i. m. 156. p.

Társulat egy, még 1916 decemberéből származó és a honvédelmi miniszterhez intézett kérvénye pl. a következőket tartalmazza:

„...28 hónapon keresztül, ámbár nagy nehézségek árán, sikerült üzemünket úgy ahogy fenntartani. Ma hazafias kötelességünk tudatában kénytelenek vagyunk Nagyméltóságodnak bejelenteni, miszerint az üzem zavartalan folytonosságát nem látjuk kellőképp biztosítva, ha nem adatik meg a mód arra, hogy az üzemi anyagokat fennakadás nélkül megkapjuk, és a munkásságnak már hónapok óta észlelt s általunk már hónapokkal ez előtt szóba hozott *teljesítmény csökkenését* nem tudjuk megállítani, illetve a teljesítményeket a régi alapra visszaállítani.”

Az idézett beadvány szerzői ezután az erdélyi események folytán beállott *bányafahiányra*, majd „mint a hazai szénbányászatot hátrányosan befolyásoló második súlyos bajra, az élelmiszerhiányra” panaszkodnak. Ez utóbbival kapcsolatosan kiemelik, miszerint „a lisztadagok elégtelensége ma már azt eredményezte, hogy amíg Tatabányán egy vájár napi teljesítménye pld. januárban 34,13 mázsa volt, addig a vájárteljesítmény f.é. október havában már csak 26,24 mázsát tett. Innét ered, hogy októberben, ámbár vájáraink száma 170-el nagyobb volt, mint januárban, és bár a vájárműszakok száma októberben 5553-al több volt, mint januárban, az októberi termelés mégis ... 227.000 mázsával maradt a januári termelés mögött.”

Még részletesebben fejtik ki úgyszintén a Magyar Általános Köszénbánya Társulat vezetői az Országos Közélelmezési Hivatal elnökéhez intézett egy, már korábban (1916. november 7.-i kelezéssel) elküldött megkeresésükben a nem kielégítő élelmiszerellátás kedvezőtlen kihatásait a teljesítmények alakulására, amikor egyebek között a következőket írják:

„Már több ízben volt alkalmunk a magas Kormány előtt rámutatni arra, miszerint a 400 gr-ban megállapított lisztadag nem megfelelő s nem elégséges ahhoz, hogy a 12 órai bányamunkát végző munkásnak kellő táperőt adjon azzal az erő kifejtéssel szemben, melyet nehéz munkájának teljesítése követel. E lisztadag annál elégtlenebb, mert ... képtelenek vagyunk munkásainknak bármily oly pótló tápszert nyújtani, mely képes volna a kenyéradag elégtelenségét paralizálni. Oka ennek részint az óriási drágaság, részint pedig az élelmiszerhiány.” Ez utóbbit illetően elpanaszolják, hogy még szeptemberben megrendeltek 125 vagon burgonyát a Burgonyaközponttól, és noha az utalványokért járó összeget azonnal lefizették, november 7-ig, a beadvány keltének napjáig egyetlen kocsirakományt sem szállított le az említett intézmény.

A szóban forgó beadvány szerzői szerint az elégtelen élelmiszer ellátásnak tudható be, hogy míg januárban Tatabányán 34,14 mázsa volt a teljesítmény (fentebb, mint láttuk, 34,13 mázsát írtak), addig szeptemberben csak 27,36 mázsát teljesített egy-egy vájár, s ez, mint már úgyszintén említettük, októberben 26,24 mázsára csökkent. Dacára annak, hogy a januári kereken 47.225 vájárműszakkal szemben szeptemberben a vájárműszakok száma mintegy 51.977 volt, a januári 1.612.000 mázsával szemben szeptemberben csak 1.422.000 mázsa szén termelt a tatabányai telep. Az októberi termelés pedig csupán 1.385.000 mázsát tett ki annak ellenére, hogy októberben a munkáslétszám a Zsil-völgyéből menekült bányászok számával növekedett.

Az Országos Közélelmezési Hivatal elnökéhez küldött, most idézett beadvány szerzői ezután arra a megállapításra jutottak, miszerint: „3 hónap alatt ... 886.145 mázsával kevesebb szén termeltünk, mint amennyit termelhettünk volna, ha munkásaink kellőképp táplálkozhattak, illetve dolgozhattak volna.” S a mondottak alátámasztása, illetve a kialakult helyzet jellemzéséeként azt sem hallgatják el, miszerint: „az utóbbi időben mind

gyakoribbak az esetek, hogy a munkásság bizonyos része a munkahelyet munkaidő letelte előtt elhagyja és kiszáll a bányából, mert – úgymond – ki lévén merülve, képtelen tovább dolgozni”. Az élelmiszerhiányt részletezve pedig kifejtik, hogy a burgonyán kívül hiányzik a bab, a köleskása, a lencse, az árpagyöngye. Zsir és szalonnában pedig „a kínálat már hetek és hónapok óta teljesen megszűnt”. Ez utóbbi körülmény egyébként arra indította a bányavezetőséget, hogy sertéshízalás céljából tengerit vásároljon. „A szükségelt körülbelül 300 kocsirakomány tengerivel szemben (azonban) eddig mindössze 17 kocsirakomány csöves tengerit voltunk képesek vásárolni, további vásárlásokra pedig mostmár egyáltalán kilátásunk sincsen”, panasztak a Magyar Általános Köszénbánya Társulat beadványának szerzői, akik végül arra kérték az Országos Közélelmezési Hivatal elnökét, legyen segítségükre abban, hogy Szlavóniából szállíthassanak telepükre tengerit és sertéseket.¹³

A közellátás és általában az életviszonyok megromlásáról természetesen maguk a leginkább érintett munkások, sőt még az egyes üzemek élére kihelyezett katonai parancsnokok is – noha helyzetükből kifolyólag némileg eltérő megközelítésben – a fent vázoltakhoz hasonló, meglehetősen lehangoló képet festettek. Különösen sok volt a panasz az ismét üzembe helyezett Zsil-völgyi bányákban, ahol a lónyatelepi munkások pl. az alábbi módon számoltak be sanyarú helyzetükről:

„A nehéz megélhetési viszonyok talán sehol sem érezhetők olyan nagy mértékben, mint a zsilvölgyi munkásoknál, akik majdnem valamennyien telepen lakó munkások, semmiök sem terem és minden élelmicikket készpénzért kénytelenek beszerezni. Az élelmiszer árainak óriási emelkedésével keresetünk megközelítősen sincs arányban, mert a békeidőbeni keresethez képest csak 10 % drágasági pótlékot, azonkívül a családfe után 10, családtagok után pedig 6 korona pótlékban részesülünk. Dacára annak, hogy az élelemtárban egyes élelmicikkeket kedvezményes áron kapjuk, ezen kedvezményes ár is a békeidőbeni árat 100 %-al, sőt ennél több %-al is felülhaladja, ezzel szemben keresetünk a családi pótlékot is beleértve, alig 20 %-al emelkedett. Az élelemtárban az élelmezés rendszertelen és hiányos, az adagok elosztása nem igazságosan történik, tisztviselők és altisztek a munkások rovására az élelmezésnél előnyben részesülnek.”¹⁴ És hogy a felsorolt körülmények itt is a termelés, illetve a teljesítmények csökkenését vonták maguk után, arról éppen az illetékes katonai parancsnokság jelentéséből értesülhetünk, noha nem lónyatelepi, hanem egy másik, de ugyancsak zsilvölgyi bányauzem vonatkozásában. A zsilvölgyi egyesített népfölkelő munkásosztagok parancsnokságának egy 1917. május 15-én kelt jelentéséből ugyanis megtudjuk, hogy „az Urikány–Zsilvölgyi bányák lupényi üzeménél az állandó élelmezési nehézségek és az élelmiszerek hiánya miatt a munkások a törvényesen megszabott kiméretet sokszor huzamosabb időn át nem kapják meg. Így burgonya már hetek óta nem kerül kiosztásra, szalonna pedig az utóbbi időben egy ideig szintén nem állott rendelkezésre.” Jellemző a létfeltételek megromlására, hogy az idézett jelentés szerint a munkások szívesen vonulnak be póttestükhöz, azaz a katonasághoz, mert „ott jobb dolguk és jobb élelmezésük van”. Nem meglepő talán, hogy úgyszintén ez a jelentés azt is kénytelen megállapítani, miszerint: „A nehéz bá-

¹³ Ht.L. HM 25 307/1916. eln. 4.sz., tétele szám 4, alapszám 8768/1917. (A Magyar Általános Köszénbánya Társulat 1916. december 12-én kelt kérvénye a honvédelmi miniszterhez, és az Országos Közélelmezési Hivatal elnökéhez intézett 1916. november 7-i keltezésű felterjesztésének másolata.)

¹⁴ Ht.L. HM 0972/1918. eln. 4/a sz., tétele szám 4, alapszám 195. (A lónyatelepi /Petrozsény/ munkások a pénzügyminiszternek szóló, de Cvrcek Ferenc altábornagyhoz, a hadseregigazgatás részére dolgozó üzemek főfelügyelőjéhez címzett kérelme.)

nyamunkában kimerült munkások munkabírását a tartós nélkülözések – mint ezt a *csök-kent szénproductio* is igazolja – már leszállították.”¹⁵

A teljesebb áttekintés kedvéért azonban indokolt azt is megjegyezni, hogy létezett a fentiekkel ellenkező vélemény is, tehát olyan, amely szerint a teljesítmények csökkenését nem a hiányos élelmezés, hanem egyéb, mégpedig a munkásoknak felróható tényezők okozták. Ilyen felfogást tükröz nevezetesen az a beadvány, amelyet számos zsilvölgyi üzemi főtisztviselő aláírásával ellátva küldtek meg az illetékes IV. népfőlkelő bányász munkászászlóalj parancsnokságának, valamint – másolatban – a honvédelmi miniszternek. A szóban forgó beadvány szerint ugyanis a munkásoknak adott ismételt bérjavítások és egyéb kedvezmények „csak azt az egyet eredményezték, hogy a munkás lehetőleg kevés műszakot teljesít, és ha már munkába megy, hát lehetőleg keveset dolgozik. Ezen jelenség – legalább is a beadvány szerzői szerint – nem magyarázható a gyengébb táplálkozással, mert még mindig van – bár csak kis töredék – szükséges munkás, aki teljesen azonos élelmiszer fejquóta dacára szorgalmasan dolgozik, sőt megfelelő teljesítményt ér el.”

A teljesítménycsökkenéseket tehát a különböző kedvezményekkel és a munkások ebből eredő dologtalanságával magyarázza az említett beadvány, amely a továbbiakban még a szocialista szervezkedéssel, sőt a kormány gyengeségével és az oroszországi események hatásával hozza összefüggésbe a zsilvölgyi bányákban kialakult állapotokat. A hivatkozott forrás szerint ugyanis:

„A szocialista szervezkedés és a kormány szakadatlan – az előzékenységig menő – jóindulata és ígéretei folytán nem lett a munkásokból – mint azt joggal várni lehetett volna – az őt minden tekintetben előnyben részesítő állam iránt hálás, vagy legalább elismerő jóindulatú elem, hanem olyan embertömeg, a mely az Oroszországban uralkodó állapotoknak hozzánk leendő áttelepítésében és minden társadalmi és államrend és fegyelem felforgatásában látja végcélját és a cél illetén elérésének megfelelően viselkedik.”

A továbbiakban azonban a fentieknek némileg ellentmondva, a zsilvölgyi tisztviselők is kénytelenek elismerni, hogy a gyengébb teljesítményeket és a munkásság radikalizálódását nem annyira az adott kedvezmények okozták, hanem éppen ellenkezőleg, a beváltatlan ígéretek miatti elkeseredés váltotta ki a munkásság haragját. „A munkásság sűrű küldöttsége – írják ugyanis ezzel kapcsolatosan – a hatóságok és illetékes fórumok részéről élelmiszerekkel, dohánnyal, ruházattal stb. leendő sürgős ellátása tekintetében ígéreteket kapott. Miután ezen ígéretek számos esetben nem váltak valóra, mivel a megígért cikkek nem voltak beszerezhetők, a munkások a felsőbb helyről vett megnyugtató ígéretek tudatában a vállalatokban és azok tisztviselőiben 'rablókat', 'haramiákat' és 'vérszopókat' látnak, akik szándékosan megtagadják nekik az ígéretek kiszolgáltatását.” A problémák megoldását azonban mégsem az említett ígéretek lehető teljesítésében, hanem a rend és fegyelem bármely eszközökkel való megteremtésében látják a fentiekben idézett beadvány szerzői. Véleményük szerint ugyanis: „Ellenkező esetben az eddigi tűrhetetlen, laza, a munkás kénye-kedvétől függő állapotok továbbra is nemcsak hogy

¹⁵ Ht.L. HM 10 802/1917. eln. 4/a. sz., tételezszám 4, alapszám 19 021/1918. (A m.kir. zsilvölgyi egyesített népf. bányamunkás osztagok parancsnokságának 90/1917. kt. sz. jelentése a honvédelmi miniszterhez.)

fennmaradnak, és minden további béremelés és kedvezmény dacára a munkateljesítmény további csökkenése várható, hanem a mai állapot egyenes anarchiára vezet.”¹⁶

Az utóbb idézett beadvány tehát minden egyoldalúsága és ellentmondásossága dacára is jól tükrözi a munkásság körében bekövetkezett hangulatváltozást. Ez azért szembe-tűnő, mert korábban még az illetékes katonai parancsnokság is úgy vélekedett, miszerint: „Az elégedetlenség kizárólag azon körülményre vezetendő vissza, hogy a munkások a kormány által megállapított élelmezés minimumát sem kapják meg.”¹⁷ Az egyre fokozódó radikalizálódást különben jól mutatják a háború második felében jelentkező sztrájk-mozgalmak is, amelyek a dolog természetéből kifolyólag szintén hozzájárultak a szén-termelés csökkenéséhez. Az így kialakult szénhiány pedig egyre nagyobb nehézségeket okozott az ipar, s ezen belül a hadiipar számára is, amint ezt a szénhiány miatt elrendelt gyakori üzemkorlátozások szemléletesen bizonyítják. E korlátozások mértékét mutatja, hogy az egyik korabeli forrás szerint a Monarchiában az üzemük folytatására kötelezett (tehát hadifontosságú) vállalatok 915.000 munkása közül 1917. december hó 20-án összesen 71.200 munkást (közülük 6720-at Csepelen) nem lehetett a szénhiány miatt foglalkoztatni, és segélyezésük akkor 600.000 korona napi kiadást jelentett a kincstár-nak.¹⁸ A győri Magyar Ágyúgyár katonai parancsnokságának egy 1918. június 20-án kelt jelentése pedig arról számol be, hogy a Tatabányán beállott sztrájk következtében a Magyar Ágyúgyár 1918. június 10-e óta szénszállításban nem részesült, ezért a katonai parancsnok az igazgatósággal megállapodott abban, hogy június 22-én este 10 órától az üzemet körülbelül 10–14 napra leállítják.¹⁹ Hogy egy ilyen lépés háború idején mit jelentett, talán szükségtelen külön is ecsetelni. Úgyszintén itt kívánczik említésre az Országos Szénbizottság azon jelentése, amely szerint 1918 júliusában a Weisz Manfréd-féle csepeli lőszergyár számára a Magyar Általános Kőszénbánya Rt.-től a szénkiutalás 67.600 mázsa volt, a tényleges szállítás azonban csupán 43.653 mázsát tett ki. Ugyanakkor az ajkai kőszénbányák a kiutalt 13.500 mázsa helyett 12.665 mázsát szállítottak, az Északmagyarországi Egyesült Kőszénbánya és Iparvállalat Rt. pedig csupán 1094 mázsát, noha itt a kiutalás 5400 mázsa volt. A jelentés egyébként a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. jelentős termelés-csökkenését a munkásmozgalmakkal magyarázza,²⁰ fentebb azonban már alkalmunk volt látni, hogy milyen körülmények váltották ki a munkásság elégedetlenségét. S hogy a szénhiány okozta üzemkorlátozások nem voltak csupán elszigetelt jelenségek a hadiiparban, azt jól tükrözi a honvédelmi miniszternek egy szintén 1918-ban kibocsátott rendelete, amely szerint: „A szállítási nehézségek folytán beállott szénhiány, mely előreláthatólag hosszabb időn át fog tartani, továbbá a nyersanyagokban mutatkozó hiány is a hadicélú üzemek nagy részét arra kényszeríti, hogy üzemüket korlátozzák, esetleg átmenetileg egészen be is szüntessék...”²¹ Úgyszin-

¹⁶ Ht.L. HM Másolat a 1589/1918. HM eln. 4/a. számhoz. („A zsilvölgyi üzemi tisztviselők 1918. június hó 11-én kelt beadványa, amit a m.kir. IV.sz. népfőlkelő bányász munkásszázlóalj parancsnokának címeztek, de másolatát a honvédelmi miniszternek is megküldték.

¹⁷ Lásd a 14. jegyzetet.

¹⁸ Ht.L. HM 196/1918. eln. 4/a. sz., tételezszám 4, alapszám 196.

¹⁹ Ht.L. HM 15 566/1918. eln. 4/a. sz., tételezszám 4, alapszám 726. (A győri Magyar Ágyúgyár katonai parancsnokának 2437/1918. sz. jelentése.)

²⁰ Ht.L. HM 27 585/1918. eln. 4/a. sz., tételezszám 4, alapszám 27 585. (A szénügyek kormánybiztosának 5809/1918. sz. átirata „Meleci Cvrcek Ferenc altábornagy, a magyar szent korona országában a hadsereg igazgatás részére dolgozó üzemek főfelügyelője” számára. Res.No. 5828/Insp. 1918.)

²¹ Ht.L. HM 2740/1918. eln. A oszt., tételezszám III., alapszám 610. (A honvédelmi miniszter 2002/1918. eln. 4/a. rendelete.)

tén 1918-ban, de még márciusban a szénkormánybiztos pedig arról értesítette az állami vasgyárak központi igazgatóságát, miszerint „a széntermelés elégtelensége következtében az állami vasgyárak szénszükségletének csupán 75 %-át képes biztosítani.”²² És noha közvetett módon, de mégis a szénhiány miatti nagyarányú üzemkorlátozásokról tanúskodnak azok az adatok is, amelyek szerint 1918. június végéig Ausztriában 13.003.367 koronát, Magyarországon pedig 6.819.587 koronát fizettek ki a szénhiány miatti üzemkorlátozások, illetve üzembeszüntetések következtében munka nélkül maradt munkásoknak.²³

A szénhiány tehát egyfajta munkanélküli segély biztosítására készítette a Monarchia vezetőit, amit üzemszünet esetén fizettek a katonai felügyelet alá helyezett üzemek munkahelyhez kötött munkásainak. Az említett dolgozókat ugyanis nem lehetett egyszerűen elbocsátani, részben mert katonai kööttség alatt álltak, részben pedig, mert a szénhiány enyhülése esetén továbbra is szükség volt a munkájukra. Egy (közös) hadügyminiszteri rendelet ezért úgy intézkedett, hogy az üzemszünet előtti fizetésük 75 %-át kapják segélyként, amelynek 50 %-a a kincstár, 50 %-a pedig a munkaadót terhelte. Később azonban többször is módosították a szóban forgó rendeletet, s ennek során a segély munkaadókat terhelő hányadát előbb 25 %-ra, majd pedig 12,5 %-ra csökkentették. Azon kívül az ún. közvetett szénhiányra, vagyis az olyan nyers- és üzemanyaghiányra is kiterjesztették hatályát, amelyet más vállalatok közvetlen szénhiánya okozott.²⁴ Ezek a rendelkezések azonban a szénhiányt természetesen közvetlenül nem befolyásolták, csupán annak az érintett munkásságra gyakorolt kihatásait enyhítették. Jelentőségük mindazonáltal nem lebecsülendő, különösen ha figyelembe vesszük azt a történelmi időszakot, amikor kibocsátásra kerültek.

²² Ht.L. HM 7374/1918. eln. 4/a.sz., tételszám 4, alapszám 1773. (A pénzügyminiszter 1234/1918.PM. sz. átirata a honvédelmi miniszterhez.)

²³ SZTERÉNYI-LADÁNYI: i. m. 88. p., továbbá Ht.L. HM 24 938/1918.eln. 4/a. sz., tételszám 4, alapszám 726. (A közös Hadügyminisztérium Abt.10. KW. Nr. 50 946/S sz. átiratának 1464/83 227. sz. melléklete.)

²⁴ SZTERÉNYI-LADÁNYI: i. m. 88. p.

A militarizált üzemek munkásainak jogállása

Ausztriában a kormány már a háború első napjaiban felhatalmazást kért és kapott arra, hogy vállalatokat államilag védett üzemekké nyilvánítson. Magyarországon ezzel szemben kezdetben még az a felfogás érvényesült, hogy a háború nem teszi indokolttá a munkaadó és a munkás közötti viszony megváltoztatását. Amikor azonban az osztrák gyárak kezdték elszívni a magyar üzemek munkásait, a kormány nálunk is kénytelen volt álláspontját revidálni¹ és a szükségesnek vélt intézkedéseket megtenni. A jogalapot ezekhez főleg a hadiszolgáltatásokról szóló 1912:LXVIII. tc.-ben találta meg, mivel annak 18. §-a szerint: „Üzem- és ipartelepek birtokosai kötelezhetők, hogy ... üzemüket folytassák vagy a személyzettel együtt ... használatra átengedjék.” 6. §-a szerint pedig: „Azok az egyének, akik az e törvény alapján igénybe vett ... ipar vagy egyéb üzemtelepeknek stb. személyzetéhez tartoznak és személyes szolgáltatásokra bevonhatók ..., kötelesek a vállalat igénybevételének idejére eddigi szolgálati vagy munkaviszonyukban megmaradni...”

Mindazonáltal üzemnek a katonai kincstár tényleges kezelésébe való átvételére csupán egy esetben, nevezetesen a sárvári Műselyemgyárnál került sor, ahol a hadsereg számára robbanóanyagot gyártottak, üzemének folytatására azonban egyre több vállalatot köteleztek. Az ilyen kötelezettséggel terhelt vállalatok száma ugyanis 1915. október elsején 263 volt, 1917-ben azonban már 615-re (más adatok szerint 592-re) nőtt, egy évvel később pedig több mint 900-ra emelkedett. S ez a korabeli mintegy 4000 hazai üzemnek elég jelentős hányadát jelentette, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a folytatásra kötelezett vállalatoknál közel félmillió ember állt alkalmazásban, a bányákat és a vasúti üzemeket is beszámítva.²

A folytatásra kötelezett üzemek munkásainak számottevő részét igen kedvezőtlenül érintette az említett kötelezettség bevezetése. Üzemüknek folytatására ugyanis korántsem azért kötelezték az egyes vállalatokat, mintha azok be akarták volna szüntetni tevékenységüket, hanem azért, mert az ilyen kötelezettség kimondását a korabeli felfogás, a törvény sajátos értelmezésével, egyfajta állami igénybevétellel tekintette egyértelműnek, és az állam feljogosítva érezte magát, hogy az igénybe vett vállalatok munkásaira vonatkozó korlátozó törvényi rendelkezéseket a folytatásra kötelezett üzemek dolgozóira is alkalmazza. Ez tűnik ki az ilyen kötelezettséggel terhelt üzemek munkásainak szolgálati, bér- és munkaviszonyairól először intézkedő 1916. évi 18 950/1915. eln. 20/b. számú honvédelmi miniszeri rendeletből, amely a következő korlátozó intézkedéseket tartalmazza a folytatásra kötelezett üzemek munkásai egy részének a munkahelyhez kötése céljából:

¹ SZTERÉNYI JÓZSEF és LADÁNYI JENŐ: *A magyar ipar a világháborúban*. (a továbbiakban: SZTERÉNYI-LADÁNYI) (Budapest, 1933.) 74. p.

² Uo. 75.p., továbbá Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban: Ht.L.) Magyar királyi honvédelmi miniszter (a továbbiakban: HM) 15 993/1917. eln. 4/a. sz., tétele szám 4, alapszám 11 615. (itt elhelyezett, jelzet nélküli irat.)

„Az üzem folytatására kötelezett vállalatoknak azok a férfimunkásai, akik az üzem folytatására történt kötelezés idejében a vállalat személyzetéhez tartoztak és az 1912:LXVIII. t.-c. 4. és 5. §-a szerint hadiszolgáltatásul személyes szolgálatra kötelezhetők, az idézett törvénycikk 6. §-a értelmében kötelesek a vállalat igénybevételének idejére, vagyis addig, amíg a vállalatra nézve az üzem folytatásának kötelezettsége fennáll, addigi szolgálati vagy munkaviszonyukban megmaradni. Ugyanígy kötelesek az ily vállalatnál megmaradni azok az egyének is, akik az 1912:LXVIII. törvénycikk alapján személyes hadiszolgáltatásra köteleztettek és munkásokul az üzem folytatására kötelezett vállalathoz kirendeltettek.”

Tekintettel arra, hogy a hivatkozott 1912:LXVIII. tc. 4. §-a szerint (az 5. §-ban felsorolt mentesítések kivételével): „Hadi célokra szükséges személyes szolgálatok teljesítésére ... minden munkaképes, a férfinemhez tartozó polgári egyén kötelezhető, aki életének 50-ik évét be nem töltötte”, a munkahelyhez való kötöttségnek is „csak” rájuk kellett volna a fentiek értelmében vonatkozni. „Az üzem folytatására kötelezett vállalatok többi férfimunkásaira, valamint a nőmunkásokra” pedig, miként ezt a honvédelmi miniszter hivatkozott rendelete is hangsúlyozza, „a szolgálati viszony megszüntetése tekintetében az általános jogszabályok, így különösen az ipartörvény rendelkezései irányadók”. Ez utóbb említett munkások tehát, „a munkaviszony szabályszerű felbontása esetében, a munkaviszony megszűnte, nevezetesen a felmondási idő letelte után a hadiszolgáltatásokról rendelkező törvény alapján a vállalatnál vissza nem tarthatók”. Mindazonáltal a hadiszolgáltatási törvény alapján vissza nem tartható munkásoknak az üzemhez való kötésére is volt törvényes lehetőség, mert mint a honvédelmi miniszter most idézett rendeletéből megtudhatjuk: „Ezek a munkások csak akkor kötelesek munkaviszonyukban megmaradni, ha őket a hatóság más törvényes alapon (1914:L., 1915:XIII. t.-c.) közérdekből a vállalatnál teljesítendő személyes szolgálatra kötelezi, amely esetben azonban rájuk nem a hadiszolgáltatásokról szóló 1912:LXVIII. törvénycikk, hanem a vonatkozó egyéb törvények rendelkezései irányadók.”

A honvédelmi miniszter rendeletének ez utóbb idézett előírásai gyakorlatilag szinte az általános és a nőkre is kiterjedő munkakötelezettség kimondásának lehetőségére utaltak. Az imént hivatkozott 1914:L. tc. 5. §-a szerint ugyanis: „Ha közegészségügyi, közlelmezési vagy közbiztonsági szempontból szükséges vagy egyéb közérdekű munka teljesítését másként ... biztosítani nem lehet, a minisztérium felhatalmazásával a közigazgatási hatóság *minden* munkaképes egyént, aki tizennyolcadik életévét meghaladta és ötvenedik életévét még nem töltötte be, járásának vagy a lakóhelyéül szolgáló városnak és a szomszédos járásoknak vagy várásoknak területén belül, *nőket* pedig csak lakóhelyükön vagy a szomszédos községek területén személyes szolgálatok teljesítésére kötelezhet...” Az 1915:XIII. tc. 2. §-ának ezeket módosító rendelkezései szerint pedig: „A minisztérium a szükséghez képest megengedheti, hogy a munkaképes egyéneket ... az 1914:L. t.-c. 5. §-ában meghatározott szolgáltatásokra *azon korlátozásokra való tekintet nélkül* lehessen kötelezni, amelyeket a korra és a területre nézve az idézett 5. § 1. bekezdése megállapít.”

Az utóbb idézett 1914:L., valamint az 1915:XIII. törvények tehát a dolgozók jóval szélesebb körének munkahelyhez kötését tették lehetővé, mint a hadiszolgáltatásokról rendelkező 1912:LXVIII.tc. (noha ténylegesen csupán a csepeli Tölténygyárban, valamint a budapesti Fegyvergyárban került sor a női dolgozók gyárhoz kötésére).³ Meg-

³ SZTERÉNYI-LADÁNYI: 74. p., továbbá az előző jegyzetben hivatkozott HM irat.

jegyzendő azonban, hogy ezen túlmenően is igen lényeges különbségek voltak az üzemhez kötött dolgozók jogállásában attól függően, hogy melyik hivatkozott jogszabály alapján történt a helyhez kötés. Azok ugyanis, akiket a hadiszolgáltatásokról szóló 1912:LXVIII. tc. alapján köteleztek az üzemben maradásra, ezzel egyidejűleg katonai büntető és fenytő hatalom, valamint az üzemhez kirendelt katonai parancsnok joghatósága alá is kerültek, míg az 1914:L. és 1915:XIII. tc. alapján kötelezetteket ezek a megszorítások nem érintették. A honvédelmi miniszter többször idézett rendelete szerint ugyanis: „A hadiszolgáltatásokról szóló 1912:LXVIII. t-c. 9. §-ának 3. bekezdése alá és ehhez képest az idézett § korlátai között a katonai büntető bíraskodás, valamint a katonai fegyelmi fenytő hatalom, tehát a vállalatához kirendelt katonai parancsnok (vezető) joghatósága alá is, a vállalat munkásai közül a – a vállalatához kirendelt katonai személyeken ... felül – csak azok a férfimunkások tartoznak, akik az 1912. évi LXVIII. tc. 6. §-a szerint kötelesek a vállalatnál eddigi szolgálati és munkaviszonyukban megmaradni, valamint azok, akiket az idézett törvénycikk alapján személyes szolgáltatásra a vállalatához kirendeltek, végül azok, akik a vállalat kötelezése után oda önként léptek be, de egyébként az 1912:LXVIII. törvénycikk szerint hadiszolgáltatásul személyes szolgáltatásra kötelezhetők. A vállalat többi munkásaira az 1912:LXVIII. t-c. 9. §-ának 3. bekezdése nem vonatkozik, és így azokra az idézett §-ban meghatározott katonai büntető bíraskodás és katonai fenytő hatalom nem terjed ki.”

Gyakorlatilag tehát csupán a nődolgozók, valamint az 50 éven felüli férfimunkások nem voltak katonai büntetőbíraskodás és katonai fegyelmi fenytő hatalom alá vonhatók az üzemük folytatására kötelezett vállalatoknál. Mint később látni fogjuk, lényegében ugyanők nem voltak beoszthatók a vállalatok egy részénél felállított, ún. népfőlkelő munkásosztagokba sem. Mindazonáltal az ő fegyelmi helyzetük is sajátosan alakulhatott, mivel abban a két üzemben, ahol ezek gyárhoz kötésére is ténylegesen sor került, feladták a fegyelmi hatóságot ugyan valóban nem a katonai parancsnok, de nem is az üzemvezetőség, hanem az illetékes törvényhatóság gyakorolta. „Csepelen tehát a kispesti főszolgabíró, a Fegyvergyárban pedig Budapest székesfőváros hatósága.⁴ Ez egyébként némileg összhangban állott az 1914:L. tc. 7. §-ának azon rendelkezésével, amely szerint az említett törvény alapján elrendelt szolgáltatásokból eredő kötelezettségek felől, „ha vita vagy panasz merül fel, a közigazgatási hatóságok határoznak”.

Nem szorul bizonyításra, hogy a munkaerő számottevő részének üzemhez kötése, bármelyik hivatkozott jogszabály alapján történt is az, megfosztotta az érintetteket attól a lehetőségtől, hogy a kereslet-kínálat előnyeit kihasználva, munkahelyüket kedvezőbb feltételekkel kecsegtető új munkahellyel cseréljék fel. A rájuk kiterjesztett katonai (ill. részben közigazgatási) fenytő és büntető hatalom pedig még az üzemben belüli érdekvédelem lehetőségeit is jórészt a minimumra csökkentette számukra. Mindez természetesen egyoldalú előnyökhöz juttatta az érintett dolgozókkal szemben mind a munkaadókat, mind pedig az üzem folytatására nem kötelezett vállalatok dolgozóit, sőt még saját üzemük ilyen kötelezettséggel nem terhelt „szabad” munkásait is. Ennek ellensúlyozására iktattak be a honvédelmi miniszter többször hivatkozott 1916. évi 18 950/1915. eln. 20/b. sz. rendeletébe néhány olyan előírást, amelyek az üzem folytatására kötelezett vállalatok gyárhoz kötött munkásainak hátrányos helyzetére való tekintettel, azok számára bizonyos védelmet biztosítottak. E rendelkezések szerint ugyanis:

⁴ Ht.L. HM 15 993/1917. eln. 4/a sz., tételszám 4, alapszám 11 615. (Itt elhelyezett, jelzet nélkül irat.)

„Az előbbi bekezdésben említett munkások azonos munka mellett legalább ugyanolyan munkabérben részesítendőek, mint a vállalatnál alkalmazásban álló más személyek.

Az üzem folytatására kötelezett vállalatok közt az azonos munkáért járó munkabér (térítés) tekintetében indokolatlan számottevő eltérésnek lenni nem szabad. Az említett munkásokat megillető munkabér (térítés) az igénybe nem vett vállalatok munkásainak munkabérénel azonos munka mellett alacsonyabb nem lehet.

Egyébként pedig a munkabér (térítés) megállapításába a megélhetési viszonyoknak a háború következtében beállott változásait, illetve az elsőrendű életszükségleti cikkek árának emelkedését figyelembe kell venni.”

Mindezekon túl, úgyszintén a munkahelyhez kötött munkásság védelmében, a szóban forgó rendelet azt is előírta, hogy a szakmunkásokat szakmájuknak megfelelő munkakörben kell foglalkoztatni, ami alól csak szükség esetén és rövid időre engedett kivételt. Továbbá megtiltott a kötött munkások munkabéréen minden olyan változtatást, amely azokra hátrányos lenne, túlmunka esetére pedig legalább 20 %-os túlóra díjat írt elő számukra. Ezenkívül gyakorlatilag rögzítette, mégpedig az 1914. évi július 25-i állapotoknak megfelelően a kötött munkások munkaidejét, sőt azt is előírta, hogy az említett munkások rendes bérét az üzem szüneteltetése esetén is ki kell fizetni, amennyiben azok vétlenek abban. A kettős (polgári és katonai) fegyelmzés lehetőségét kizárandó pedig úgy rendelkezett, hogy a katonai büntetőbíráskodás és fegyelmi fenyítő hatalom alá tartozó munkásokra a munkarend fegyelmi büntetéseket megállapító rendelkezései nem érvényesek. Végül a bérviták eldöntéséről, azaz vitás esetekben a bérek megállapításáról intézkedett a kötött munkásokat illetően a honvédelmi miniszter többször idézett rendelete, amely szerint: „Azt, hogy az 1912:LXVIII. törvénycikk alapján személyes szolgálatot teljesítő munkásoknak és a vállalathoz kirendelt katonai személyeknek ... a vállalat mekkora munkabért (térítést) köteles fizetni, vita vagy panasz esetén, ha ennek békés elintézése nem sikerül, a honvédelmi miniszter”, az 1914:L. és az 1915:XIII. tc. alapján személyes szolgálatot teljesítők illetményét pedig hasonló esetekben „az ügykörénél fogva erre hivatott miniszter állapítja meg, mégpedig szükség esetében a jelen rendelet V. részében említett panaszbizottság meghallgatása után.”

A bérviták eldöntése, illetve ebben a vonatkozásban a bérek megállapítása tehát miniszteri hatáskörbe került, szükségképpen folyamatként a munkásság helyhez kötésének, ami a felek közötti szabad egyezkedést jórészt illuzórikussá tette. Sőt, egy új organizáció, az ún. panaszbizottság létrehozására is sor került az említett célból, amely fogyatékosságai ellenére is alkalmas volt arra, hogy adott esetekben bizonyos védelmet nyújtson a kötött helyzetük miatt kiszolgáltatott munkásoknak. A panaszbizottságban ugyanis a munkásság, illetve annak szervezetei is képviselést kaptak, noha természetesen lényegesen kevesebbet, mint amennyivel az államhatalom és a munkaadók együttesen rendelkeztek. Jól tükrözi ezt a panaszbizottság szervezete, amelynek élén a honvédelmi miniszter által kinevezett elnök állott, tagjai pedig a következők voltak:

1. a kereskedelemügyi miniszternek vagy az ügykörénél fogva érdekelt más miniszternek képviselője,
2. a katonai parancsnokság egy kiküldötte,
3. a munkaadók szakképviselőjének két kiküldötte, és végül
4. a munkások szakszervezeteinek, szakmabeli szervezet hiányában pedig az illető vállalat szakmabeli munkásainak két kiküldötte.

(Itt jegyezzük meg, hogy külön iparügyi miniszter a tárgyalat időben Magyarországon nem volt.)

Hatáskörét tekintve a panaszbizottság „érdemlegesen kizárólag a szolgálati, bér- és munkaviszonyokból származó konkrét panaszokkal” foglalkozhatott, s vizsgálata eredményeként a felek között békés megegyezést kísérelt meg. Ennek sikertelensége esetén a vizsgálat eredményét intézkedés végett az ügykörénél fogva erre hivatott miniszterhez kellett felterjeszteni, vagyis döntési jogkörrel a panaszbizottság a honvédelmi miniszter 1916. évi 18 950/1915. eln. 20/b. sz. rendelete értelmében nem rendelkezett.

A panaszbizottságok helyzetében azonban csakhamar figyelemre méltó változások történtek. A 10 813/1916. eln. 20/b. sz. honvédelmi miniszteri rendelet ugyanis hatáskörüket az üzemük folytatására *nem* kötelezett bányauzemek – ennek dacára – helyhez kötött munkásaira is kiterjesztette. A 13 604/1916. eln. 20/b. sz. honvédelmi miniszteri rendelet pedig módosított a panaszbizottságok összetételét és hatáskörét, továbbá intézkedett az ún. népfölkelő munkásosztagok tagjai, valamint a kincstári gyáripari dolgozók ügyében követendő eljárásukról. Az utóbbi jogszabály szerint egyébként a panaszbizottság élén továbbra is a honvédelmi miniszter által kinevezett elnök állott, tagjai pedig a következők voltak:

1. a kereskedelemügyi miniszter képviselője,
2. a pénzügyminiszter képviselője,
3. a munkaadók szakképviselőjének egy kiküldötte,
4. a munkások szakszervezetének, szakmabeli szervezet hiányában pedig az illető vállalat szakmabeli munkásainak egy kiküldötte.

Bányamunkások panasza esetén azonban az érintett bányavállalatnál fennálló társpszéntár választmányának a munkások által maguk köréből választott tagjai közül esetről-esetre meghívandó egy tag.

Igen lényeges volt a most hivatkozott jogszabálynak a panaszbizottságok hatáskörét illetően ama rendelkezése, amely *végérvényes* döntési jogot biztosított számukra az eléjük tartozó ügyekben, de ugyanakkor a kincstári gyáripari dolgozók ügyében a panaszbizottsági eljárást lényegében kizárta, és a döntést ilyen esetekben az ügykörénél fogva illetékes miniszter hatáskörébe utalta. Az alább ismertetendő, ún. népfölkelő munkásosztagokba tartozó munkásokat illetően pedig úgy rendelkezett, hogy azok „panaszukat a vállalatához kirendelt katonai parancsnoknál terjesztik elő, aki azt haladéktalanul a panaszbizottsághoz juttatja”. Sőt, a katonai parancsnok alá rendelt többi munkást is arra kötelezte, hogy a panaszbizottsághoz előterjesztett panaszukról a parancsnoknak jelentést tegyenek. A panaszbizottságok egyébként 1916. július 19-től 1917. december 31-ig, vagyis amíg döntési jogkörrel rendelkeztek, 152 gyárnak 1151 ügyét intézték el (más adatok szerint ugyanezen időszakban 1793 kérelem érkezett hozzájuk), és döntéseik nagyjából a munkások számára voltak kedvezőek.⁵

Mint arra már a fentiekben is utaltunk, a hadiszolgáltatási törvény alapján, valamint a közérdekből személyes szolgáltatásokra kötelezettek kivételével, létezett még egy további kötött rétege is a magyar munkásnak az első világháború idején. Ebbe azok a munkások tartoztak, akiket még az előbbieknél is szorosabb katonai függésbe kényszerítve, ún. népfölkelő munkásosztagokba osztottak be. (Az üzemi munkára kivezényelt katonák

⁵ SZTERÉNYI-LADÁNYI: 84–85. p, továbbá NEVELŐ IRÉN: *Az üzemek militarizálása és a panaszbizottságok az első világháború idején*. Történelmi Szemle 7. (1964.) évf. 80. p.

helyzetével itt nem foglalkozunk.) A népfőlkelő munkásosztagok felállítására egyébként a népfőlkelésről szóló 1886. évi XX. tc., valamint az azt módosító 1915. évi II. tc. nyújtott valamelyes, eléggé bizonytalan jogalapot, mivel az 1886:XX. tc. I. §-a szerint a népfőlkelés a fegyveres erő kiegészítő része volt. Ezzel szemben a népfőlkelő munkásosztagok tagjai, mint látni fogjuk, valójában nem váltak katonákká, hanem besorozásuk után is eredeti munkahelyükön maradtak és továbbra is termelőmunkát végeztek.

Ami mégis a népfőlkelő munkásosztagok felállításának indokait illeti, az okok részint az érintett üzemek fontosságában, részint pedig azok munkásságának magatartásában keresendők. Az ilyen munkásosztagok ugyanis „elsősorban a fontos állami üzemeknél, másodsorban a fontos magánüzemeknél” kerültek felállításra, „amelyeknél a netán kiűtő munkászavarok – más gyárhoz viszonyítva még súlyosabb visszahatást és kárt jelentenének a hadseregbe”.⁶ Másrészt viszont, mint azt a korabeli honvédelmi miniszter megjegyezte: „Közzismert tény..., hogy a militarizálás legnagyobb részt oly vállalatokra és üzemekre terjedt ki, amelyeknek munkásai megbízhatatlan, sőt nyugtalan magatartást tanúsítottak, úgy hogy az állam érdeke egyenesen megkívánta az illetőknek teljes katonai fegyelem alá való helyezését.”⁷

A mondott okokon kívül azonban a munkásosztagok létrejöttében egyéb, részben talán formálisnak tűnő körülmények is szerepet játszottak. Az állami üzemekben ugyanis „azért is volt szükséges a munkásosztagok megalakítása, mert ha egyszerűen csak üzemük folytatására köteleztettek volna, egyrészt formailag került volna az állam abba a félszeg helyzetbe, hogy önmagát kötelezze üzemének folytatására, másrészt nem terjedt volna ki a munkásokra a szigornak az a teljessége, amely őket katonai esküre kötelezi...”⁸

A népfőlkelő munkásosztagokat egyébként egy 1917-ből származó kimutatás tanúsága szerint: 1. mind a hadiszolgáltatási törvény alapján üzemük folytatására kötelezett, 2. mind az ilyen kötelezettséggel nem terhelt, 3. mind pedig a bányüzemeknél felállítottak. (Nagy számban alkalmaztak továbbá a hadsereg körletében is hasonló elnevezésű munkásosztagokat, ezekkel azonban ebben a tanulmányban nem foglalkozunk, mivel nem közvetlenül termelő tevékenységet végeztek.) Úgy szintén a hivatkozott kimutatás szerint az üzemük folytatására kötelezett vállalatoknál 26, az ilyen kötelezettséggel nem terhelt üzemeknél 8, a bányüzemeknél pedig 41 népfőlkelő munkásszázad volt felállítva, de ezek a számok időközönként természetesen módosulhattak. Vállalatonként rendszerint egy, de a nagyobb üzemekben esetenként több népfőlkelő munkásosztagot is felállítottak, s ilyenkor azokat magasabb egységekben, ún. népfőlkelő munkásszázadok alakjában egyesítették (ezek felett pedig néha még ún. népfőlkelő munkáscsoport parancsnokságot is létrehoztak).⁹ Ugyancsak felállítottak a népfőlkelő munkásszázadoknál alacsonyabb egységeket, ún. kikülönített szakaszokat is, különösen a MÁV kisebb, főleg vidéki üzemeiben.¹⁰

⁶ Lásd a 4. jegyzetet.

⁷ Ht.L. HM 8203/1918. eln. 4/a sz., tételszám III, alapszám 2456, valamint IVÁNYI EMMA: *Magyar minisztertanácsai jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914–1918.* (a továbbiakban: Iványi) (Budapest, 1960.) 392. p.

⁸ Lásd a 4. jegyzetet.

⁹ Ht.L. HM 13 984/1917. eln. 4/a számhoz. „Kimutatás a magyar szent korona országaiban levő üzemekben, bányákban stb. megalakított népfőlkelő munkásszázadokról.”

¹⁰ A Ht.L. HM 3750/1917. eln. 4/a sz., tételszám 4, alapszám 3156. „Kimutatás a MÁV-nál felállított, ill. felállítandó munkásosztagokról és az ezek alá rendelt kikülönített szakaszokról.”

Mivel a népfőlkelő munkásosztagokat üzemek, illetve üzemszervezetek szerint szervezték, ezek létszáma szükségszerűen eléggé eltérő lehetett. A győri Magyar Ágyúgyárban felállított 30. számú népfőlkelő munkásszázad pl. 2400 munkásból állt, az ugyanott szervezett 31. számú pedig 2054-ből. Mindegyik népfőlkelő munkásosztaghoz bizonyos számú katonai keretet vezényeltek, amit a szükséghez képest még egy, rendszerint kisebb számú, csendőrkülönítménnyel is kiegészítettek. A 30. századhoz vezényelt keretnek pl. a tiszti rangban lévő parancsnokon kívül 30 tagja volt, nevezetesen egy szolgálatvezető altiszt, egy számvevő altiszt, továbbá két másik altiszt vagy őrzető és 26 főnyi rendfokozat nélküli legénység, s mindezekhez karhatalomként még egy 5 főből álló csendőrkülönítmény is csatlakozott. A 31. századnál pedig, annak viszonylag kisebb létszáma ellenére, 40 főnyi katonai keret állott a parancsnok rendelkezésére, amely mellé szintén kirendeltek egy 5 főből álló csendőrkülönítményt.¹¹ A 30. század különben a lövegműhelyben, a 31. pedig a kovácműhelyben és az építkezésen került felállításra, és mindegyiket a III. számú népfőlkelő munkásszázad alá rendelték.¹² Ezzel szemben a Fegyvergyár 3400 munkását egyetlen századba, a 34.-be szervezték, ahol a parancsnok rendelkezésére bocsátott keret szintén egy szolgálatvezető altisztból, egy számvevő altisztból, továbbá egy másik altisztból és 65 főnyi rendfokozat nélküli legénységből állott.¹³ Még sajátosabban alakult a számos MÁV üzemet átfogó 18. népfőlkelő munkásszázad szervezete, amelynél a kisebb üzemek számára számos, ún. kikülönített szakaszt is létrehoztak. E kikülönített szakaszokhoz azonban, azok alacsony létszáma miatt, külön katonai keretet nem vezényeltek, hanem csupán egy altiszti rangban lévő szakaszparancsnokot. Ez a körülmény, valamint az osztag központjától való távolságuk okozta, hogy az ilyen szakaszok feletti fegyelmi joghatóság rendszerint nem a népfőlkelő osztagparancsnokságot illette meg, hanem a szakasz felállítási helyén lévő pályaudvar parancsnokságot, és csak ez utóbbi hiányában az osztagparancsnokságot, illetve a kihelyezett szakasz parancsnokát. A szakasz parancsnokát azonban azzal a megszorítással, hogy amikor fegyelmi fenytetés volna alkalmazandó, „lehetőleg rövid úton, telefonon előjáró osztagparancsnokának utasítását kérje ki”.¹⁴ Ezzel kapcsolatosan jegyezzük meg, hogy sajátosan oldották meg a köszénbányák egy részében is a munkásosztagok tagjainak fegyelmezését, amelyekben – legalább is kezdetben – a főszolgabírák feladat-, illetve hatáskörébe tartozott a rend és fegyelem biztosítása.¹⁵

A népfőlkelő munkásosztagok összetételét illetően röviden úgy fogalmazhatnánk, hogy azokba az érintett üzemben alkalmazott a katonai szolgálat alól felmentett, továbbá az oda vezényelt hadköteles és népfelkelésre köteles, valamint a nem hadköteles, de hadiszolgáltatásra kötelezett munkásokat kellett beosztani, rendszerint 50 éves korig, a 18 éven aluliakat is ideértve. Az 50 éven felülieket pedig akkor lehetett a népfőlkelő munkásosztagba beosztani, ha azok az osztag megalakításának idején már személyes hadiszolgáltatást teljesítettek az üzemben. Az 1916:VI. tc. 2. §-ának értelmében ugyanis a személyes hadiszolgáltatásra bevonult egyének szolgálatukban akkor is megmaradni kötelesek, ha annak tartama alatt a rájuk nézve meghatározott korhatárt meghaladják.

¹¹ Ht.L. HM 4020/1917. eln. 4/a sz., tételezszám 4., alapszám 2391.

¹² Lásd uo. és a 10. jegyzetet.

¹³ NEVELŐ IRÉN: i. m. 65. p.

¹⁴ Lásd a 10. jegyzet alatti „Kimutatást” és uo. a „Népfőlkelő munkásosztagok szervezése a MÁV műhelyeiben” c. iratot.

¹⁵ Ht.L. HM 11 728/1915. eln. 4 sz., tételezszám 4, alapszám 10 865. (A kereskedelemügyi miniszter 18 229/III. 1915. számú, a „Magyar Bánya és Kohóvállalatok Egyesületének” címzett átiratának másolata.)

Sajátos módon azonban az olyan 50–55 év közöttieket, akik a hadiszolgáltatási kötelezettség 55 éves korig való felemelése következtében lettek hadiszolgáltatásra kötelezve – amire egyébként szintén az 1916:VI. tc. (1. §) adott felhatalmazást – nem lehetett népfölkelő munkásosztagba beosztani.¹⁶ Úgy látszik azonban, hogy a gyakorlatban nem mindig értették meg, illetve tartották be pontosan a vázolt feltételeket, mert pl. az egbeli m.kir. kutató kirendeltség munkásosztagának állaga a következő képet mutatja:

„1. hadköteles felmentett munkás	108
2. vezényelt legénység	54
3. hadszolg. törv. alapján beutalt 18 éven aluli személyek	17
4. 18 és 50 év közöttiek	34
5. egyéb férfi alkalmazott 50 éven felüli	5
6. női munkás	3
7. hadifogoly	27
8. osztagkeret	8
9. hadifogoly kísérő legénység	5
összesen:	261 fő.” ¹⁷

Vagyis, a nőmunkásokat és a hadifoglyokat is beszámították abba, és nem differenciálták az 50 éven felüli férfimunkások vonatkozásában sem.

A népfölkelő munkásosztagok megalakítása különben úgy történt, hogy az érintett üzem katonai szolgálat alól addig felmentett munkásainak felmentését hatályon kívül helyezték és mind őket, mind pedig a többi népfölkelésre kötelezett (hadköteles) munkásokat, akik a kérdéses időben az üzem alkalmazásában állottak, tényleges népfölkelő szolgálatra behívottnak jelentették ki. Az üzem többi munkásai közül pedig azokat, akik a hadiszolgáltatásokról szóló 1912:LXVIII. tc. alapján személyes szolgálatra voltak kötelezhetők, a hivatkozott törvény 4. §-a értelmében személyes szolgálatra kirendeltnek nyilvánították, és mindezt a munkások előtt kihirdették.¹⁸ Egyidejűleg az üzem vezetősége köteles volt a népfölkelő munkásosztagba való beosztásra tekintetbe jöhető személyekről két példányban névjegyzéket készíteni (külön a magyar és külön az osztrák állampolgárságúakról, valamint a boszniai–hercegovinai tartományi illetőségűekről), és azt az osztag megalakításával megbízott katonai parancsnoknak átadni. A parancsnok pedig az említett névjegyzékek alapján a népfölkelő munkásosztagba beosztandó legénységet, az üzem vezetőjének és az alkalmazási hely községi előljárójának jelenlétében, „bemutatta”, azaz besorozta. De csak a hadköteleseket, akiknek népfölkelő esküt is kellett tenni. A „csak” hadiszolgáltatásra kötelezetteket ezzel szemben nem „mutatták be”, és esküt sem kellett tenniük, hanem az említett névjegyzékek alapján, de külön csoportot képezve kellett őket a munkásosztagba beosztani. Az így megalakult munkásosztagok tagjai azután továbbra is az üzem alkalmazásában maradtak, és az üzem vezetésétől a „helyi szokásos” bérben részesültek, a túlóradíjakat, valamint a vásár- és

¹⁶ Ht.L. HM 1364/1917. eln. 4/a sz., tétele szám 4, alapszám 1364. (Az 1364/1917.eln. 4/a számhoz. „Pótlék az 1916. évi 12 740/el. 4/a számú rendelettel kiadott 'Rendelkezések'-hez az egbeli fűrészetvezetőség-nél megalakítandó népfölkelő munkásosztag részére”).

¹⁷ Ht.L. HM 1364/1917.eln. 4/a sz., tétele szám 4, alapszám 1364. (A HM 17 067 /eln. 4/a, ill. 432 907 eln. 4/a. irat, amelyet a pozsonyi „Cs. és kir. Katonai parancsnokság Pras. 22 537 /Fabr.R. szám alatt küldött a honvédelmi miniszternek.)

¹⁸ Ht.L. HM 3750/1917. eln. 4/a sz., tétele szám 4, alapszám 3156, továbbá a Ht.L. HM 1644/1917. eln. 4/a szám.

ünnepnapokon végzett munkáért járó térítéseket is ideértve. A katonaságtól azonban semmilyen járandóságot nem élveztek, sőt külön is hangsúlyozták, hogy számukra „kincstári illetékek nem fizethetők”, kivéve természetesen a keretosztagok legénységét.¹⁹ Mindazonáltal a hadseregtől semmilyen járandóságot nem élvező munkásosztagok kétféle katonai függésbe is kerültek egyidejűleg, mivel katonai szolgálati tekintetben a közös hadsereg területileg illetékes parancsnokságai alá rendelték őket, gazdaság- közgazgatási tekintetben pedig az illetékes magyar honvédségi pótzászlóaljhoz tartoztak. Az I. számú népfőlkelő munkászászlóalj pl. a budapesti cs. és kir. (közös) katonai parancsnokságnak volt alárendelve, és az I. sz. (magyar) honvéd pótzászlóalj gazdasági hivatalához tartozott, a II. számú népfőlkelő munkászászlóaljat pedig a temesvári cs. és kir. (közös) katonai parancsnoksághoz, illetve a 8. (magyar) honvéd pótzászlóaljhoz utalták.²⁰ Ez a „kettős” alárendeltség azonban szükségszerűen azzal a következménnyel is járt, hogy a magyar munkásság részben talán legaktívabb, de fegyveres katonai szolgálattal ténylegesen nem teljesítő része is a bécsi (közös) Hadügyminisztérium joghatósága alá került, noha formálisan az egyes munkásosztagok felállítását a magyar honvédelmi miniszter rendelte el, az illetékes szakminiszterrel egyetértésben.²¹ A bécsi katonai szervek ilyen mértékű jogkiterjesztése, különösen a hadbíróságok illetékességének mértéktelen megnövekedése azonban szükségszerűen olyan ellenérzést váltott ki Magyarországon, melynek hatása alól az ország kormányzati szervei sem vonhatták ki magukat teljesen, sőt esetenként több-kevesebb határozottsággal szót is emeltek a túlzott militarizálás ellen, annak enyhítésében bizakodva. Ez tűnik ki pl. a kereskedelemügyi miniszternek egy 1917. augusztus 15-én kelt átiratából, amelyből – mivel az a vizsgált munkásosztagok valóságos állapotát is igen szemléletesen körvonalazza – az alábbiakban részletesebben idézünk.

A kereskedelemügyi miniszter hivatkozott átirata szerint csak „tiszteletre méltó katonai hagyománynak” tekinthető a közös hadügyminiszternek az a felfogása, hogy „hadi ipari gyárakban népfőlkelő osztagokba sorozott munkások katonáknak tekintendők, velük tehát csakis katonailag lehet elbánni, azon egyszerű tény következtében, hogy ők katonai esküt tettek”. Ez ugyanis, mint a kereskedelemügyi miniszter kifejti, „kizárólag csak teoriában áll meg, mert

1. semminemű oly oktatásban nem részesülnek, mely őket más munkásoktól megkülönböztetné, mert az eskü következményeire való figyelmeztetés nem tekinthető egyenlő hatásúnak a jobbára alacsony műveltségű embereknél a katonai szolgálati szabályzat hosszú ideig tartó magyarázásával és betanításával,
2. külső megjelenésükben sem viselnek semmi katonai jelvényt, és így felelősségre vonásuk esetén is számolni kell azzal, hogy nem állottak katonai minőségüknek folyton figyelmeztető hatása alatt és tudatában,
3. semminemű katonai kiképzésben nem részesülnek, közvetlen tiszti és altiszti felügyelés felettük nem gyakoroltatik, és pedig valószínűleg azért, mert a rendes munkaidőt kellene ezért megrövidíteni, a rendes munkaidőn kívül pedig az erre szükséges időt a munkásnak alvásától vagy mellőzhetetlen pihenőjétől kellene elvonni,

¹⁹ Lásd a 16. jegyzetet.

²⁰ Lásd a 8. jegyzetet.

²¹ Lásd a 13. jegyzetet.

4. maguk sem érzik magukat tehát katonának, annál kevésbé, mert a katonásítás által jogokat nem élveznek, hanem csak kötelezettségeket, és ehhez képest se lakásukról, se ételmezésükről, se ruházatukról az állam közvetlenül nem gondoskodik, ezt mind maguknak kell ellátniok,
5. a szakszervezeteknek tagjai lehetnek, míg a rendes katonának ott a tagság tilos.”

Úgyszintén a kereskedelemügyi miniszter felfogása szerint: „Ez a legutóbbi különbség oly lényeges, hogy annak konzekvenciáit minden független bíróságnak messzemenőleg a munkások javára kellene mérlegelni, ha ugyan azok ily független bíróság elé tartoznának. A szociális jogfejlődés azonban a gyakorlatban nem nyugszik meg abban, hogy a társadalom és a közgazdaság egyik fontos tényezője a munkásság, tisztán formális okokból elvonatik a polgári rendes bíróságtól és vele szemben katonai jellege hangsúlyoztatik, holott az eskü momentumát kivéve sohasem volt katona”²² – hangsúlyozza a kereskedelemügyi miniszter hivatkozott átirata.

De nemcsak a kereskedelemügyi miniszter, hanem – annak indítványára – maga a kormány is, már 1917. július 27-én olyan álláspontra helyezkedett, amely szerint: „azokban a katonai parancsnokság alatt álló gyárakban, amelyek a hadiszolgáltatási törvény 18. §-a alapján üzemük folytatására köteleztettek, vagy amelyek munkássága népfölkelő osztagokba szerveztetett, a fontosabb katonai intézkedések csak a magyar kormány tudtával, beleegyezésével és irányítása mellett történhetnek és ily irányban bizalmas megegyezés létesítendő a hadügyminisztériummal, melyhez szükség esetén ő felsége jóváhagyása is kikérendő”. A kormány állásfoglalása szerint ugyanis, „a katonai hatalom igénybevételét csakis azokra az esetekre kellene korlátozni, amidőn már a békés megegyezésnek minden eszköze sikertelenül kimerítetett, amely eset fennforgása mindenkor esetről-esetre mérlegelendő. Éppen ezért a gyárak újabb militarizálása csak a legégetőbb szükség esetén lenne elrendelendő, ott pedig, ahol ez már elrendeltetett, ezek sorozata revízió alá lenne vonandó...”²³

A közös Hadügyminisztérium azonban egy olyan rendelet-tervezettel válaszolt a fenti állásfoglalásra, amely ugyan szintén hangsúlyozta, hogy „a zavarokat elsősorban egyeztetési tárgyalásokkal, jóindulattal kell megszüntetni”, mindazonáltal ezek sikertelensége esetére nemcsak a megfelelő fegyelmi vagy katonai bünvádi eljárás bevezetését, hanem tömegsztrájk esetében a rögtönbíráskodás életbeléptetését is kilátásba helyezte a munkásosztagokban. Amire viszont a magyar Minisztertanács augusztus 10-i ülésén úgy foglalt állást, hogy „a kormány előzetes tudta és beleegyezése nélkül katonai rendszabályok sztrájkokkal szemben ne alkalmaztassanak”, hangsúlyozván, hogy „e nélkül nincs módjában alkotmányos felelősséget vállalni az ország kormányzatáért”.²⁴

Magyar részről tehát 1917-ben óvakodtak attól, hogy az egyre erősödő sztrájkmozgalmakat kizárólag katonai eszközökkel fékezzék meg. Ezek helyett, de legalábbis mellett, inkább bizonyos munkásjóléti intézkedéseket láttak indokoltnak, annál is inkább, mivel a sztrájkok tömeges elszaporodását elsősorban az egyre katasztrofálisabbá váló közellátási hiányosságok okozták. El is készült egy erre vonatkozó előadmány tervezet a Honvédelmi Minisztériumban, amelyet a Minisztertanács is jóváhagyott. Ebben a hon-

²² Ht.L. HM 19 777/1917. eln. 4/a sz. (A kereskedelemügyi miniszter 62 245/1917.sz. átiratának másolata.)

²³ IVÁNYI: i. m. 268–269. p.

²⁴ Uo. 277. p., továbbá Ht.L. HM 19 777/1917.eln. 4/a sz. (A belügyminiszter 27 688/1917.BM.eln. sz. átirata.)

védelmi miniszter indítványozta, hogy sürgősen szervezzenek egy, vagy a szükséghez képest több bizottságot, melynek feladata legyen tervszerűen bejárni az ország összes bányá- és kohóüzemeit, továbbá azokat az ipari és egyéb üzemeket, amelyeket az 1912. évi LXVIII. törvénycikk alapján az üzem folytatására köteleztek. Nem különben látogassa végig azokat a vállalatokat is, amelyek az üzem folytatására ugyan kötelezve nincsenek, de amelyekben népfelkelő munkásosztágok vannak felállítva, vagy nagyobb számban dolgoznak vezényelt katonák, s ennek során győződjön meg

- „1.) arról, hogy kellő mennyiségű, megfelelő élelmiszerkészlet, esetleg ruházati cikk rendelkezésre áll-e, és pedig a munkásság által megközelíthető áron, valamint arról is, hogy ezek a cikkek a munkásságnak tényleg kiadatnak-e;
- 2.) arról, hogy a munkásság bérei a fennforgó viszonyoknak megfelelnek-e, nem akadályoztatnak-e meg a munkások abban, hogy bérviszonyaikra nézve szervezett fórumhoz, a munkásügyi panaszbizottsághoz fordulhassanak, valamint különösen arról is, hogy a vezényelt katonák és a népfelkelő munkásosztágokba beosztottak a többi munkással egyenlő díjazásban részesülnek-e;
- 3.) arról, hogy az illető üzem közegészségi berendezései megfelelőek-e, és a munkaidő nem a munkásság erejének kizsákmányolására és így végeredményében az állandó teljesítőképesség rovására is van-e megállapítva.”

Intézkedő hatósági jogokkal azonban a bizottság nem bírta, hanem jogköre – az előadmány szerint – csupán arra terjedne ki, hogy a tapasztalt hiányokról avagy visszásokról a honvédelmi miniszternek jelentést tegyen, hogy „a baj az illetékes miniszter urakkal egyetértőleg azonnal kiküszöbölhető legyen.”²⁵

Újabb minisztertanácsi határozat rendelkezett ezután arról, hogy egyelőre három ilyen miniszteri bizottságot kell felállítani, amelyek élén egy, a honvédelmi miniszter által kinevezett tábornok vagy ezredes áll, tagjaikat pedig az érdekelt miniszterek delegálják. Szabályozta ez a határozat – lényegében a fentieknek megfelelően – a szóban forgó bizottságok feladat- és hatáskörét is,²⁶ ezek az intézkedések azonban, mint köztudott, elkéstek, és az események menetére már nem voltak képesek érezhető hatást gyakorolni. 1918-ban ugyanis, mint ismeretes, a krónikussá vált élelmiszerhiány és az egyéb háborús közellátási nehézségek hatására, valamint a hatóságok, különösen a karhatalmi szervek brutalitása következtében a sztrájkmozgalom tovább növekedett, noha annak letörését a hatalom birtokosai szinte valamennyi rendelkezésükre álló eszközzel megkísérelték. Ismeretesek pl. az 1918. évi júniusi MÁV-gépgyári sztrájk kapcsán bekövetkezett véres események, amikor 4 halálos áldozatot és 19 sebesültet követelt a csendőrség fegyveres beavatkozása.²⁷ A csepeli Lőszergyárban lefolyt sztrájk miatt pedig az illetékes „cs. és kir. hadosztálybíróság” mondott ki mintegy 160 vasesztérgályost munkamegtagadás címén „függelmezsértésben” bűnösnek, és ítélte el 2–4 havi elzárásra 1918 márciusában.²⁸ De hasonló lépésekre került sor Resicabányán is, ahonnan 165 bizalmi férfit állítottak az 1918-as május 21-től 26-ig tartó sztrájk miatt a temesvári bíróság elé, akik-

²⁵ IVÁNYI: i. m. 308–312. p.

²⁶ Uo. 322–326. p.

²⁷ ANDICS ERZSÉBET: *A magyar munkásmozgalom az 1914–18-as világháború alatt.* (Budapest, 1950.) 40–42. p.

²⁸ HL. HM 8817/1918. eln. 4/a sz., tételeszám 4, alapszám 543. (A csepeli m. kir. l. sz. népfelkelő munkászólálj parancsnokság Kt. 399/1918. sz. jelentése.)

nek többségét azonban a bizonyítási eljárás lefolytatása után az üzemhez visszaküldték.²⁹ Tragikus eseményekre került sor ezzel szemben Nyitrabányán, ahol az élelmiszerhiány miatt tüntető munkások közül a csendőrség egy férfit lövés, egy nőt pedig szúrás által halálosan, azonkívül még három személyt súlyosan, hatot pedig könnyebben megsebesített. (Más adatok szerint 11 volt a sebesültek száma a két halálos áldozaton kívül.)³⁰ Tatabányán 463 munkást vonultattak be ugyancsak a sztrájkokból kifolyólag (ezt az eljárás különben másutt is gyakran alkalmazták), azonkívül az üzemvezetőség még további 50 munkás bevonultatását, valamint a bevonultatott munkások családjainak az üzem telepén birt lakásokból való kilakoltatását követelte. Ezt a kívánságát azonban a pozsonyi katonai parancsnokság méltánytalannak, ezért teljesíthetetlennek minősítette.³¹ A nyitrabányaihoz hasonló véres események következtek be viszont Somsálybánya és Farkaslyuk munkásainak sztrájkja során 1918. április 10-én, amikor a csendőrség szintén fegyvert használt. A szomorú eredmény itt két halott és hat sebesült munkás, valamint két sebesült „örlegény” volt.³² Úgyszintén a csendőrség brutalitásáról tanúskodik a MÁV-istvántelki főműhelyében 1918 februárjában kitört sztrájk is, amelyet az okozott, hogy a csendőrök által bántalmazott munkások közül, a munkásosztag parancsnokának jelentése szerint, „kettő ma is betegen fekszik, egy pedig állítólag megsiketült”.³³

Más esetekben maguk a munkásosztag parancsnokok léptek fel embertelen módon a fegyelmi hatóságuk alá rendelt munkásokkal szemben. Volt olyan munkásosztag parancsnok, aki egy 15 éves takarancot két ízben fenytett meg 5, illetve 6 napig tartó szigorított fogsággal, és amikor annak bátyja ezt szóvá tette, őt csupán emiatt 10 napi szigorított fogsággal sújtotta. Ez a parancsnok egyébként is túlzott szigorral bánt a kezére adott munkásokkal, úgyhogy a mintegy 1200 férfimunkásból 20–25 állandóan elzárásra volt ítélve.³⁴ Egy másik munkásosztag parancsnokról pedig azt mondták el a neki alárendelt munkások, hogy a kérelmeket és panaszokat nem veszi át, a kihallgatásra rendelteket pedig minden vizsgálat nélkül bezárja, és erre az időre bérüket levonja.³⁵

Volt olyan munkásosztag parancsnok is, aki állítólagos sztrájkra való bujtogatásért 11 munkást 21 napi szigorított fogsággal fenytett meg, majd bevonultatta őket. Holott az akkor érvényes Szolgálati Szabályzat (I. rész, 87. § 657. pont) szerint szigorú fogság legfeljebb 15 napi tartalommal és csak rendfokozat nélküli legénységre volt kiszabható.³⁶ Sőt, még a katonai fegyelem alá nem vonható nőmunkások szigorú megrendszabályozására is sor került, ahol erre alkalom kínálkozott. A kispesti főszolgabíró ugyanis engedélyt adott arra, hogy a fegyelmi joghatósága alá rendelt csepeli lőszergyári nőmunkásokat, az addigi 4 korona helyett, 20 koronáig terjedhető rendbírsággal sújthassa az igazgatóság. Azonkívül azt is megengedte, hogy előzetes hozzájárulása nélkül – szintén az igazgatóság – egyes munkásnőket a gyárból eltávolítson, ha ez fegyelmi okból szükséges, és csak az utólagos tájékoztatáshoz, valamint a munkás panaszjogának biz-

²⁹ Ht.L. HM 18 351/1918. eln. 4/a sz., tétele szám 4, alapszám 543.

³⁰ Ht.L. HM 18 650/1918. eln. 4/a sz., tétele szám 4, alapszám 543.

³¹ Ht.L. HM 20 459/1918. eln. 4/a sz., tétele szám 4, alapszám 543., továbbá uo. „Másolat az 1918. évi 20 459 eln. 4/a. HM számhoz” jelzetű irat.

³² Ht.L. HM 8508/1918. eln. 4/a sz., tétele szám 4, alapszám 543.

³³ Ht.L. HM 3445/1918. eln. 4/a sz., tétele szám 4, alapszám 543. (a M.kir. 19. népfőlkelő munkásszárad 270/1918. Szolgálati jegy. Másolat.)

³⁴ Ht.L. HM 9044/1918. eln. 4/a sz., tétele szám 4, alapszám 195. (A szénügyek kormánybiztosának 1617/1918. sz. átirata, amelyet ide csatoltak, de a HM 6498/1918. eln. számmal iktattak.)

³⁵ Ht.L. HM 12 991/1917. eln. 4/a sz., tétele szám 4, alapszám 12 991.

³⁶ Ht.L. HM 8751/1918. eln. 4/a sz., tétele szám 4, alapszám 543.

tosításához ragaszkodott a szóban forgó ügyeket illetően.³⁷ A fent felsorolt és a hozzájuk hasonló intézkedések azonban az ismert események tanúsága szerint alkalmatlannak bizonyultak a munkásság ellenállásának megtörésére és az ekkor már gyorsan érlelődő forradalmi mozgalmak megelőzésére. Sőt, minden bizonnyal nem elhanyagolható szerepük volt – természetesen más, szintén jelentős és ismert háborús tényezőkkel együtt – abban, hogy 1918 októberében az őszirózsás polgári demokratikus forradalom győzött Magyarországon, 1919 márciusában pedig sor került a proletárdiktatúra, a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltására.

³⁷ Ht.L. HM 19 296/1918. eln. 4/a sz., tételszám 4, alapszám 786. (A kispesti járás főszolgabírájának 11 212/1918. Kig. számú átirata a Weiss Manfred Csepeli Lőszergyár igazgatóságához. Másolat.)

Moratóriumi rendeletek

I. A moratórium fogalma és jogi szabályozása

Az első világháború kitörése megbolygatta a burzsoá gazdasági rend addig kialakult kereteit, és utat nyitott az állami beavatkozás korábban sohasem tapasztalt mértékű kiterjesztésének. Tömegével kerültek kibocsátásra azok a jogszabályok, amelyek a gazdasági élet háborús átalakítását célozták, s ezek egyik sajátos csoportját képezték az értekezésünk témájául választott, ún. moratóriumi rendeletek. Keletkezését tekintve a moratórium intézménye természetesen nem volt „háborús találmány”. Röviden fogalmazva, az adósnak adott fizetési halasztást jelentette, amiről rendes körülmények között a hitelező döntött. A hitelező illetén jogosultsága a burzsoá magánjog ismert alapelveiből egyértelműen következett, hazai jogunkban azonban – elég korán – külön törvényben is helyet kapott. „Moratórium, azaz késleltető parancsolatok pedig csak valamennyi hitelezőnek világosan kinyilatkoztatott megegyezésével adathatnak” – szögezi le ugyanis az 1840. évi 27. tc. Csakhamar bebizonyosodott azonban, hogy – mint általában lenni szokott – a mondott tétel sem érvényesülhet kivételek nélkül, és adódhatnak olyan rendkívüli körülmények, amikor a hitelező beleegyezését a jogszabály parancsa helyettesíti, az adósnak adott halasztást illetően. Már az 1848. évi 9. tc. 5. §-a kimondotta ugyanis a volt úrbéri birtokosok védelmében, hogy „oly földbirtokos ellen, kinek birtokához e törvény kihirdetése előtt úrbériség volt kapcsolva, a kereskedési viszonyokból eredő váltók kivételével egyéb adóssági követelések, a törvény további rendeleteig fel nem mondhatók, és csupán a törvényes kamatok nem fizetése iránti követelések hajtathatnak be ellene bírói eljárás útján”. Később, az 1911. évi I. tc. pedig (397. §) úgy rendelkezett, hogy noha az ítéletben megállapított kötelezettség teljesítésére 15 napos határidőt kell szabni, a bíróság, „rendkívüli körülmények között ... az alperes kérelmére hosszabb határidőt szabhat”. (A felperes kérésére pedig – „szükség esetében” – rövidebbet.) Nem szorul bizonyításra, hogy a háború is rendkívüli körülményeket teremt, így cseppet sem meglepő, hogy azokban a jogszabálytervezetekben, amelyek az első világháborút megelőző években és évtizedekben a háború esetére szóló kivételes intézkedések ügyében készültek, szintén találkozhatunk a moratórium jogi szabályozására irányuló törekvésekkel.¹ Az 1912-ben kitört Balkán-háborúk tapasztalatai pedig nemcsak az általános és jogszabályon alapuló moratórium elkerülhetetlenségét bizonyították be egyértelműen háború esetére, hanem azt is, hogy az ilyen halasztás elsődleges feladata nem is annyira az egyszerű adósok védelme, hanem sokkal inkább a kapitalista gazdasági életben oly fontos szerepet betöltő pénzügyintézetek megmentése kell, hogy legyen. Mert mint az egyik korabeli szerző feljegyezte: „Az Osztrák–Magyar-Bank bankjegy forgalma nem azért emelkedett akkor minden előző időt meghaladó magasságra, mintha arra a bankjegy

¹ TÓTH ÁRPÁD: *A kivételes hatalom bevezetésének problémái a dualizmus idején.* (Kandidátusi értekezés, kézirat, 1974.) 191., 213., 425. p.

mennyiségre mind a gazdasági forgalomnak lett volna szüksége, hanem azért, mert a közönség nagy mennyiségű bankjegyet vont el a forgalomtól és tartotta otthon eldugva”² „Szomorúak azok a tapasztalatok – írja egy másik kortárs –, amelyeket ezen a téren a monarchia mindkét államában 1912 őszén a Balkán-háború kitörése alkalmával tettünk. A betevők megtámadták a pénzüzeteket, hogy betéeteiket kivegyék, készpénzzé, lehetőleg arannyá tegyék és otthon őrizzék.” Ugyancsak ő írja, hogy ez több száz millió koronát vont el a forgalomtól, „semmi előnyére a boldog birtokosnak, de óriási kárára a közgazdaságnak”.³

Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy az ez év végén elfogadott 1912. évi 63. tc., amely a háború esetére szóló kivételes intézkedéseket tartalmazta, 16. §-ában – egyebek között – a moratórium bevezetésére is felhatalmazta a kormányt. „A minisztérium – mondja az idézett jogszabály – a magánjogi követelések érvényesítése tekintetében – ideértve a váltókövetelések érvényesítését is – továbbá a polgári peres és nem peres eljárás és általában a polgári igazságszolgáltatás, végül a jegybank ügyvitele tekintetében rendkívüli intézkedéseket tehet és evégből a fennálló törvényektől eltérő rendelkezéseket is állapíthat meg”. Ez a felhatalmazás szolgált alapjául a háború kitörése után egymást követő moratóriumai rendeleteknek, amelyeket az alábbiakban vázlatosan ismertetünk.

Az első moratóriumi rendelet (5715/1914. M.E. sz.) 1914. július 31-én került kibocsátásra és augusztus 1-én lépett életbe. Ez mindössze 14 napi halasztást engedélyezett a váltón, csekken, kereskedelmi ügyleten vagy bármely más magánjogi ügyleten alapuló és már lejárt vagy augusztus 14-ig lejáró olyan kötelezettségek teljesítésére, *amelyek 1914. augusztus 1. napja előtt keletkeztek*. A halasztás idejét a lejáratától kellett számítani, de ha a kötelezettség már 1914. augusztus 1. előtt lejárt, akkor a halasztás augusztus elsejétől volt számítandó. A halasztás ideje alatt a moratórium alá eső váltót, csekket és kereskedelmi utalványt bemutatni, azokra óvást felvetetni nem lehetett, s ha mégis ez történt volna, az ilyen óvás vagy bemutatás érvénytelennek minősült. Kamatot azonban a halasztás idejére is lehetett számítani az olyan kötelezettségek tekintetében, amelyek után akár kikötés, akár törvénynél fogva kamat járt. A moratórium idejét sem az elévülésbe, sem a jogok érvényesítésére megszabott más határidőbe nem volt szabad beszámítani.

Nem terjedt ki a moratórium a betéti üzletekkel foglalkozó intézeteknél betéti könyvre vagy folyószámlára elhelyezett kétszáz koronáig terjedő betétekre, a lakás, egyéb helyiség vagy ingó dolog bérletéből eredő követelésekre, kivéve, ha a kötelezett katonai szolgálatot teljesített vagy az ilyen szolgálatot teljesítővel egy tekintet alá esett. Moratóriummentesek voltak továbbá a szolgálati szerződésekből eredő követelések, az állami és államilag biztosított adósságok kamatai, tőketörlesztési részletei, valamint járadékai, továbbá azok a követelések, „amelyeket a minisztérium külön rendelettel jelöl meg”.

Az első moratóriumi rendelet nem mondható sikeres jogalkotási terméknek. Az indokoltnál sokkal tágabban vont a halasztás alá eső tartozások körét, és nagyon kevés volt az engedélyezett kivételek száma. Mind a kormányzat, mind a szakemberek híján voltak még a szükséges tapasztalatoknak, azaz pontosabban szólva, nagyon is egyoldalú, főleg csak a *pénzüzetek* érdekeivel számoló tapasztalatokkal rendelkeztek,

² KÉGL JÁNOS: *Osztalék és moratórium*. Jogtudományi Közlöny, 1915. jan. 22., 50. évf., 4. sz., 47. p.

³ HANTOS ELEMÉR: *A moratórium megszüntetése*. Jogtudományi Közlöny, 1914. dec. 25., 49. évf., 52. sz., 529–530. p.

ezért a rendelet hangsúlyozottan ezeknek az intézeteknek a védelmét helyezte előtérbe. A mondottakat nem csupán a rendelet kibocsátásának előzményei, valamint szövegének tartalma támasztja alá, hanem az annak kiadásával kapcsolatban készült minisztertanácsi jegyzőkönyv is, amelyben – szó szerint idézve – a következők olvashatók: „Ezt a halasztást szükségessé teszi legelső sorban az az érdek, hogy a betéti üzlettel foglalkozó pénzintézeteinktől a közönség betéteit teljesen indokolatlanul egyszerre és nagy tömegben el ne vonja, ami a fizetési eszközöknek a forgalomból való nagymérvű és az adott viszonyok között gazdasági szempontból szerfelett aggályos kiválását eredményezhetné.”⁴

Ezek ismeretében nem állíthatjuk, hogy a Minisztertanács aggodalma megalapozatlan lett volna, a túlzott egyoldalúság azonban mégis azt eredményezte, hogy a rendelet jórészt éppen ellenkező hatást váltott ki, mint amilyent vártak tőle. „Azoknak a nehézségeknek jó része, melyek a háború kitörésekor azonnal a termelés fenntartásának útjába állottak, ennek a moratórium-rendeletnek hiányaiból eredtek” – olvashatjuk a róla szóló lesújtó bírálatot, amely szerint „jórészt az első moratórium okozta pénzügyi és a bizonytalanság szülte túlhajtott takarékoság hirtelen lecsökkentette a fogyasztást”. Ebből viszont az következett, hogy a mozgósítás okozta munkaerő-elvonás ellenére a „hadimegrendelésekkel nem foglalkoztatott iparágakban az első hetekben aggasztó mértékű munkanélküliség támadt”. „A moratórium elmulasztotta, hogy a pénzintézeteket a munkabérek fizetésére szükséges összegek folyósítására kötelezze”, így nem csoda, hogy a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által 1914 augusztus közepén kiadott kérdésekre beérkezett válaszokból az derül ki, hogy „200 gyár közül csak 13 hajlandó új munkásokat felvenni és a munkáskínálat általában tízszer akkora, mint a kereslet. Ugyanebben az időben az építő- és néhány luxus-iparban a normálisnak csak harmada, a nyomdaiparban fele, a gépiparban háromnegyede van foglalkoztatva s a szövetség kötelekébe tartozó 50 vállalat közli, hogy beszüntette üzemét”.⁵ Ilyen körülmények között igazán nem meglepő, hogy a rendelet célpontjává vált a legkülönbözőbb irányból jövő támadásoknak, és még a Képviselőházban is úgy nyilatkozott róla Ábrahám Dezső képviselő, hogy „nem leszek talán nagyon igazságtalan, ha az első moratórium rendeletét úgy jelölöm meg, mint az elhamarkodottságnak és ... kapkodásnak prototípusát”.⁶ Egy másik bíráló (a sajtóban) egyenesen „tollhibára” gyanakodott azzal kapcsolatban, hogy a rendelet „a moratóriumot minden magánjogi obligatióra kiterjeszti”,⁷ egy harmadik pedig azt a tanácsstalanságot és kétségbeesést ecsetelte, amelyet a társadalomnak az a része érezhetett, „amely az augusztus elsejére eső fizetési határnapon abból a célból akart pénzéhez jutni, hogy a legszükségesebb kiadásait fedezhesse”.⁸

Szladits Károly, a korszak kiemelkedő jogtudósa, aki maga is részt vett a moratóriumi rendeletek szerkesztésében, szemléletesen érzékelteti a szóban forgó jogszabály létrejöttének körülményeit, amikor a következőket írja: „Ez a rendelet, a hirtelen szükség szülte, s mint ilyen, csak a legrövidebb időre szánt ideiglenes rendszabály, afféle

⁴ IVÁNYI EMMA: *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914–1918.* (Budapest, 1960.) 71. p.

⁵ SZTERÉNYI JÓZSEF és LADÁNYI JENŐ: *A magyar ipar a világháborúban.* (Budapest, 1933.) 63–64. p.

⁶ Az 1910. évi június hó 21-én hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. (Budapest, 1915.) 26. kötet, 534. p.

⁷ KÖNIG VILMOS: *Néhány megjegyzés a moratóriumot illetőleg.* Jogtudományi Közlöny, 1914. aug. 7., 49. évf., 32. sz., 337. p.

⁸ GALLIA BÉLA: *A moratórium-rendeletek.* Jogtudományi Közlöny, 1914. aug. 28., 49. évf., 35. sz., 361. p.

szükségkötés volt. Az ebben az első moratóriumban engedett 14 napi haladék nemcsak magánjogi kötelezettségek teljesítésére van adva, hanem egyúttal haladék volt a kormány részére is, hogy az első segély benyújtása után behatóbban vizsgálja meg a megsebzett szervezetet és végleges kötést alkalmazzon a sebre. Ezt a feladatot a kormány tizenkét napi szakadatlan tanácskozás után, az újabb moratórium-rendelettel teljesítette”. Ugyancsak az ő véleménye szerint: „Ez a széleskörű moratórium indokolt lehetett a mozgósítás első napjaiban, amikor mindennemű szolgáltatás teljesítése ... annyi nehézségbe ütközött (szállítási akadály, munkahiány), hogy a bíró az esetek túlnyomó számában megállapíthatta volna az ideiglenes vétlen szolgáltatási képtelenséget; a rendelet tehát ... általános exculpatiót engedett”. Rögtön hozzátette azonban: „Huzamosabb moratóriumnál ezek az okok nem állanak fenn... Azért az új rendelet a moratóriumot csak a pénztartozásokra korlátozza”.

A körülményeknek ez a változása és a szerzett tapasztalatok összegezése azután nem maradhatott hatástalan egyéb vonatkozásokban sem. „Most már *nemcsak a pénzelvonás megakadályozása* volt a cél, hanem a pénztartozások teljesítésére vonatkozó általános szolgáltatási képtelenség statuálása, az általános *adósvédelem*”⁹ – állapítja meg az újabb moratóriumi rendeletet illetően Szladits Károly.

Ilyen előzmények után született meg az 1914. augusztus 12-én kelt 6045/1914. M.E. sz., *második moratóriumi rendelet* (életbe lépett augusztus 15-én), amely augusztus 1-re visszanyúló hatállyal két hónapra szól, és a lejárt vagy szeptember 30-ig lejáró *pénztartozások* fizetésére adott halasztást, amennyiben azok *1914. augusztus elseje előtt kiállított* váltón, kereskedelmi utalványon, közraktári jegyen, csekken vagy általában olyan kereskedelmi ügyleten vagy más *magánjogi címen* alapulnak, amely *1914. augusztus első napja előtt keletkezett* (1. §). Ez a jogszabály szolgált azután alapul a későbbi moratóriumi rendeletek számára, s ettől kezdve a halasztás „csupán” a *pénztartozásokat* érintette. Ennyiben tehát az új rendelet a megelőzőnél szűkebb körre korlátozta a halasztás alá eső tartozásokat, más vonatkozásban azonban bővítette is azok körét, mert míg az első rendelet „csak” a magánjogi *jogügyleten* alapuló kötelezettségek teljesítésére adott halasztást, addig a második és az azt követő moratóriumi rendeletek ezt a megkülönböztetést elejtették, és a halasztást *minden magánjogi címen* alapuló pénztartozásra kiterjesztették, tekintet nélkül a kötelezettség tényalapjára. Szladits szerint ugyanis: „pénztartozások tekintetében a moratórium szempontjából igazán közömbös, vajon a kötelezettség ügyletből vagy más tényállásból ered-e; aki hozományi tőkét köteles visszafizetni, kötelesrészt kiadni, tiltott cselekményen alapuló kárösszeget leróni; az a moratórium alatt éppoly kevésbé juthat – az esetek átlagában – pénzhez, mint az, aki vételárral tartozik”. Ezzel szemben „míg a moratórium a nem pénzbeli tartozásokat is felölelte, azért kellett azt csak a jogügyleteken alapuló kötelezettségekre szorítani, „mert különben pl. a tulajdonból eredő követelések is moratórium alá estek volna, amit alig lehetne igazolni”.¹⁰

A második moratóriumi rendeletet két külön jogszabály egészítette ki. Az egyik az 1914. augusztus 28-án kelt 6504/1914. M.E. sz. rendelet (életbe lépett augusztus 31-én), amely némely tőzsdei ügyletekből eredő pénztartozások tekintetében intézkedett, a másik pedig az 1914. szeptember 10-én kelt 6796/1914. M.E.sz. rendelet volt (életbe lépett szeptember 11-én). Ez utóbbi szabályozta először a moratóriumnak a kétoldalú szerző-

⁹ SZLADITS KÁROLY: *A moratórium*. Jogállam, 1914. XIII. évf. 7–8. füzet, 570–572. p.

¹⁰ Uo. 572. p.

dések teljesítésére gyakorolt hatását. 1914. szeptember 30-án kelt és október elsején lépett életbe a *harmadik moratóriumi rendelet* (7205/1914. M.E. sz.), amely ismét két hónappal hosszabbította meg a halasztás időtartamát, most már a november 30-ig lejáró pénztartozásokra vonatkozóan, de már megindította a moratóriumos tartozások jelentős részének a törlesztését, a moratórium ún. lefaragását is. Ezt kiegészítette a 7968/1914. M.E. sz. rendelet, amely a bérleti viszonyokra vonatkozó kivételes intézkedéseket tartalmazta (október 27-én kelt és már 28-án életbe lépett). Az 1914. november 30-án kelt 8680/1914. M.E. sz. *negyedik moratóriumi rendelet* (életbe lépett december 1-én) szintén két hónappal hosszabbította meg a moratóriumot, ez tehát az 1915. január 31-ig lejáró tartozásokra vonatkozott és külön nevezetessége, hogy ebben szabályozták először a háborús események által közvetlenül érintett adósok helyzetét, amit az ország területének egy részét sújtó ellenséges betörés tett szükségessé. Ugyancsak ez a rendelet kezdte meg a váltótartozások lefaragását, ebben a vonatkozásban azonban külön jogszabállyal, az 1915. január 8-án kelt és 12-én életbe lépett 81/1915. M.E. sz. rendelettel kellett kiegészíteni, a háborús események által sújtott területek kötelezettjeinek védelmében.

A negyedik moratóriumi rendeletet követte az 1915. január 14-én kelt 224/1915. M.E. sz., *ötödik moratóriumi rendelet*, amely 1915. február 1-jén lépett életbe, s ugyancsak két hónapra szól, ezt pedig az 1915. évi március 24-én kiadott 1040/1915. M.E. sz. *hatodik moratóriumi rendelet*, amely április 1-jén lépett életbe, és az előzőktől eltérően *négy hónapos* újabb halasztást adott. Ez utóbbi jogszabály 1915. augusztus 1-re elvileg megszüntette a moratóriumot, de csak az 1915. július 31-e után lejáró tartozásokra nézve, a moratórium ideje alatt felgyülemlett hátralékok pedig fokozatos törlesztés alá estek. Ezt a törlesztést az 1915. július 28-án 2807/1915. M.E. sz. alatt kiadott, ún. *moratóriumfeloldó rendelet* szabályozta (életbe lépett augusztus 1-jén). Végül, 1916. szeptember 20-án újabb, hasonló témájú jogszabály, az ún. *erdélyrészi moratóriumi rendelet* került kibocsátásra (3095/1915. M.E. sz.) annak következtében, hogy a hadműveletek Erdély területére is áterjedtek. Ez a rendelet szeptember 21-én lépett életbe, rendelkezéseit többször megújították, s csak az 1917. szeptember 27-én kelt, 3418/1917. M.E. sz. *erdélyrészi moratóriumfeloldó rendelet* szüntette meg őket, ugyancsak fokozatosan. A most felsorol rendeletekkel párhuzamosan egyébként számos olyan jogszabály is kibocsátásra került, amely a polgári peres és nem peres eljárás területén eszközölte a moratórium következtében szükségessé vált rendelkezéseket, ezek ismertetését azonban a tanulmány terjedelmének korlátozott volta miatt nem vállalhatjuk. (A 13 300/I. M.E. sz., a 19 400/1914.I. M.E. sz., a 23 400/1914.I. M.E. sz., a 7400/1915.I. M.E. sz. és a 12 000/1915.I. M.E. sz. igazságügyi miniszteri rendeletekre gondolunk.)

A moratóriumi rendeleteknek ez a túl hosszú nyúlt sora talán már a pusztasors révén is némi ízelítőt ad azokból a nehézségekből, amelyekkel a háborús jogalkotásnak és jogalkalmazásnak kellett napról napra megküzdenie. A jogalkotást illetően a nehézségeket csak fokozta, hogy – mint láttuk – a legtöbb szóban forgó jogszabály elfogadása után szinte azonnal életbe lépett, így a jogszabályok alkalmazását nem előzhette meg tartalmuk alapos megismerése, elsajátítása. Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy a moratóriumi rendeletekkel kapcsolatos problémák többségét a háborús állapotból szükségszerűen eredő objektív nehézségek okozták, és amikor utalunk rájuk, a kortárs szerzővel együtt, az alábbiakat is hangsúlyozni kívánjuk: „Nem akarjuk ezzel a háborús jogszabályalkotás legnehezebb részét felölölő moratórium-rendeletek értékét lebecsülni. Háborúban a gazdasági viszonyok úgyszólván napról-napra változnak és a jogot alkotó

tényezők igen jól teszik, ha lehetőséget biztosítanak maguknak arra, hogy a jogszabályok tartalmát a viszonyok változásával összhangba hozzák.” Azt sem hallgathatjuk el, hogy a jogalkotóknak ezt „bizonyos általánosabb és egységes szempontok szerint kellene tenniök, amelyeket a moratórium-rendeletekben nélkülözünk”, még akkor is, ha „a magyar moratórium-rendeletek a többi hadviselő állam hasonló jogszabályait sokban felülmúlják és minden egyébben legalábbis elérik.”¹¹

II. A halasztás főbb joghatásai

A moratórium a kötelezettnek engedett *fizetési* halasztás volt, ennél fogva mentesítette őt nemteljesítés esetén a fizetési kötelezettség elmulasztásával járó jogkövetkezményektől. „A lejáratkor való nemteljesítés esetére bárminő módon megállapított jogkövetkezmények nem állnak be, ha a szolgáltatást a lejáratkor azért nem teljesítették, mert a pénztartozással terhelt fél a moratóriumot vette igénybe” – szögezi le a második moratóriumi rendeletet kiegészítő 6796/1914. M.E. sz. rendelet (7. §) és az azt követő többi moratóriumi jogszabály. Az adós tehát a halasztás hatálya idején lejárt tartozásának nemteljesítése esetén nem esik késedelembe, nem terheli késedelmi kamat, kötbér, nem érvényesíthető vele szemben felmondás, jogvesztés, elállási jog, hacsak jogszabály külön meg nem engedi. Moratórium idején a megintés is hatálytalan. Az olyan tartozások tekintetében azonban, amelyek után szerződés alapján vagy törvéynél fogva kamat jár, azt a moratóriumi rendeletek 1. §-a értelmében a halasztás idejére is lehetett számítani. A nem kamatozó tartozások után pedig törvényes kamat volt követelhető, a második moratóriumi rendelet óta.

Abból a körülményből, hogy a moratórium csupán a fizetési kötelezettséget függesztette fel, és az azzal kapcsolatos következményektől mentesített, természetesen követhetett, hogy a lejárat egyéb hatásai a halasztás idején is beállottak. Így a moratórium nem érintette a hitelező *visszatartási jogát* az adóssal szemben fennálló tartozás tekintetében, még akkor sem, ha az nem esett halasztás alá. Sőt, az általános szabályoktól eltérően, a moratórium visszatartási jogot adott az eladónak akkor is, ha a vevő nem ugyanabból, hanem más, *hasonló tárgyú szerződésekből* tartozott hátralékos vételárral (harmadik moratóriumi rendelet 10. §). Szladits szerint ugyanis, noha normális körülmények között nem lenne indokolt a visszatartási jognak ez a kiterjesztése, hisz az eladónak módjában áll, hogy a hátralékot peresítse, „a moratórium alatt azonban az eladó a hátralékokat bíróság előtt nem érvényesítheti és ennek következtében ki lenne téve annak, hogy az őt későbbi szerződés alapján terhelő előreszolgáltatással nagyobb hitelt lenne kénytelen nyújtani a vevőnek, mint amennyire hitelképességét becsülte”. Szladits érveit alátámasztja az 1914. augusztus 13-án kiadott 13 300/1914.I. M.E. sz. rendeletnek (1. §) az a tilalma, amely szerint: „Moratórium alá eső pénztartozás iránt az 1914. évi augusztus 15. napjától kezdve keresetet indítani nem lehet, és a bíróság hivatalból köteles visszautasítani az olyan keresetlevelet, amelynek tartalmából nem tűnik ki, hogy az azzal érvényesíteni kívánt pénztartozás moratórium alá nem esik.”

Nem befolyásolta a moratórium a *beszámítást* sem. A 6796/1914. M.E. sz. rendelet (6. §) és az ezt követő moratóriumi jogszabályok szerint: „Az a körülmény, hogy valamely követelés moratórium alá esik, nem zárja ki a követelésnek beszámításra való

¹¹ ALMÁSI ANTAL: *A háború hatása a magánjogra*. (Budapest, 1917.) 125. p.

felhasználását,” mivel – Szladits szavaival élve – „a beszámításnak az az előfeltétele, hogy a követelés lejárt legyen, kétségkívül fennáll”.

A halasztás további joghatásait vizsgálva, különös figyelmet érdemel az *elállás* jogának sajátos szabályozása. Mint fentebb már kifejtettük, a második moratóriumi rendelet óta csak a pénztartozások estek halasztás alá, s ez akkor is így volt, amikor kétoldalú szerződésen alapuló jogviszonyban a pénztartozással nem pénzbeli szolgáltatás állt szemben. Abból az elvből kiindulva, hogy az egyik félnek nyújtott kedvezmény nem súlyosbíthatja a másik fél helyzetét, a nem pénzbeli szolgáltatásra kötelezett fél élhetett volna ugyan a visszatartás jogával, de az így előállható függő helyzetek megelőzése végett átfogóbb szabályozásra volt szükség. Ezt végezte el a 6796/1914. M.E. sz. jogszabály és a harmadik moratóriumi rendelet (12–15. §§). A szóban forgó szabályozás lényege, hogy a *nem pénzbeli szolgáltatással terhelt fél elállhat* a szerződéstől, ha a másik fél moratóriumot kíván igénybe venni. Az elállás joga azonban a pénztartozással terhelt felet is megilleti, ha a nem pénzbeli szolgáltatásra kötelezett fél a moratórium igénybevételeivel szemben visszatartási joggal kíván élni. Részletekben teljesítendő szerződés esetén azonban csak a már esedékes részlet tekintetben volt helye az elállásnak, és csak a szolgáltatás jogi oszthatatlansága esetén vonatkozhatott az a szerződés egészére. Az elállás joga a még csak teljesítendő szerződés tekintetében is megilleti az eladót, ha a vevő akár az ugyanazon, akár hasonló tárgyú más szerződésekből származó hátralékos tartozására veszi igénybe a moratóriumot. Hasonlóképpen megilleti az elállás joga a vevőt is, ha az eladó visszatartási joggal akar élni a fennálló hátralékok címén, és az eladó csak azon az áron ütheti el a vevőt az elállástól, ha az összes hátralékokra nézve – akár ugyanabból, akár más hasonló tárgyú szerződésből erednek – belenyugszik a moratórium igénybevitelébe. Kivétel természetesen adódik itt is, mert ha az állam, illetve annak intézményei és vállalatai a részükre szükséges szállítások céljából vették igénybe a moratóriumot, az eladó sem a visszatartási joggal nem élhetett, sem el nem állhatott. Ingatlanok adásvétele esetében pedig annyiban módosultak az idézett rendelkezések, hogy „*elállásnak*” más megállapodás hiányában *nincs helye, ha a vevő az ingatlan birtokába lépett*”. Ha azonban a vevő ez esetben a vételárra nézve moratóriumot vesz igénybe, az eladó „a vételárhátraléknak az ingatlanon jelzálogjoggal való biztosítását erre irányuló szerződési kikötés nélkül is követelheti” (negyedik moratóriumi rendelet 16. §).¹²

Említésre érdemes változást okozott a moratórium a halasztás hatálya alá eső *biztosítások* vonatkozásában is. Míg ugyanis a kereskedelmi törvény (1875:37.tc.) 485 §-a úgy rendelkezett, hogy a (kár) *biztosítási szerződés utólag hatályát veszti*, ha a visszatérő időszakban fizetendő díjat a lejáratkor, vagy az a célból engedett halasztás eltelte előtt le nem fizetik, addig – ezzel szemben – már a második moratóriumi rendelet 8 §-a kimondta, hogy a halasztás alá eső biztosítási díjak fizetését a biztosított, a halasztás idejének eltelte után, nem tagadhatja meg arra hivatkozva, hogy a biztosítás, a díj nem fizetés következtében megszűnt. Kivételt csak az esetben enged a szóban forgó rendelet, ha a biztosított – a biztosítási díj lejáratának napját vagy a biztosító által engedett halasztás elteltét követő 15 napon belül – a biztosítóval közli, hogy a biztosítás megszüntetését kívánja. Ez esetben azonban a *hatályvesztés* helyébe a *felmondás* kerül, annak hiányában pedig a biztosító be is hajthatja a biztosítási díjakat. Ez pedig – a kortárs szakíró szavai-

¹² SZLADITS KÁROLY: *Moratórium*. A magyar háborús jog évkönyve 1914–1917. (Budapest, 1918.) 336–341. p.

val élve – „eddigyi biztosítási gyakorlatunkkal éles ellentétben áll”.¹³ Mindazonáltal a módosítás indokoltsága aligha vitatható, hiszen a biztosítót – aki, ha esetenként csak részben is, de a halasztás idején is tartozott a kárösszeget folyósítani – nem lehetett beláthatatlan ideig bizonytalanságban tartani a biztosított szándékát illetően, mert hiszen senki sem tudhatta előre, hogy mikor fog a moratórium megszüntetése bekövetkezni.

További – a hitelező védelmét szolgáló – joghatása volt a moratóriumnak, hogy a halasztás idejét – a moratórium alá eső tartozások tekintetében – sem az *elévülés* idejébe, sem a jogok érvényesítésére vagy fenntartására megállapított határidőbe nem lehetett beszámítani.

Sajátságosnak tűnhet, de a moratóriumi rendeletek kifejezetten hangsúlyozzák, hogy nem érintik az *erőhatalom* (vis major) hatására vonatkozó jogszabályokat. A jogirodalomban azonban jelentkezett olyan felfogás, amely a *háborút általános erőhatalomnak* tekintette, s ezzel indokolta, hogy a moratórium „minden adóst véd, tekintet nélkül arra..., képes-e kötelezettségének eleget tenni vagy sem”. E felfogás szerint azonban a háború mint *egyéni erőhatalom* is jelentkezhetik, mivel egyik-másik adós vagyoni helyzetében olyan zavarokat idézhet elő, „hogy annak a tartozásnak kifizetésére sem képes, amelyre a háborúnak, mint *általános erőhatalomnak*, fizetést kitoló hatása elismerve nincs. E szerint tehát – véli az idézett felfogás képviselője – a *háború mint egyéni erőhatalom* csak oly tartozásoknál jelentkezhetik, melyek nem esnek moratórium alá”,¹⁴ azaz a moratórium és a vis major mégsem teljesen függetlenek egymástól.

III. Halasztás alá nem eső tartozások

Az első moratóriumi rendelet – néhány kivételtől eltekintve – *valamennyi magánjogi ügyleten* alapuló, 1914. augusztus 1. előtt keletkezett, lejárt kötelezettség teljesítését felfüggesztette, a második hasonló témájú rendelet óta pedig az 1914. augusztus 1. előtt keletkezett és addig lejárt, vagy a moratórium ideje alatt lejáró *bármely magánjogi címen* fennálló *pénztartozások* estek halasztás alá. A mondottakból következik, hogy kezdetről fogva nem esett halasztás alá, azaz moratóriummentes volt valamennyi, már a *háború idején keletkezett* kötelezettség, továbbá minden *köztartozás*, mindenekelőtt az adók és az államnak fizetendő különböző illetékek. Adott esetben vitás lehetett, hogy mi tekinthető köztartozásnak, ilyenkor maguk a moratóriumi rendeletek adhattak útmutatást. Ugyancsak a mondottakból következik, hogy az *első moratóriumi rendelet értelmében* nem estek halasztás alá pl. a törvényen, a tiltott cselekményen alapuló tartozások, a tulajdonból eredő követelések, a második moratóriumi rendelet óta pedig a bárminemű nem pénzbeli kötelezettségek. A most említett generális kivételek mellett azonban az egyes moratóriumi rendeletek taxative is felsorolták a halasztás alól *egészen* vagy *részben* kivett azon tartozásokat, amelyek külön mentesítés nélkül, az általános szabályok értelmében, moratórium alá estek volna. E kivételek körét a mindenkori valóságos vagy vélt szükségszerűség alakította, némely esetekben a kötelmi alapra, máskor a hitelező vagy az adós személyére, ismét máskor a tartozott pénzösszeg hova fordításának céljára, esetleg a felsorolt szempontok közül egyszerre többre is tekintettel, rendszerezésük tehát

¹³ Lásd a 8. jegyzetet, 362–363. p.

¹⁴ MAGYARY GÉZA: *A harmadik moratóriumi rendelet*. Jogállam, 1914. XIII. évf. 9–10. füzet, 631–632. p.

szinte lehetetlen valamely általános elv, vagy elvek alapján. Az alábbiakban akként csoportosítjuk őket, hogy *teljes* vagy *részleges* mentesítést biztosítottak-e a moratórium alól.

1. A *teljes mentesítéseket* illetően a csoportosítást az egyes moratóriumi rendeletek sorrendjére is tekintettel végezzük, s mindenekelőtt az *első moratóriumi rendeletbe* (3. §) foglalt, fentebb már vázolt, azon mentesítésekre utalunk, amelyek alapján nem terjedt ki a halasztás a lakás, egyéb helyiség, valamint az ingó dolog bérletéből eredő követelésekre (kivéve mégis, ha a kötelezett fél katonai szolgálatot teljesített vagy az ilyen szolgálatot teljesítőkkel egy tekintet alá esett), továbbá a szolgálati szerződésekből származó, valamint a tartási, ellátási és életjáradéki követelésekre, az állami és államilag biztosított adósságok kamataira, tőketörlesztő részleteire és járadékaira, végül azokra a követelésekre, „amelyeket a minisztérium külön rendelettel jelöl meg”. A *második moratóriumi rendelet* (4. §) ezeket a kivételeket némi módosításokkal fenntartotta, és tetelesen bővítette. Ettől fogva mentesültek a halasztás alól a zálogleveleknek, a gyámi pénzek elhelyezésére alkalmas, továbbá az óvadékképessé nyilvánított egyéb *kötvényeknek* a kamatszelvényei és kisorsolt címletei. És miután azoknak az intézeteknek a fizetőképességét biztosítani kellett, amelyek a szóban forgó kötvények szelvényeit kötelesek voltak beváltani, ugyancsak a második moratóriumi rendelet kivette a halasztás alól ezek olyan követeléseit, amelyek a szelvénybeváltás fedezetül szolgáltak. Azaz moratóriummentessé tette a törlesztéses záloglevél-kölcsönöknek a kamatait és tőketörlesztő részleteit, valamint az olyan követelések kamatait és tőketörlesztő részleteit, amelyek alapján gyámi pénzek elhelyezésére alkalmas vagy óvadékképessé nyilvánított egyéb kötvények voltak kibocsátva.¹⁵ Moratóriummentessé váltak továbbá a vízvezetéki és a világítási műveknek, „általában közüzemeknek” használatáért fizetendő díjak, a „Vöröskereszt Egylettel” szemben fennálló, illetve a hadbavonultak hozzátartozóinak segélyezésére vagy a háború alkalmából másnemű segélynyújtásra rendelt alappal szembeni pénztartozások, amelyek az adóst közvetlenül vagy utalványozás alapján terhelték. Ugyancsak teljesen mentesültek a moratórium alól a katonai szolgálat esetére szóló vagy a hadi szolgálatban bekövetkezett halál esetére kiterjedő biztosításnál a biztosítási összegek, tűz- és jégkárbiztosításnál mind a díj, mind a kárösszeg fizetése, az idegen vagyron kezeléséből a halasztás ideje alatt befolyó jövedelem kiszolgáltatása (a vagyronkezelőt megillető jogok épségben tartásával), és végül – bizonynyal a terményárak emelkedésének a hatására is – nem estek halasztás alá a második moratóriumi rendelet értelmében a haszonbértartozások sem.

A második moratóriumi rendeletet kiegészítő 6796/1914. M.E. sz. jogszabály 6. §-a szerint, az 1914. augusztus elseje előtt kötött, „de a moratórium tárgyában kiadott rendelet fennállásának ideje alatt teljesítendő szerződés alapján az elállás jogának gyakorlásából, avagy a szerződés nem teljesítéséből vagy nem kellő teljesítéséből eredő pénztartozások nem esnek moratórium alá”. Erre a rendelkezésre azért volt szükség, mert miután a második moratóriumi rendelet a pénztartozásokra korlátozta a moratóriumot, előfordulhatott volna, hogy az, aki 1914. augusztus 1-je előtt kötött szerződés alapján *nem pénzbeli szolgáltatásra* volt kötelezve, a *szerződés nem teljesítéséből*, vagy nem kellő teljesítéséből eredő *pénzbeli kártérítésre* nézve is a moratóriumra hivatkozik, s így a pénzbeli és nem pénzbeli tartozások közötti megkülönböztetés lényegében értelmét

¹⁵ A záloglevelek biztosításáról az 1876:36. tc., míg az egyéb kötvények biztosításáról az 1897:32. tc. rendelkezik. Az 1877:20. tc. 295. §-a és az 1885:6. tc. 13. §-a pedig a gyámi pénzek elhelyezését szabályozza.

vesztette volna. A szóban forgó jogszabály azután beleolvadt a későbbi moratórium rendeletekbe, csakúgy, mint a második moratórium rendeletet kiegészítő másik jogszabálynak, a 6504/1914. M.E. sz. rendeletnek az előírásai. Ez utóbbiak a tőzsdei határidő-ügyletek lebonyolítása érdekében adtak kivételt, hogy a giroügylet leszámolásában résztvevő tőzsdetagok egymással szemben, valamint az ilyen tőzsdetag és a neki megbízást adó tőzsdetag a határidőügylet lebonyolításának eredményeként mutatkozó különbséget moratóriummentesen érvényesíthessék.¹⁶

A *harmadik moratórium rendelet* (4. §) a fentiekén kívül moratóriummentessé tette a bűncselekményekből, valamint az állatbiztosításból eredő pénztartozásokat és (5. §) az 1914. július 31-e után lejárt kamattartozásokat. E jogszabály 11. §-a kivette a halasztás alól a kézizálog-kölcsönügyletek körében a zálogkölcsöndíjat, de annak nemfizetése esetén csak a kereskedelemügyi miniszter külön engedélye alapján lehetett az árverést megtartani, ezzel szemben a zálogkölcsöndíjat a törvényben (1881:14. tc. 15. §) meghatározott időn túl is szedni lehetett. Végül ugyancsak a harmadik moratórium rendelet (9. §) szerint, ha a pénztartozás nem esik moratórium alá, és „az adóssal szemben tartozás-átvállalás alapján vagy más alapon más valaki van kötelezve a tartozás megfizetésére, vagy a kifizetett összeg megtérítésére, ez az utóbbi tartozás nem esik moratórium alá”.

A harmadik moratórium rendeletet követően újabb, *teljes* kivételekkel már csak elvétve találkozhatunk. A *negyedik moratórium rendelet* az egyesületi díjakat, továbbá a magánjogi tiltott cselekményekből, valamint a vétlen károkozásból eredő tartozásokat veszi ki a moratórium alól (4. § 4. és 17. pont), a hatodik pedig a bírói határozat alapján teljesített fizetések visszatérítésére mondja ki a halasztás megszüntetését, ha az alaphatározatot jogerős bírói határozat megváltoztatta, hatályon kívül helyezte vagy korlátozta, és végül (tréfán kívül) csak a hatodik moratórium rendelet tette moratóriummentessé a kéményseprési díjakat (14. § 4. és 17. pont).

2. A halasztás hatálya alól csak *részben* mentesített kötelezettségekről az első moratórium rendelet – mint fentebb láttuk – csupán annyit mondott, hogy nem terjed ki a halasztás „a betéti üzlettel foglalkozó intézeteknél betéti könyvre vagy folyószámlára elhelyezett betétekre kétszáz (200) korona erejéig”. A második moratórium rendelet (5. §) a 200 koronás mentesítést csak a 2000 koronán aluli betétekre nézve tartotta fenn, az azt meghaladó, akár betéti könyvre, akár folyószámlára elhelyezett betétek után pedig *havonként* kérhette a betevő 200 koronának a kifizetését, úgy azonban, hogy a 2000 koronától 4000 koronáig terjedő betétnél, annak legfeljebb 10 %-ának a kifizetését lehetett a halasztás egész idejére követelni. *Összegre való tekintet nélkül* követelheti azonban a folyószámla tulajdonosa betétének kifizetését, amennyiben hitelt érdemlően kimutatja, hogy a kifizetendő összegre alkalmazottai fizetésének vagy munkabérének, üzleti vagy üzemi helyiségei bérének kiegyenlítésére multhatatlanul szüksége van, vagy amennyiben az összeget adók vagy más köztartozások kiegyenlítéséül a beszedésükre hivatott pénztárhoz utalja át. (Hitelszövetkezeteknél azonban a követelhető összeg a betét felét egyik esetben sem haladhatja meg.)

A *biztosítási* ügyletekből eredő tartozások közül fentebb már érintettük azokat, amelyek egészen mentesültek a halasztás alól. Az egyéb kár- és életbiztosítások esetében

¹⁶ A *tőzsdetagságot* illetően lásd ENGEL EMIL és BARTHA LÁSZLÓ: *A budapesti tőzsde története 1864–1914.* (Budapest, 1914.) I. kötet, 21., 24–31. p., továbbá II. kötet, 3–28. p., a *giroügyletekről és a „leszámolás”*-ról pedig ASZTALOS LÁSZLÓ: *A magyar burzsoá magánjog rövid története.* Polgári Jogi Tanulmányok, I. (Budapest, 1970.) 135. p., és KUNCZ ÖDÖN: *A magyar kereskedelmi- és váltó jog vázlat.* (Budapest, 1929.) II. rész, 206. p. c. művét.

– átmeneti próbálkozások után – a negyedik és az azt követő moratóriumi rendeletek a kéthavonként történő 25 %-os törlesztést (halasztás alóli mentesítést) írták elő.

A harmadik moratóriumi rendelet (4. §) a *megbízásból* és más hasonló személyes munkateljesítményekre irányuló szerződésekből eredő költség és díjtartozásokat a lejárt tartozás 25 %-áig mentesítette a halasztás alól, amennyiben azok 1914. augusztus 1. előtt végzett munka-teljesítményekért járnak. A jogszabály az orvosi, ügyvédi, mérnöki, írói és művészi, valamint az alkuszi, közvetítői, ügynöki és (a negyedik moratóriumi rendelet óta) a bizományi költségeket és díjakat is ebbe a körbe sorolta. (Ez utóbbi jogszabály „tekintet nélkül a munka teljesítésének idejére”, adta meg az említett részleges mentesítést.)

Már a második moratóriumi rendelet (4. §) alapján mentesültek a halasztás hatálya alól a „*munkavállalót* (vállalkozót) alvállalkozójával szemben terhelő tartozások abban az arányban, amelyben a 'munkavállaló' a teljesített munkáért az ellenértéket kézhez kapta”. A harmadik moratóriumi rendelet (4. §) pedig az 1914. augusztus elseje előtt szállított *ingó dolgok vételára*, valamint az e nap előtt végzett *ipari munkateljesítmények* ellenértéke címen fennálló tartozásokat vette ki a moratórium alól oly módon, hogy a lejárt tartozás 10–10 %-a havonta volt törlesztendő.

A hatodik moratóriumi rendelet (4. §) feloldotta a halasztás alól az 1914. augusztus elseje előtti *elállásból* és *szerződésszegésből* eredő tartozások, valamint a *családjogi* és *öröklési jogi* címen alapuló, továbbá a *társasági viszonyból* vagy a *vagyonszövetség megszűntetéséből* eredő tartozások 25 %-át.

Sajátosan alakult a moratóriumi rendeletek szerint a váltótartozások mentesítése, és csak a negyedik rendelet oldotta fel a halasztás alól az 1914. augusztus 1. napja előtt kelt és október elseje előtt lejárt váltón és egyéb értékpapírokon alapuló tartozások 10 %-át. A hadműveletek által sújtott területek kötelezetteinek azonban – teljesen indokolatlan – ez is halasztást adott a fizetési kötelezettség alól.

A moratórium alól egészen vagy részben kivett tartozások e vázlatos felsorolásának mintegy a lezárásaként azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a kivételek¹⁷ értékét jelentősen csökkentette a harmadik moratóriumi rendelet 18. §-ának az a későbbi moratóriumi jogszabályokban (26. §-ok) is megtalálható tilalma, amely szerint számos esetben: „Abból az okból, hogy az adós a *halasztás alá nem eső* tartozásokat nem teljesítette, a *hitelező a nemteljesítés esetére megállapított jogkövetkezményeket* a minisztérium további intézkedéséig *nem érvényesítheti*, kivéve a lejárt kamatoknak és tőkerészleteknek, valamint a járulékaiknak érvényesítését, ideértve a kamat vagy tőkerészlet nemfizetése esetére ez után kikötött kötbért is.” Tehát, mint Szladits is megállapította: „Különösen nem élhet a hitelező az ilyen esetre kikötött elállási vagy felmondási joggal s nem követelhet a kamaton túlmenő kártérítést.”¹⁸

Mindazonáltal a moratórium megszűntetéséhez mégis éppen a halasztás alóli most vázolt *részbeni mentesítések*, illetve az azok alapján érvényesülő részletfizetési (törlesztési) szabályok szolgáltak mintául. A hatodik moratóriumi rendelet (39. §) leszögezi ugyan, hogy a „moratórium 1915. évi július hó 31. napján megszűnik”, de csak azt engedi meg, hogy „az ezen nap után lejáró pénztartozások teljesítése, tekintet nélkül keletkezésük idejére, lejáratukkor teljes összegükben követelhető...” (ezt az ún. moratóriumfeloldó rendelet [1. §] is megerősíti), a július 31-ig lejárt – tehát a moratórium

¹⁷ A kivételeket részletesen ismerteti SZLADITS KÁROLY 12. jegyzetben említett műve, 320–336. p.

¹⁸ Uo. 328. p.

ideje alatt felgyülemlett – tartozásokat azonban ezek a rendelkezések nem érintették. Azokra a tartozásokra, amelyek a mondott időpontig moratórium alá estek, a moratóriumfeloldó rendelet valójában nem is szüntette meg a halasztást, hanem csak azt a részletfizetési kötelezettséget általánosította, amelyet – mint fentebb láttuk – a korábbi moratóriumi rendeletek is széles körben alkalmaztak. A különbség a korábbi moratóriumi rendeletekhez képest mégis alapvető jelentőségű, mert a moratóriumfeloldó rendelet – elvileg – valamennyi addig halasztás alá eső tartozásra kiterjesztette a törlesztési kötelezettséget, ami most már az *összes, még fennálló hátralékokra vonatkozott*. E tartozások tehát a moratóriumfeloldó rendeletben megállapított törlesztési határidők lejártáig továbbra is halasztás alá estek ugyan, *de csak addig*, mert a moratórium további meghosszabbítására, újabb moratóriumi rendelet kibocsátására számítani többé nem lehetett.

Tanulmányunk korlátozott terjedelme nem teszi lehetővé sem a moratóriumfeloldó rendelet törlesztési rendszerének, sem azoknak a kivételeknek az ismertetését, amelyeket még ez a jogszabály is, főleg a katonai szolgálatban állókra tekintettel, fenntartott. Ugyanezen okból kifolyólag nem foglalkozhatunk a később kibocsátott ún. erdélyrészi moratóriumi rendelettel sem, s csupán annak megállapítására szorítkozhatunk, hogy a szóban forgó moratóriumfeloldó rendelet lényegében lehetővé tette a moratórium fokozatos „lefaragását”.¹⁹ Mint az országgyűlés képviselőházának 1916. február 3-án tartott ülésén Illés József, a háború esetére szóló kivételes hatalom igénybevételéről beterjesztett jelentés előadója közölte: „A takarékbetétektől és a hadbavonultak érdekében tett kivételektől eltekintve a moratórium fokozatos megszüntetése bekövetkezett...”, miután sikerült megőrizni a gazdasági élet rugékonyságát és egyensúlyát, s így „megoldani azt a feladatot, mely a moratóriumra hárult.”²⁰

¹⁹ A moratórium feloldására és az erdélyrészi moratóriumra nézve lásd SZLADITS a 12. jegyzet alatti művét, 348–352. p., továbbá ugyancsak SZLADITS KÁROLY: *A moratóriumfeloldó rendelet*. Jogállam, 1915. XIV. évf. 7–8. füzet, 538–547. p. Az említett témákkal foglalkoznak még GALLIA BÉLA: *A moratóriumfeloldó rendelet*. Jogtudományi Közlöny, 1915. aug. 13., 50. évf., 33. sz. és az aug. 20-i 34. sz., továbbá szintén GALLIA BÉLA: *Erdélyrészi moratóriumi rendelet*. Jogtudományi Közlöny, 1916. okt. 1., 51. évf. 40. sz. alatti munkái is.

²⁰ Az 1910. évi június 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. (Budapest, 1916.) 29. kötet, 25. p.

ÁRPÁD TÓTH

DIE PROBLEME DER JURISTISCHEN REGELUNG DER KRIEGSWIRTSCHAFT ZUR ZEIT DES ERSTEN WELTKRIEGES IN UNGARN

(Zusammenfassung)

Der Ausbruch des Weltkrieges ließ die juristischen Rahmen der bürgerlichen Wirtschaftsordnung, gegründet auf den Freinhandel, verwirren und gab der Verbreitung des staatlichen Eingreifens in einem noch nie vorhandenen Maße Raum. Rechtsnormen traten massenweise in Kraft, die die kriegserische Umgestaltung des Wirtschaftslebens bezweckt hatten und in der vorliegenden Studie wird es versucht, einige wichtigere von diesen Rechtsnormen, wenn auch nur skizzenhaft, darzulegen. Die Untersuchung wird mit der Bekanntmachung des Ges. Art. LXVIII/1912 über die sog. *Kriegsleistungen* begonnen, das die Kriegsbedürfnisse der Armee decken ließ und zur Anordnung sowohl *persönlicher* als auch *sachlicher* Dienstleistungen Machtbefugnis gab „im Falle von Mobilisierung und Ergänzung zum Kriegsstand ließen die Streitkräfte..., zur nötigen Bedürfnisse ihrer kriegserisch ausgerüsteten, auf den Weg gesetzten Teile sowiezu: Verteidigungsmaßnahmen im Interesse der Kriegsführung mobilisieren“ (§ 1.). Laut desselben Ges. Art.: „Die Kriegsleistungen können für die Bedürfnisse der Gendarmerie, der Finanzwache, die sich der Streitkräfte angeschlossen haben und für den staatlichen forstlichen Personalbestand..., ferner für sonstige Zivilpersonen, die der Streitkräfte zu folgen pflichtig sind, und für den Kriegsgefangenen, für die Bedürfnisse der Streitkräfte, die von irgendeines verbundenen Staates in Anspruch genommen werden“.

§ 4. Besagt, daß in bestimmten Fällen für die um Kriegszwecke nötigen persönlichen Dienstleistungen (darunter wird also nicht der bewaffnete Militärdienst verstanden) jeder *arbeitsfähige Mann* zur verpflichten ist, der sein 50. Lebensjahr noch nicht vollendet hat, und gemäß § 7. gebührt ihm für diese Dienstleistung eine im Verordnungswege zu regelnde Vergütung, während im § 9. festgelegt wird, daß diese Dienstleistenden unter militärischer Disziplin stehen und über ihnen genauso Recht gesprochen wird, was ihnen mitgeteilt werden muß.

Was aber die *dingliche* Dienstleistungen angeht, wird im § 10. festgesetzt: „Jedes Gespann oder der Besitzer von Tieren, die für die Transportierung von Personen oder Güter geeignet sind, kann verpflichtet werden, die Tiere entsprechend aufgerüstet für Transport- bzw. Beförderungszwecke zu überlassen.“ Laut § 11. „kann jeder Besitzer eines Fahrzeuges verpflichtet werden, sein Fahrzeug samt dessen Fahrers ... zu militärischen Zweck, marschfähig aufgerüstet zu überlassen“, ebenfalls gegen eine im Verordnungswege festzustellende Vergütung. Darüber hinaus können Besitzer von

Wasser- und Luftfahrzeuge verpflichtet werden, diese Fahrzeuge zur „Benutzung“ zu überlassen, von ihnen kann aber verlangt werden, die genannten Fahrzeuge für immer zu überlassen (§ 12.).

Die übrigen *dinglichen* Dienstleistungen betreffend besagt § 14., daß für Nachrichtendienst geeignete Tiere, vor allem Tauben, gegen im Verordnungswege festgestellte Vergütung einbezogen werden können, „und die Haltung dieser Tiere sowie der durch diese Tiere vermittelte Verkehr eingestellt oder aber nur eingeschränkt werden kann.“ Das genannte Gesetz ermächtigt zur Benutzung jeden – sei es in Privateigentum – Weges und zum Verkehrszwecke dienender Kunstgegenstände oder von Übergangsmitteln (§ 15.), zur Einstellung von Eisenbahnverkehr oder zu dessen Benutzung zu militärischen Zwecken (§ 16.), zur Inanspruchnahme des Telegraphenamtes und Fernsprechnetzes oder aber auch zu deren Einstellung. Die Besitzer von Betrieben und Industriegeländen können verpflichtet werden, daß sie für die im § 1. genannten Zwecke, nach der Wahl des Anspruchstellers weiterbetreiben, oder den Betrieb samt Personalstand – gegen eine Vergütung festgestellt auf Grund der Schätzung der Kommission – zu überlassen (§ 18.). Der Besitzer jeden Immobiliargutes ist verpflichtet, seine Immobilien zur Herstellung von Befestigungszwecken sowie von sonstigen militärischen Bauten, zur direkten oder indirekten Förderung und Sicherung der Kriegsoperationen für den notwendigen Zeitraum zur Verfügung zu stellen, es kann sogar das Eigentum des zur Benutzung überlassenen Immobiliargutes im Enteignungswege erworben werden. Für die Benutzung gebührt übrigens „im Prinzip“ Schadenersatz (§ 19.). Im Falle von Gebäuden kann auch die „Freie“ Bereitstellung erfordert werden, einschließlich auch das Recht auf wesentlichen Umbau des Gebäudes oder aber auf dessen Abbruch. In diesen Fällen ist aber der verursachte Schaden zu ersetzen und es besteht die Möglichkeit auch in diesen Fällen für die Enteignung (§ 20.).

§ 22. verpflichtet die Bewohner mit eigenem Haushalt dazu, den im ersten Paragraph genannten Personen gegen Entgelt Nahrung in nature zu geben, besagt ferner, daß die Inhaber von „Nahrungsmittel“ (Schlachtvieh) verpflichtet sind, diese zu überlassen. § 23. verordnet wie folgt: wer Futtermittel besitzt, kann gegen Entgelt zur Abgabe des nötigen Futtermittels verpflichtet werden und zum Schluß verordnet der Paragraph 24, etwa eine allgemeine Ermächtigung gebend, daß auch die für die im § 1. festgelgten Zwecke nötigen *übrigen* Kriegsbehelfe von den Besitzern zur provisorischen Benutzung oder zur endgültigen Überlassung verlangt werden können.

Wenn man berücksichtigt, daß die oben erwähnten und auf faßt alles erstreckbare Kriegsleistungen von den Verwaltungsbehörden und der Gemeindeverwaltung, im Weigerungs- oder Unterlassungsfällen auch durch Anwendung von Zwangsmitteln erfüllt werden lassen konnten und aus diesem Zweck im Notfall auch die Militärgewalt zur Hilfe genommen werden konnte (§ 30.), ferner, daß eine andere Rechtsnorm, der Ges. Art. LXIX/1912 auch über die Überlassung von Pferden und Ausrüstung in staatliches Eigentum zwecks Mobilisierung eines Teiles der Streitkräfte sowie zur Ergänzung zum Kriegsstand auch extra verordnet hat, ist es kein Wunder, daß die öffentliche Meinung diese Verordnung zum größten Teil mit großer Abneigung aufnahm, obwohl deren Notwendigkeit im Kriegszustand kaum zu vermeiden ist.

Während das Gesetz über die Kriegsleistungen die Kriegsbedürfnisse der Streikräfte zu sichern befugt war, ließen andere Rechtsnormen im Interesse der *Versorgung der*

Bevölkerung über die Einschränkung des freien Marktverkehrs bestimmen. Ein Teil von diesen hat über die Beschränkung bzw. das Verbot des Außenhandels, besonders des Exports der Bedarfsartikel verordnet, ein bedeutungsvoller Teil von diesen hat doch die Beschränkung des inneren Warenverkehrs eingeführt.

So besagte der Abs. 4. § 7. des Gesetzes Nr. LXIII/1912, das Ausnahmsmaßnahmen für Kriege enthält, die *behördliche Preisbestimmung* betreffend: Wo es zu befürchten ist, daß die Preise der Verbrauchsartikel infolge des Einzugs der nicht Inbestandsmannschaft in größerer Zahl unproportional steigen werden, kann das Ministerium (unter Ministerium wird von Á.T. dem damaligen Wortgebrauch entsprechend die Regierung verstanden) verordnen, daß dort die Maximalpreise der Lebensmittel von der Verwaltungsbehörde festgestellt werden. Im nächsten Abschnitt ist eine noch weitgehendere Ermächtigung zu finden, denn laut dieses Abschnittes kann die Regierung die Verwaltungsbehörden nach dem Abzug des Militärs, sogar aber auch auf militärisch nicht betroffenen Gebieten die Verwaltungsbehörden zur Feststellung der Maximalpreise der notwendigsten Lebensmittel beauftragen, wenn diese Preise infolge der militärischen Vorbereitungen oder des Krieges mehr als begründet steigen würden.

Die obigen Ermächtigungen zur Sicherung der behördlichen Preisbestimmung haben sich als ungenügend erwiesen, deshalb mußte für deren weitere Ergänzung gesorgt werden. Der Rechtsgrund dafür war durch das Ges. Art. L/1914 gesichert, dessen § 1. auch die Regierung ermächtigen ließ, die Preise der wichtigen Lebensmittelartikel und anderer erstrangiger Bedarfsartikel zu maximieren, §§ 2 und 3 ermächtigten zur Verordnung von *Anmeldung* von Lebensmitteln über des eigenen Bedarfes und zur Anordnung deren Überlassung gegen Maximalpreis. Auf Grund dieser gesetzlichen Ermächtigungen wurden zahlreiche Verordnungen erlassen, von denen die Verordnung 8682/1914 M.E. den für Weizen, Roggen, Gerste und Mais und für das daraus hergestellte Mehl, ferner für Kartoffeln- und Reismehl verlangbaren Maximalpreis festgestellt hat, und die Regierungsverordnung 977/1915 M.E. sprach über die *Anmeldung* des Getreide- und Mehlvorrates, der den eigenen Bedarf zu Hause und in der Wirtschaft übertrat, und über dessen *Überlassung* dem Landwirtschaftskomitee gegen *behördlich festgestellten Preis*. Die Verordnung schrieb auch vor, daß nicht angemeldete, versteckte oder verschwiegene Vorräte, die die Haus- und Wirtschaftsbedürfnisse übertreten, von den Behörden *beschlagnahmt* werden, diejenige, die der Anmeldungspflicht nicht folgen, werden mit einer Haft von 2 Monaten und mit einer Geldstrafe bis 600 Kronen bestraft. Ebenfalls der genannten Regierungsverordnung nach sind die angemeldeten Vorräte als *beschlagnommen* anzusehen, vorüber der Inhaber von der Anmeldung an nicht nur verfügen kann, sondern er ist verpflichtet, diese für die Landwirtschaftskomitee aufzuheben und ihr zu übergeben. Diese Rechtsverordnung besagt noch, daß es nach den versteckten und verschwiegenen Vorräten vermittelt wird und diejenigen, die die Anmeldung unterlassen, ihre Vorräte verstecken oder verschweigen, von jedermann bei den Behörden angezeigt werden können, und ein Fünftel des im Laufe des Kontraktionsverfahrens beschlagnommenen Vorratswertes dem Anzeiger gebührt. Ges. Art. IV/1916 bedroht noch strengere Vergeltung als die oben genannten, gemäß § 2 „Kann das Ministerium verordnen, daß die Verwaltungsbehörde für jemanden, der für allgemeine Bedarfszwecke *requirierten* und *beschlagnommenen* Gegenstand rechtswidrig gebrauch ... oder der Befriedigung der allgemeinen Bedarfes auf sonstiger

Weise entzieht..., einen Schadenersatz verhängen, der dreimal so groß sein kann als der Wert der Gegenstände, die der Befriedigung der allgemeinen Bedürfnisse entzogen worden sind. Es betrifft aber die strafrechtliche Verantwortung nicht.

Neben der behördlichen Maximierung der wichtigen Lebensartikelpreise, der Verpflichtung zu deren Anmeldung und Überlassung, ferner neben deren Beschlagnahme kam es aber diese Artikel betreffend zu weiteren Einschränkungen. So ließ die Regierungsverordnung 952/1915 M.E. die Beförderung des Weizen-, Roggen-, Gersten-, Mais- und Kartoffelvorrates sowie die des davon hergestellten Mahls bzw. Reismahls auf Eisenbahn, Schiff oder Kraftfahrzeug an Ausweis bedingen. Die Verordnung 4586/1915 M.E. hat, auch das Markensystem eigenführt, den Mehl- und Brotverbrauch weiter beschränkt. Gemäß § 1. dieser Rechtsverordnung war es ab 10. Januar 1916 erlaubt, aus Weizen-, Roggen- oder Gerstenmehl oder aus Mehl dieser Getreidemischung täglich und pro Kopf höchstens 240 gramm zu verbrauchen. Ausnahme bildeten nur die physischen Arbeiter und die sog. Urproduzenten, sie hatten nämlich Recht auf 300 bzw. 400 gramm Mehl. Die genannte Verordnung schrieb nämlich auch vor, daß ab 10. Januar 1916 Mehl oder Brot nur im Besitz des von den Verwaltungsbehörden herausgegebenen Mehl- oder Brotverbrauchsausweises auf den Markt gebracht, verkauft oder gekauft werden darf.

Die allgemeinen Versorgungsschwierigkeiten in Kriegszeit bewegten die Machthaber dazu, daß sie neben den erlassenen Verwaltungseinschränkungen auch die *strafrechtlichen* Mittel in immer größerer Anzahl, im Interesse der Bekämpfung in Anspruch nehmen. So ließ also § 6. des Ges. Art. IV/1916 die Regierung ermächtigen, die Verletzung der Kriegsverordnungen als *Kontravention* zu qualifizieren und dafür eine Haftstrafe von 6 Monaten, sowie eine Geldstrafe von 2000 Kronen zu verhängen. § 1. des Ges. Art. IX/1916 über den *Mißbrauch der Preistreiberei* läßt zur Zeit des Krieges die *unberechtigte Besorgung* vom Vorrat allgemeiner Bedarfsartikel über die eigenen Bedürfnisse als *Verstoß* qualifizieren, was mit Haftstrafe von 2 Jahren und mit einer Geldstrafe von 100–20 000 Kronen bestraft werden kann. Ähnlich wird bedroht, wer solche Vorräte trotz der Verordnung der Behörde vom Marktverkehr zurückhält, ferner, wer in Kriegszeit sein Hersteller- oder Vertriebsbetrieb trotz der Verordnung der Behörde *einstellt* oder *einschränkt*. Ähnlich ist zu bestrafen, wer sich ohne Kaufmann oder eingetragener Agent zu sein, mit Vermittlung allgemeiner Bedarfsartikel an Händler oder Kaufleute beschäftigt. Mit einer Gefängnisstrafe von 3 Jahren bzw. der oben erwähnten Geldstrafe wird bedroht, wer zu Kriegszeit einen zwecks Absatzes hergestellten allgemeinen Bedarfsartikel ohne notwendige Gründe *vernichtet* oder auf andere Weise *unbrauchbar* macht, bzw. diesen Artikel zu einem *von der Bestimmung wesentliche abweichenden Zweck* gebraucht. Es wird als *Straftat* betrachtet, wenn vom allgemeinen Bedarfsartikel ein *größerer Vorrat* vernichtet wurde und die Strafe dafür ist eine *Gefängnisstrafe* von 3 Jahren sowie die schon öfters erwähnte Geldstrafe (§ 2.), im zitierten Gesetz wird auch die Teilnahme am *Komplott* oder *Zusammenschluß* zwecks der genannten Handlungen mit den obigen Strafen bedroht. Wegen Komplott oder Zusammenschluß ist aber nicht zu bestrafen, wer dieses bei der Behörde anzeigt, davon zurücktritt und auch seine Komplizen davon zu überzeugen versucht, noch bevor es von der Behörde entdeckt wurde und noch bevor er außer Komplott und Zusammenschluß sonst noch was begangen hätte (§ 3.).

Bei der Schilderung der verschiedenen Kriegseinschränkungen der allgemeinen Bedarfsartikel sollte den Verordnungen, die die *Kohlenversorgung* im wesentlichen auf die oben genannte Weise erzielt haben, besondere Aufmerksamkeit geschenkt werden. Bei der Erlassung dieser Verordnungen hatte übrigens die rumänische Besetzung des Zsil-Taales im Jahre 1916 eine entscheidende Rolle, was einen Ausfall von über 6 Millionen dt Kohlen zur Folge hatte. Zur Bekämpfung der entstandenen Kohlenkriesse verordnete die Regierung in ihrer Verordnung 2908/1916 M.E. zuerst über die *Anmeldung* der Kohlenvorräte, am 5. Januar 1917 ließ aber die Verordnung 72/1917 M.E. die *Landeskomitee für Kohlen* aufstellen, die mit behördlicher Befugnis beauftragt wurde. Angesichts ihres Aufgaben- und Wirkungskreises mußte die Landeskomitee für Kohlen für die *Anmeldung* der Kohlenvorräte sorgen und wurde ermächtigt die Vorräte zu *registrieren*, und in Betracht auf die Bedürfnisse zwischen der einzelnen Produktionszweige und dem Privatverbrauch eine *Aufteilung* zu machen. Sie konnte die Vorräte *beschlagnehmen* und *über* die beschlaggenommenen Vorräte *verfügen*. Sie konnte *Übergabebzwang* verordnen und den Verbrauch sowohl Zeitlich als auch die Menge betreffend *einschränken*. Zum Schluß konnte sie Vorschläge zur *Regelung der Produktion* und zur *Preisbestimmung* machen.

Die wirtschaftlichen Schwierigkeiten des Krieges bedarfen aber nicht nur im Bereich des *Warenverkehrs*, sondern auch betrefflich des infolge der massenhaften militärischen Einziehung und sonstiger kriegsrischer Inanspruchnahme (Kriegsleistungen) stark zurückgefallenen *Arbeitskraftaufwandes* eigenartige Maßnahmen. Es wurde der *Arbeitszwang* eingeführt, das grundlegende Ziel dieser Maßnahmen war die Bindung bedeutenden Teiles der *Arbeitskräfte der Industrie an den Arbeitsplatz*, ferner die Einschränkung des *Streikrechtes*, in der *Landwirtschaft* aber wurde ermöglicht, die vorhandene Arbeitskraft behördlich aufzubieten, wo es die Produktionsbedingungen begründet und notwendig machten. Zu den genannten Maßnahmen in der Industrie wurde der Rechtsgrund durch den beschriebenen Ges. Art. LXVIII/1912 gesichert, im § 18. lautet: Die Besitzer der Betriebs- und Industrieanlagen können verpflichtet werden, ihr Betrieb weiterzuführen oder ihn samt Personal zur Benutzung zu überlassen, laut § 6.: "Personen, die dem Personalbestand der Betriebs- oder Industrieanlage gehören, die aufgrund des Gesetzes in Anspruch genommen wurden, und die zum persönlichen Dienst eingezogen werden können, sind verpflichtet, für den Zeitraum der Inanspruchnahme des Betriebes in ihrem bisherigen Dienst- oder Arbeitsverhältnis zu verbleiben..." Auf Grund dieser Gesetzesverordnung bzw. durch deren erweiterter Auslegung wurde die Verordnung 18 950./1915 Vors. 20/b des Verteidigungsministers erlassen: die männliche Arbeitskraft der zur Weiterführung des Betriebes verpflichteten Anlagen (die Anzahl dieser Betriebe ist bis Ende des Krieges über 900 gestiegen – Á.T.), die zur Zeit der Betriebsverpflichtung dem Betriebspersonal gehörten und gemäß §§ 4. und 5. des Ges. Art. LXVIII/1912 als Kriegsleistung zum persönlichen Dienst einbestellt werden können, *sind* im Sinne des § 6 *verpflichtet* für den Zeitraum der Inanspruchnahme des Betriebes, d.h. solange die Betriebspflicht besteht, in ihrem *früheren Dienst- oder Arbeitsverhältnis* zu bleiben. Genauso haben Personen, die gemäß Ges. Art. LXVIII/1912 zum persönlichen Kriegsleistung verpflichtet sind und als Arbeiter in die zum Weiterbetreiben verpflichteten Anlage einbestellt wurden, bei dem Betrieb zu verbleiben. Angesichts, daß – wie gesehen – laut § 4. des Ges. Art. LXVIII/1912 *arbeitsfähige Männer* unter 50 Jahren für persönliche Kriegsleistung

verpflichtet werden können, hätte sich die Bindungspflicht an Arbeitsplatz ebenfalls „nur“ auf diese beziehen müssen. Es bestand aber die Möglichkeit, die Bindungspflicht an Arbeitsplatz auf weitere Arbeiterkategorien auszubreiten, aber nur, wenn sie von der Behörde auf gesetzlicher Grundlage (Ges. Art. L/1912; XIII/1915) *aus öffentlichen Interesse* zum bei dem Betrieb zu leistenden persönlichen Dienst verpflichtet waren, in diesem Falle sind für diese Arbeiter nicht der Ges. Art. LXVIII/1912 über die Kriegsleistungen, sondern die Verordnungen anderer Gesetze maßgebend – lautet die zitierte Verordnung der Verteidigungsministers. Das alles bedeutete aber, daß die Möglichkeit zur Einführung des allgemeinen *Arbeitszwanges* und der *bindung an Arbeitsplatz* auch für *Frauen* bestand, da gemäß § 5. des Ges. Art. L/1914: „Wenn die aus Gesichtspunkten der Sanitäts- und allgemeiner Ernährungsversorgung oder der allgemeinen Sicherheit nötigen Arbeiten oder sonstige Arbeit von allgemeinem Interesse anders nicht geleistet werden können, kann die Verwaltungsbehörde im Besitz des Auftrages des Ministeriums *jede* arbeitsfähige Person, die ihr 18. Lebensjahr schon, nicht aber ihr 50. Lebensjahr vollendet hat, innerhalb des Territoriums ihrer Gemeinde oder der Stadt, in der die wohnt, und innerhalb des Territoriums der benachbarten Gemeinde, *Frauen* nur in ihrem Wohnort oder auf dem Territorium des benachbarten Dorfes zur persönlichen Dienstleistung verpflichten.“

Die Verordnung zur Modifikation des § 2. des Ges. Art. XIII/1915 lautet: „Den Bedürfnissen entsprechend kann das Ministerium erlauben, daß *arbeitsfähige Personen* ... zu den im § 5. des Ges. Art. L/1914 festgesetzten Dienstleistungen verpflichtet werden ohne Hinsicht auf die Einschränkungen, die im Abs. 1. des zitierten Paragraphes 5. das *Alter* und *Territorium* betreffend festsetzt.“

Der auch auf Frauen erstreckbare allgemeine Arbeitszwang und Bindung an den Arbeitsplatz wurde aber in der Industrie nur in beschränktem Maße verwirklicht und es kam insgesamt in zwei Betrieben, in der Patronenfabrik in Csepel und in der Gewehrfabrik in Budapest zur Bindung der Arbeiter und Arbeiterinnen an die Fabrik, die das Kriegsleistungsgesetz nicht betraf, und ihr Rechtsstatus wich von dem der Arbeiter entscheidend ab, die aufgrund des Kriegsleistungsgesetzes (Ges. Art. LXVIII/1912.) an ihren Arbeitsplatz gedunden waren. Die Arbeiter, die im Sinne des Ges. Art. LXVIII/1912 über die Kriegsleistung verpflichtet wurden, im Betrieb zu bleiben, wie schon früher erwähnt, unterstanden zugleich der militärischen Strafgewalt und der Disziplinargewalt, d.h. der Jurisdiktion des militärischen Befehlshabers, der zum Betrieb beordert wurde, diese Einschränkungen betrafen aber gemäß Verordnung 18 950/1915. Vors. 20/b des Verteidigungsministers die anderen Arbeiter nicht. Eigenartig veränderte sich aber die Disziplinarfrage der gemäß Ges. Art. L/1914 und XIII/1915 an den Betrieb gebundenen Arbeiterinnen, ihre Disziplinarbehörde wurde nämlich von der zuständigen Munizipium; genauer in Csepel von dem Oberstuhlrichter in Kispest, in der Gewehrfabrik von der Behörde der Hauptstadt Budapest ausgeübt. Es stand etwa im Einklang mit den Verordnungen des § 7. des Ges. Art. L/1914, wonach über die Pflichten, die sich aus den Dienstleistungen stammen, die im genannten Gesetz festhalten sind, in Streit- oder Beschwerdefällen die Verwaltungsbehörden zu entscheiden haben.

Es bedarf keinen Beweis, daß die Bindung der Arbeitskräfte zu bedeutendem Teil, obgleich auf Grund welcher der genannten Rechtsnormen es geschah, die Schichte der

Arbeiter, der das Recht der freien Wahl des Arbeitsplatzes entzogen wurde, sehr nachteilig betroffen hat. Noch mehr abhängig waren die Arbeiter, die in sog. Landstürmische Arbeitertruppen eingeteilt gezwungen wurden, im Betrieb zu bleiben. Landstürmische Arbeitertruppen wurden in den wichtigeren Betrieben und in denen gebildet, wo es wegen des unzuverlässigen und unruhigen Verhaltens der Arbeiter für notwendig gehalten wurde, daß die militärische Aufsicht noch mehr ausgebreitet wird. Die landstürmischen Arbeitertruppen bzw. Kompanien waren den Betrieben bzw. den Betriebsteilen entsprechend organisiert, so war der Personalstand dieser Truppen verschieden. Neben jede Truppe wurden in bestimmter Anzahl Soldaten geordnet, und nötigenfalls auch durch eine Gendarmerieexpositur ergänzt. In diese Arbeitertruppen mußten die wehrpflichtigen, landstürmpflichtigen Arbeiter des Betriebes, ferner Arbeiter, die zur Kriegsleistung verpflichtet werden konnten, eingeteilt werden, normalerweise bis zum 50. Lebensjahr, verstanden unter ihnen auch die Arbeiter unter 18 Jahren, und die Wehrpflichtigen haben auch den Fahneid abgelegt. Die Mitglieder der so gebildeten Arbeitertruppen wurden aber nicht als Soldaten betrachtet, da sie weiterhin im Betrieb angestellt blieben und sie erhielten von der Betriebsleitung das ihnen dort gebührende Arbeitslohn. Von dem Militär erhielten sie aber keinerlei Bezug, obwohl sie gleichzeitig in zweifache militärische Abhängigkeit geraten sind. Ihren militärischen Dienst betreffend waren sie dem territorisch zuständigen Kommandatur der gemeinsamen Armee unterstellt, aus Wirtschafts- und Verwaltungshinsicht aber den zuständigen ungarischen Ersatzbataillon. Es ist bekannt, daß die noch so engen militärischen und sonstigen Bindungen unfähig waren, die revolutionären Bewegungen der ungarischen Arbeiter zu verhindern, oder vielleicht gerade diese Gebundenheit hat zur Steigerung der Unzufriedenheit der Arbeiter und zum Ausbruch der beiden, den Krieg abschließenden Revolutionen in Ungarn beigetragen.

Die während des Krieges verordneten großangelegten militärischen Einziehungen und sonstige Inanspruchnahme (Kriegsleistungen) des Krieges haben natürlich nicht nur in der Industrie, sondern auch in der *Landwirtschaft* einen immer mehr steigenden und kaum noch bekämpfbaren Mangel an Arbeitskräfte zur Folge, vor allem zur Zeit der Saisonarbeiten aber auch bei den grundlegenden landwirtschaftlichen Arbeiten.

Die erwähnten Schwierigkeiten – neben der massenhaften Inanspruchnahme der Kriegsgefangenen – versuchte man anfangs vor allem zur Zeit der Saisonarbeiten durch ebenfalls massenhaften Beurlaubung der Soldaten abzuhefen, und aus dieser Praxis entwickelte sich dann das Ausrückungsgesetz der *militärischen Arbeitstruppen* zur Saisonarbeit der Landwirtschaft, worüber zum ersten Male die Abschnitte 8 und 9 der Verordnung 2553/1915 H.M. verordneten. Laut Abschnitt der genannten Rechtsnorm: Außer der einzelnen Beurlaubung der Landwirte und Landwirtschaftsarbeiter, Besitzer von Weingütern und Weinbauarbeiter werden für die Frühjahrssaat- und Weinbauarbeiten aus 20 Soldaten bestehende Gruppen gebildet, die unter Führung eines energischen und zuverlässigen Unteroffiziers den Gemeinden und einzelnen Guts- und Weingutsbesitzern zur Verfügung gestellt werden.

Die genannten militärischen Arbeitsgruppen konnten durch die Kriegsorgane bei der zuständigen militärischen Kommandatur beantragt werden. Und wie Abschn. 9. der genannten Verordnung des Verteidigungsministers feststellte, mußten die bestellten Arbeitsgruppen und die dazu bestellten Unteroffiziere von der Gemeinde, vom Guts-

oder Weingutsbesitzer unterbracht und ernährt werden, und zwar so, daß der Arbeitgeber für die Ernährung von dem Militär zu zahlenden Nahrungsgeld zu sorgen hat. Die militärischen Arbeitsgruppen konnten aber doch nicht als kostenfrei betrachtet werden, denn: Der Arbeitgeber hat den Mitgliedern der Arbeitsgruppe, sowie dem bestellten Unteroffizier für jeden Arbeitstag einen Arbeitszuschlag zu bezahlen, das dem dort gewöhnlichen Tagelohn entsprach. Die genannten Arbeitsgruppen wurden dann zur Zeit anderer Saisonarbeiten der Landwirtschaft bestellt, und sie waren sogar noch anschließend der bürgerlichen Revolution im Oktober 1918 tätig.

Es dienten der Milderung des Arbeitskraftmangels während des Krieges die früher schon zum Teil zitierten Verordnungen des Ges. Art. L/1914 und die des XIII/1915, die nicht nur die behördliche Inanspruchnahme der *Arbeitskräfte der Industrie* sondern auch die der Landwirtschaft sicherte. § 5. des Ges. Art. L/1914 ließ nämlich – wie gesehen – die Regierung und die Verwaltungsbehörden ermächtigen, aus Gesundheitswesens-, allgemeinen Ernährungs- bzw. allgemeinen Sicherheitsgründen, bzw. zur Leistung sonstiger *Arbeit von allgemeiner Interesse* arbeitsfähige Personen im bestimmten Alter, auf bestimmten Gebieten zur persönlichen Dienstleistung zu verpflichten: Dieselbe Rechtsnorm ermächtigen später auch dazu, daß ebenfalls auf bestimmten Gebieten von Gespannbesitzer oder Besitzer von Tieren oder Fahrzeugen, die für Personentransport geeignet sind, zur Überlassung ihres Tieres und ihrer Fahrzeuge für Transportzwecke verpflichtet werden. Sie wurden auf Grund dieser Rechtsnormen auch dazu ermächtigt, daß sofortige *wirtschaftliche Arbeiten* durch sog. *Gesamtkräfte* verrichtet werden, und wie gesehen, hat § 2. des Ges. Art. XIII/1915 jene Hindernisse aufgehoben, die im § 5. des Ges. Art. L/1914 das Alter und Territorium betreffend festgestellt waren. Der Landwirtschaftsminister hat aber in seiner Vors. Verordnung 2800/1915 versprochen, in der er über die landwirtschaftlichen Arbeiten verordnete, bereit zu sein, auf Grund § 5. des Ges. Art. L/1914 einen Vorlagebericht über den ersten Beamten dem Munizipium zu unterbreiten, und „die Ermächtigung zur Anordnung der persönlichen Dienstleistung und zur Bestellung der Gesamtkräfte zu geben“. Als Folge davon beantragten und erhielten dann bis Ende Mai 1915 insgesamt 58, meistens Komitatsmunizipien die erwähnte Ermächtigung zwecks Sicherung der nötigen gemeinnützigen landwirtschaftlichen Frühlings- und Sommerarbeiten für die *allgemeine Ernährung*. Laut einer späteren Verordnung des Landwirtschaftsministers „dürfen durch persönliche Dienstleistungen und sonstiger Dienstleistungen nur Arbeiten gemacht werden lassen, wobei es festgestellt ist, daß der Besitzer (Pächter) des Immobils die Arbeit zu leisten – obwohl er mit Sorgfältigkeit eines guten Wirtes verfahren hat – wegen von ihm unabhängigen und von ihm nicht abwehrbaren Gründen unfähig war und ist“. Für die genannten Dienstleistungen gebührt eine Belohnung, deren Summe um 20 % höher war, als das Tageslohn für dieselbe Arbeit und in demselben Fachbereich in dem entsprechenden Dorf, den Durchschnitt in derselben Jahreszeit des vergangenen Jahres betrachtet.

Die genannte Verordnung des Landwirtschaftsministers betonte zum Schluß den *Zwangscharakter* der angeführten Dienstleistungen, als er unterstrich: „erfolgt die Inanspruchnahme einzeln oder gruppenweise, so sind diese mit Aufmerksammachen auf die Anforderungen der §§ 7. und 9. des Ges. Art. L/1914 zu machen.“ In den genannten §-en lautet es: „Die Verwaltungsbehörden und die Gemeindevorstände können im Falle von Weigerung oder Unterlassung die auf Grund der Verordnungen des Artikels inanspruchnehmbare Dienstleistungen auch anhand Zwangsmaßnahmen erfüllen lassen

und aus diesem Zweck können sie sogar – wenn nötig – militärische Aufgebot anwenden.“ (§ 7.) „Wer die Anordnungen des Ministeriums oder der Verwaltungsbehörde, erlassen auf Grund der Verordnungen dieses Kapitels, verletzt, begeht Kontravention und kann mit einer Haftstrafe von 2 Monaten und mit einer Geldstrafe von 600 Kronen bestraft werden.“ (§ 9.) Die wirtschaftlichen Schwierigkeiten, verursacht durch den Krieg, wurden von den angeführten und von sonstigen – wegen Umfangsgründen hier nicht beschreibbaren – Notmaßnahmen höchstens gemildert werden und es ist weniger wahrscheinlich, daß diese in der Praxis in der gewünschten Maße geltend wurden. Laut Worte des damaligen Landwirtschaftsministers: „...die im Interesse der Produktion und Ernährung während des Krieges erlassenen Verordnungen wurden nirgends und niemals richtig durchgeführt, da es niemanden gab, der die Durchführung kontrolliert hätte.“ Demgegenüber haben sich die am Anfang des Krieges in großer Zahl ausgegebenen sogenannten moratorischen Verordnungen im wesentlichen als erfolgreich erwiesen und waren zur Verteidigung der Geldinstituten gegen die Angriffe der Einlageinhaber und dadurch zur Vorbeugung des finanziellen Zusammenfalles des Staates geeignet.

TARTALOM

Bevezetés	5
A hadiszolgáltatások jogi szabályozása	7
A közszükségleti cikkek áruforgalmának korlátozásai	47
A hatósági árszabályozás és az árdrágító visszaélések problémái	57
Szükségintézkedések a mezőgazdasági munkaviszonyok szabályozásában (személyes szolgálatok, közérő)	79
A katonai munkásosztatok szerepe a mezőgazdasági termelésben	93
A szénellátás problémái	109
A militarizált üzemek munkásainak jogállása	119
Moratóriumi rendeletek	133
Die Probleme der juristischen Regelung der Kriegswirtschaft zur Zeit des ersten Weltkrieges in Ungarn (Zusammenfassung)	145

Nyomás és kötés készült az OFFICINA Press Kft.-ben
2002-128
6721 Szeged, Vadász u. 2/B

Az *Acta Jur. et Pol. Szeged* sorozatban

TÓTH ÁRPÁD

tollából megjelent munkák

Tom. XI. Fasc. 6. *A kivételes hatalomról szóló 1912. évi LXIII. létrejöttének előzményei 1868-tól a századfordulóig.* Szeged, 1964. 32 p.

Tom. XIV. Fasc. 8. *A kivételes állapot intézményének kialakulása néhány burzsoá állam jogrendszerében.* Szeged, 1967. 19 p.

Tom. XXVIII. Fasc. 5. *A kivételes állapot intézménye néhány burzsoá állam jogrendszerében kialakulásától az első világháború végéig.* Szeged, 1981. 54 p.

Tom. XXIX. Fasc. 5. *A statárium és ostromállapot szabályozása 1848-tól a kiegyezésig.* Szeged, 1982. 37 p.

Tom. XXXI. Fasc. 31. *Die Rolle der militärischen Arbeiterabteilungen in der landwirtschaftlichen Produktion zur Zeit des ersten Weltkrieges.* Szeged, 1984. 333–344. p.

Tom. XXXII. Fasc. 4. *Törekvések a szabadságjogok korlátozására. A kivételes állapot bevezetésének problémái a "darabont" és a koalíciós kormány idején. 1905–1909.* Szeged, 1984. 79 p.

Tom. XXXIII. Fasc. 28. *Rechtsstellung der Arbeiter der militärisierten Betriebe in dem ersten Weltkrieg in Ungarn.* Szeged, 1985. 405–419. p.

Tom. XXXVII. Fasc. 23. *Szemere Bertalan alakja Both Ödön néhány tanulmányában.* Szeged, 1987. 335–343. p.

Tom. XXXVIII. Fasc. 20. *A hatósági árszabályozás és az árdrágító visszaélések problémái az első világháború idején Magyarországon.* Szeged, 1988. 255–274. p.

Tom. L. Fasc. 13. *A kivételes hatalom jogi szabályozása Magyarországon az első világháború előestéjén.* Szeged, 1996. 99 p.
97–99. p.: Dr. Tóth Árpád tanszékvezető egyetemi docens tudományos munkái (bibliográfia).

Tom. LIV. Fasc. 19. *A hadiszolgáltatások jogi szabályozása a dualizmus korában.* Szeged, 1998. 42 p.

Tom. LX. *A hadigazdálkodás jogi szabályozásának problémái az első világháború idején Magyarországon.* Szeged, 2002. 153 p.